

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY****KOTA (Raj.)**

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

श्रीहरिकृष्णनियन्धमणिमालायाः
पञ्चमो (५) मणिः ।

श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचिता

कारिकावली

साहित्योपाध्याय न्यायव्याकरणाचार्य श्रीसूर्यनारायणशुक्लचित
मयूखोद्गासित सिद्धान्तमुक्तावली सहित ।

प्रकाशकः—

श्रीहरिकृष्णनियन्धभवनम्
बनारस-सिटी ।

(धनुष संस्करणम्)

Class No. S 445

Book No. V 11396

Accession No. 11396

K. P. P. 5000-2-48.

संस्करण]

एक शब्दके कई अर्थ एवं
कियाविशेषण, संज्ञा, भाव
गया है। एकसरे, कुसी,
म, कोतवाल, यानेदार,
वही संस्कृत बनाने में
और भी विशेष ध्यान
(१)

।। से युक्त प्रथमा
का संग्रह

गणितकौमुदी प्रथमभाग (चतुर्थ संस्करण)

गवर्नमेंट संस्कृत कालेज बनारस, बिहार, उत्कल की प्रथमा परीक्षा तथा हिन्दुविश्वविद्यालय की प्रवेशिका परीक्षा में निर्धारित गणित का यह "गणित-कौमुदी" चतुर्थ संस्करण बहुत ही उपयोगी हुआ है। इस ग्रन्थ में अभिन्न अर्थात् साधारण और मिश्र संख्याओं का सङ्कलन, व्यकलन, गुणन और भाग उदाहरण सहित, अभिन्नपरिकर्मचतुष्टयम् (जोक घटाव, गुणा, भाग उदाहरण, सहित) आदि विषयों के लक्षण तथा अभ्यास के लिये भिन्न २ प्रकार के उदाहरण, भाग तथा भिन्न २ परिभाषायें भी रक्खी गयी हैं। अङ्कों का सोदाहरण सङ्केत तथा पारिभाषिक शब्दों का विवरण प्रश्नोत्तर आदि विषय भी दिये गये हैं। (11)

किरातार्जुनीयम् ।

सान्त्वय-घण्टापथ-सुधा-व्याख्याद्वयोपेतम्

इसमें सर्व प्रथम पात्र-परिचय-संक्षिप्त कथा तथा प्रत्येक श्लोकों में क्रमशः अवतरण-श्लोक-मल्लिनाथ कृत घण्टापथव्याख्या-सुधा व्याख्या-कोश-समासादि-व्याकरण-वाचस्पतिवर्तन-सरलार्थ-हिन्दीभाषार्थ उपयुक्तदीप्पणिया-शिक्षाधर्म-प्रश्नपत्रसंग्रह आदि विषय दिये गये हैं। विद्यार्थियों के उपयुक्त इतना सुन्दर संस्करण अन्यत्र नहीं छपा है। १ से ३ सर्ग का मूल्य १॥१॥

सूर्यसिद्धान्तः

तत्त्वामृतभाष्योपपात्ति-दिप्पणीभिः सहितः

पूर्व प्रकाशित सभी टीकाओं के गुण दोषों की समालोचना करके प्रस्तुत संस्करण प्रकाशित किया जा रहा है। बड़े बड़े विद्वानोंने उपयुक्त तत्त्वामृतभाष्य को निरीक्षण करके मुक्त कण्ठ से इसकी प्रशंसा की है। सूर्यसिद्धान्त का ऐसा प्रशंसनीय संस्करण यह प्रथम बार ही प्रकाशित हो रहा है शीघ्र प्राप्त होगा।

प्राप्तिस्थानम्—धौहरिष्ट, पणनियन्धभवनम्, बनारस सिटी ।

S'RĪ HARIKṚṢṆA NIBANDHAMANI MĀLĀ

5.

THE

KĀRIKĀVALĪ

WITH

SĪDDHĀNTA MUKTĀVALĪ

OF

S'RĪ VIS'VANĀTH PANCHĀNAN BHATTĀCHĀRYA

With the "MAYUKHA" Commentary

By

NYĀYA VYĀKARANĀCHĀRYA

PANDIT S'RĪ SURYANĀRĀYANA S'UKLA

Professor, Govt. Sanskrit College, Benares

(Part 1)

श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचिता

कारिकावली

साहित्योपाध्याय न्यायव्याकरणाचार्य

श्रीसूर्यनारायणशुक्लरचित

मयूखोद्भासित सिद्धान्तमुक्तावलीसहिता ।

संन्यासिसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यापकव्याकरणसाहित्याचार्य

धीरामगोविन्दशुक्लेन टिप्पण्यादिना सम्पादिता ।

BENARES

S'ri Hari Krishna Nibandh Bhawan

Fourth Edition]

[1946

श्रीगोकुलेश्वरपीत्यै तदीयजननोत्सवे ।
 श्रीहरिकृष्णदासेन सदानन्दाभिलाषिणः ॥
 विक्रमीय-युगवसुनवेन्दुमितशरदि सुतारे
 स्थापितमिह शुभसहसि युक्त इतिधिगुरुद्वारे ।
 श्रीहरिकृष्णनियन्धमचनमिति मणिमालायाः
 ग्रन्थनाय बुधजनविनोदमतिमङ्गलदायाः ॥

Registered According to Act XXV of 1867,

PRINTED AT THE
 VIDYA VILAS PRESS,
 BENARES CITY.

प्राप्तिस्थानम्—
 श्रीहरिकृष्णनियन्धमचनम्,
 बनारस सिटी ।
 वि० सं० २००३

All Rights Reserved by the Publishers.

मूल्य प्रथम भाग १)

द्वितीय भाग १)

संपूर्ण २)

श्रीहृत् शरणम् ।

व्याख्यातुर्निवेदनम् ।

विदितचरमिदं समेषां विदुषां यत्संस्कृतसाहित्यपरिशीलिनां शास्त्र-
स्वालोकाय कोट्टशोभावश्यकतामाब्रूवति तर्कशास्त्रम् । यतोऽद्यत्वे सर्वाण्यपि
दर्शनानि कियं व्याकरणालङ्कारादिशास्त्राण्यपि नञ्यतर्किकरुतिमनुसूत्रयेय
प्राधान्यविधाकेन्द्रेषु काश्यादिषु पाठयन्ते अतः 'समस्तं चाङ्गमयं व्याप्तं
त्रैलोक्यमिव विष्णुना' इत्यस्योपमेयकोटौ तर्कशास्त्रप्रक्षेपो नातिशयो-
क्तिमालम्ब्यते ।

अतस्तर्कशास्त्रस्य सर्वोपादेयतामाकलय्य तर्कशास्त्रमधिजिगांसुनां कृते
महामहोपाध्यायविश्वनाथपञ्चाननमहाचार्यमहोदयैर्न्यायसिद्धान्तमुक्तावली-
नामा कविरो ग्रन्थो निरमीयत ।

अयं च महामहोपाध्यायविश्वनाथपञ्चाननमहाचार्यः रत्नाकरपिपावाचस्पतेः
पौत्रः विद्यानिवासमहाचार्यस्य पुत्रः रुद्रन्यायवाचस्पतेः नारायणमहाचार्यस्य
च भ्राता १५५६ शालिवाहनशके वङ्गदेशे प्रख्याततार्किको यभूय ।

एतस्यैव ज्येष्ठपितृभ्यो चासुदेयसार्धमौम आसीद्यस्य शिष्यास्तत्त्वचिन्ता-
मणि दीपतिकारो रघुनाथतार्किकशिरोमणिः, स्मृतितत्त्वस्य कर्ता महामहो-
पाध्यायरघुनन्दनमहाचार्यः धीगोपाङ्गमहाप्रभुः, तान्त्रिक कृष्णानन्दश्च, यमूषु ।

श्रीविश्वनाथपञ्चाननमहाचार्यकृता ग्रन्थास्तिवमे—

१ भाषापरिच्छेदः (कारिकावली)	४ न्यायसूत्रवृत्तिः (वृन्दापनेऽनेन
लिखिता)
२ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली (भाषा-
परिच्छेदटीका)	५ सार्धार्थतत्त्वालोकः
३ मांसतत्त्वविवेकः	६ न्यायतन्त्रबोधितो
	७ पिङ्गलप्रकाशश्च

एषु आदिमाश्रयत्वारो ग्रन्था मुद्रिता इदानीमुपलभ्यन्ते इति ।

इदं सर्वं वाराणसेयसरस्वतीमधनप्रकाशितमांसतत्त्वविवेकस्य भूमिकायां
सुगृहीतनामधेयाः वाराणसेयराजकोषसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्षाः प्राक्त्य-
प्रतीच्योभयदर्शननिष्ठाताः महामहोपाध्याय कविराज धीगोपीनाथमहोदय-
न्यरूपयन्निति विरम्यते लेखविस्तरादिति ।

सा च न्यायसिद्धान्तमुक्तावली अतिसरलया सरण्या निर्मिता
कापि भतिसङ्क्षिप्ततया व्याख्यात्मपेक्षत एव । यद्यपि
स्यान् यद्गुणमुद्रितं सर्वप्रलब्धप्रचारं समुपलभ्यते तथापि

णामेष मोदायहम् । व्याख्यानान्तराणि चातिसहितानोति न छात्राणां तानि
 कथिष्यन्त्युत्पादकानोति मया मुक्तावलीमयूखनाम्नी टीका निर्माय
 मित्राय श्रोमते बाबूहरिकृष्णदासगुप्ताय प्रादोयत तेन च
 प्रकाशं प्रकाशिता च यदि छात्राणां कृतकृत्यं मन्वानो भवतामोदशोमुदारतां शिरसाविभ्रियाम् ।

येभ्यो हिन्दुविश्वविद्यालयसाहित्यशास्त्रप्रधानाध्यापकेभ्यो व्याकरणसा
 हित्याचार्य—श्रीचन्द्रबाबूशर्मामहोदयेभ्यः, श्रोतर्कबागीशप्रह्लादाचार्यश्रीभीमदीक्षितशर्म
 महोदयेभ्यः, विशिष्टाद्वैतसम्प्रदायाचार्येभ्यः सर्वतन्त्रापरतन्त्रेभ्यः श्रीमाधवाचार्य
 भ्यः, पूर्वोत्तरमीमांसाभूषणपरिहस्तस्मृत्यदेवशिखामणि श्रीरामानुजाचार्यमहोदये
 भ्यः, महामहोपाध्याय श्रीवामाचरणमहाचार्यमहोदयेभ्यश्च, अघोत्य
 कृतकृत्यं मन्ये तान् सर्वानपि गुरुवरान् साज्जलिवन्धं सप्रणिपातं
 तेषामुपकारजातं शिरसा विमर्मि ।

यत्राद्योध्यास्यराजमोगलनार्थचालायामधीत्य व्याकरणादिशास्त्राणि, चतुर्विं
 शतिवर्षमिते वयसि धर्तमानेन मया प्रधानाध्यापकपदेऽवस्थाय सुखिरमघ्ना
 पितानि तदध्यक्षाणां वैष्णवकुलभूषणानां सर्वप्रकारेण मयि वत्सलां दृष्टिमा
 दधतां मदभ्युन्नतिकारणानां श्रीमद्विष्णुसामदासमहोदयानां चरणकमलयोः
 णिपातं प्रणम्य माजन्म तदुपकारजातं स्मरन् केवलं
 रमानं बहुमन्ये ।

श्रीमतां वाराणसेय जी० म०
 सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणां श्री० पं० चण्डीप्रसादशुक्लमहोदयानां सुतनिविशेषं
 वत्सलां दृष्टिमादधतामुपकारजातं वचसा वक्तुमशक्तः केवलं
 कृतार्थयामि ।

एतद्विषयप्रकाशकं श्रीमन्तं श्रेष्ठिप्रवरं श्रीहरिकृष्णदासगुप्तमहोदयं शुभाशी
 र्भियुञ्जन् श्रीविश्वनाथचरणकमलयोः पुष्परूपेण ग्रन्थमिमं समर्पयामीति ।

विदुषामनुचरस्य

सूर्यनारायणशर्मशुक्लस्य

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

मयूखसहितमुक्तावलीसमेता कारिकावली ।

नूतनजलधररुचये गोपवधूटीदुकूलचौराय ।

तस्मै कृष्णाय नमः संसारमहीरुहस्य बीजाय ॥ १ ॥

न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ।

चूडामणीकृतविधुर्वलपोकृतवासुकिः ।

मयो भवतु भक्त्याय लोलानाण्डवपण्डितः ॥ २ ॥

मुक्तावलीमयूखः ।

माहेश्वरं धनुस्सर्व विहस्य दूरं सम्पूर्णवन् प्रमुदितो मुनिनाडमिहः ॥

शालीनया जनककन्यकया स तिर्यग्दृष्टया विलोकितवपू रघुनाथकोऽन्यात् ॥ १ ॥

श्रीविश्वनाथ ! विषमं चरितं स्वदीप्य दृष्ट्वा परो न वृणुया इति शङ्किताऽस्मि ॥

इत्थं निशम्य वचनं गिरितो भवान्मा अङ्गीभवन्प्रमुदितो भवत्तन्मुदे नः ॥ २ ॥

धौदत्तवामान्वरणन्यायान्तर्यवदाम्बुजम् ।

नत्वा मयूखं तनुने सूर्यनारायणः सुधीः ॥ ३ ॥

चूडामणीकृतेति । न चूडामणिरचूडामणिः, अचूडामणिश्चूडामणिः सम्पद्यमान-
स्तथा कृत इति चूडामणीकृतो विधुर्येन स चूडामणीकृतविधु अवलयो वलयः सम्प्रद्यमान-
स्तथा कृत इति वलयीकृतो वासुकिर्येन स वलयीकृतवासुकिः, लीलया ता खर्वं लीलाता-
ण्डवं तत्र पण्डितः लीलाताण्डवपण्डितः, भवति जगद्स्मादिति भवः शङ्करो भक्त्याय
कल्याणाय भवतिवत्यर्थः ।

ननु क्रियाङ्गवयेन शान्ताकाङ्क्षस्य विशेष्यवाचकपदस्य विशेषणान्तरेणान्वयार्थं पुनर-
नुसन्धानं समाप्तपुनरात्तरवं नाम कान्यदोषः । यथा—

नाशयन्तो घनध्वान्तं तापयन्तो वियोगिनः

पतन्ति द्युतिनः पादा माध्वयन्तः क्षमातलम् ॥

इत्यत्र पतनक्रियाङ्गवयेन शान्ताकाङ्क्षस्य पादा इत्यस्य भाषयन्त इति पदप्रतिपाद्य-
विशेषणान्वयार्थं पुनः कीदृशाः पादा इत्यनुसन्धानेन समाप्तपुनरात्तरवं दोषस्तथा प्रकृतेऽपि
भवो भक्त्याय भवत्वित्यन्वयेन शान्ताकाङ्क्षस्य भवपदस्य लीलाताण्डवपण्डित इति पदप्रति-
पाद्यविशेषणान्वयार्थं पुनः कीदृशो भव इत्यनुसन्धानेन समाप्तपुनरात्तरवं स्यादिति चेत् ।

न, विशेषणत्वं हि विद्यमानत्वे यतीतिरन्यावर्तकत्वम् । तच्च प्रकृते भवस्यैव, तस्यै-

निजनिमित्तकारिकावलीमत्तिसद्विस्तचिरन्तनोक्तिभिः ।

विशदीकरवाणि कौतुकाञ्जु राजोवद्यावशंवदः ॥ २ ॥

मुक्तावलीमयूखः ।

वेतरच्यावर्तकत्वेन विवक्षादिति लीलाताण्डवपण्डित इत्यस्य विशेष्यतास्वीकारेण समाप्तपुनरास्तत्वाभावात् ।

तन्नेर्ध सति नीलोत्पलमित्यत्रोत्पलस्यापीतरच्यावर्तकत्वेन विवक्षायां विशेष्यतया 'विशेषणं विशेष्येन बहुलम्' इति समाससंज्ञाविधायकशब्दप्रथमाऽन्तपदबोधतया 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्' इत्युपसर्जनसंज्ञायाम् 'उपसर्जनं पूर्वम्' इति पूर्वनिपाते उत्पलनीलमित्यपि स्यादतः 'जातितदुभितप्रवृत्तिनिमित्तकानां शब्दानां मध्ये जातिप्रवृत्तिनिमित्तकमेव विशेष्यवाचकम्' इति स्वीकर्तव्यम् । अत एव 'कटाराः कर्मधारये' इति सूत्रं चरितार्थम् । अन्यथा विशेष्यविशेषणमात्रस्य विवक्षाऽधीनतया जैमिनेर्विशेषणत्वेन विवक्षायां जैमितिकटार इति, कटारस्य विशेषणत्वेन विवक्षायां कटारजैमिनिरिति रूपद्वयविद्वां तदुच्यते स्यात् । 'विशेष्यविशेषणभावे कामधारः' इति प्रवादस्तु खञ्जकुञ्जः कुञ्जखञ्जः इत्यादावेव । अत्र हि कस्यापि जातिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाभावेन नीलनियमप्रवृत्तिरिति तत्त्वम् । एवञ्च प्रकृते भवशब्दस्य भवत्वजातिप्रवृत्तिनिमित्तकतया विशेष्यवाचकत्वमेव लीलाताण्डवपण्डित इत्यस्य पाण्डित्य (बुद्धि) रूपगुणप्रवृत्तिनिमित्तकतया विशेषणत्वाच्चकत्वमेवेति समाप्तपुनरास्तत्वं दुष्परिहरम्—

न चैकव्यक्तिवृत्तितया भवार्थं न जातिरिति वाच्यम्,

कल्पमेदेन शिवशरीरस्य भिन्नतया भवत्वस्य जातिरेव वाचकाभावात् ।

न च भवत्यस्माज्जगदिति व्युत्पत्त्या भवशब्दस्य क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन जातिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाभाव इति वाच्यम्,

रुडेर्गोणाद् बलीयस्त्वेन भवशब्दस्य जातिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वोचित्यादिति चेद् ?

अत्रौच्यते—आकाङ्क्षा द्विविधा—उत्पिताकाङ्क्षा उत्पत्त्याकाङ्क्षा च । तत्रान्तरायां समाप्तपुनरास्तत्वं दोषो नास्तीति, तत्राकाङ्क्षाया उत्पिततया विशेष्यवाचकपदस्य क्रियाऽन्वयेन शान्ताकाङ्क्षत्वाभावात्समाप्तपुनरास्तत्वाप्रसक्तेः । प्रकृते हि किमर्थं विधोश्चूडामणीकरणं किमर्थं वामुकेर्बलीयकरणमिति प्रयोजनाकाङ्क्षया उत्पिततया चानिदृष्टमे लीलाताण्डवपण्डित इत्यस्योपादानेन समाप्तपुनरास्तत्वाभावात् ।

समाप्तपुनरास्तत्वरिश्कारस्तु—वाक्यविशिष्टत्वं समाप्तपुनरास्तत्त्वम् । वैशिष्ट्यं च स्वतादात्म्य—स्वविशिष्टविशेषणवाचकपदघटितत्वोभयसम्बन्धेन । अत्र वैशिष्ट्यं स्वघटकविशेष्यवाचकपदाधिकपूर्वत्वाभाववरत्न स्वघटकपदजनिताकाङ्क्षाशामकार्याबोधकत्वोभयसम्बन्धेन, सम्बन्धः स्वयगृहणीय इत्यजम् ॥ १ ॥

निजेति । अतिसङ्क्षिप्ताश्च ताद्विरन्तनानामुक्त्यस्ताभिः कौतुकादिशदीकरवाणीति कथनेन प्रकृतप्रत्यनिर्माणे स्वस्य प्रयासाभावः सूचितः ।

राजोवद्यावशंवद इति । राजावे तन्नामके शिष्ये दया तथा वशंवदतीति राजीवदयावशंवदः, अथवा राजीवस्य राजाबलोवशस्य भगवतो दया तथा वशंवदतीति राजी-

सद्रव्या गुणगुम्फिता सुकृतिनां सत्कर्मणां श्रपिका
सत्सामान्यविशेषनित्यमिलितामावप्रकर्षोऽञ्जला ।
विष्णोर्वक्षसि विश्वनाथकृतिना सिद्धान्तमुक्तावली
विन्यस्ता मनसो मुदं वितनुतां सद्युक्तिरेषा चिरम् ॥ ३ ॥

मुक्तावलीमयूखः ।

वदयावधंवदः, 'विनापि श्रव्यं पूर्वोत्तरपदयोर्लोपो वाच्य' इति वचनेन लोचनशब्दस्य लोप इति बोध्यम् ॥ २ ॥

सद्रव्येति । द्रव्यैः सहिता सद्रव्या द्रव्यसाध्या बहुमूलेति यावद्, गुणेन सूत्रेण गुम्फिता गुणगुम्फिता सुकृतिनां सत्कर्मणां सगवद्भजनादीनां श्रपिका श्रपिका सामान्यं च विशेषश्च सामान्यविशेषौ सन्तौ च तौ सामान्यविशेषौ सत्सामान्यविशेषौ ताम्नां नित्यं मिलिता सम्बन्धेति सत्सामान्यविशेषनित्यमिलिता समीचीनसामान्यधर्मेण मुक्तावलीत्वेन समीचीनविशेषधर्मेण महत्त्वनिर्मलत्वादिना च सम्बन्धेति यावत्, तार्किकैस्तमसस्तेजोऽभावरूपत्वाशोकाराद् अभाव इत्यस्य तेजोऽभाव इत्यर्थः तमसीति यावत्, अन्धकारे सति प्रकटोऽञ्जला इत्यभावप्रकर्षोऽञ्जला सती समीचीना मुक्तियों जना मुक्तानां सन्निवेशो यस्यां सा सद्युक्तिः एषा सिद्धान्ता इव मुक्ताः सिद्धान्तमुक्तास्तासामवली सिद्धान्तमुक्तावली विश्वनाथकृतिना विष्णोर्वक्षसि विन्यस्ता सती चिरं मनसो मुदं वितनुताम् इति मुक्तावलीपत्रे समाधादिः ।

ग्रन्थपक्षे तु द्रव्यैः प्रतिपादकत्वसम्बन्धेन सहितेति सद्रव्या गुणैर्गुणनिरूपणैर्गुम्फिता सन्ति च तानि कर्माणि साकर्मण्युत्प्रेषणादीनि तेषां श्रपिका न तु भ्रमणादीनां श्रपिकेति भावः, सत्त्वं चात्रान्यत्रानन्तर्भावरूपम्, सामान्यं च विशेषश्च नित्यमिलितं (समवायः) च सामान्यविशेषनित्यमिलितानि सन्ति विद्यमानानि प्रतिपादकत्वसम्बन्धेन सामान्यविशेषनित्यमिलितानि यस्यां सा सत्सामान्यविशेषनित्यमिलिता अभावस्य प्रकर्षस्तेजोऽञ्जला अभावप्रकर्षोऽञ्जला प्रभाकरखण्डिताभावपदार्थस्यापनेन प्रक्यातमाहृत्येति यावत्, सत्यः समीचीना मुक्तयो यस्यां सा सद्युक्तिः एषा सिद्धान्ता मुक्ता इवेति सिद्धान्तमुक्ता 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इति समासः । तासामवली सिद्धान्तमुक्तावली विश्वनाथकृतिना विष्णोर्वक्षसि विन्यस्ता सती सुकृतिनां चिरं मनसो मुदं वितनुताम् इत्यर्थः ।

नन्वेकशब्दप्रतिपाद्यत्वमपि साधारण्यो धर्म इत्यालङ्कारिकैर्भ्युत्प्रेषण इति प्रकृते अत्र भ्येत्यादिना साधारण्यधर्मस्य प्रयोगसत्ताचोपमितमित्यादिना समासो वक्तुं युक्तोऽपि तु सिद्धान्ता एव मुक्ता इत्येवेति रूपकमेव नोपमेति चेद् ?

न, सद्रव्यत्वस्य सिद्धान्तमुक्तावलीवृत्तित्वेऽपि सिद्धान्तवृत्तित्वस्य मुक्तावृत्तित्वस्य चाभावेन सिद्धान्तमुक्तयोः साधारण्यधर्मस्य प्रकृतेऽप्रयोगाद् उपमितमिति समासे बाधकाभावात् ।

ननु प्रकरणेन ग्रन्थपक्ष एतत्तात्पर्यनिर्णयान् तात्पर्यज्ञानस्य च शान्दभोषे हेतुत्वात् सकृदुचरितन्यायाच्च कथमर्थान्तरस्य प्रतीतिरिति चेद् ?

उच्यते- शक्याऽप्यान्तरबोधनासम्भवेऽपि व्यञ्जनयाऽप्यान्तरबोधसम्भव इति । तत्र प्रकृतेऽनुपपद्यमानं ग्रन्थमुक्तावलीरूपमानोपमेयभावे पर्यवस्यति । तेन चोपमाऽलङ्कारो व्याप्य इति

विघ्नविघाताय कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै निवघ्नाति—

नूतनेत्यादि । ननु मङ्गलं न विघ्नघ्नं प्रति न वा स्वमाप्तिं प्रति कारणं विनाऽपि मङ्गलं नास्तिकादीनां ग्रन्थे निर्विघ्नपरिसमाप्तिदर्शनादिति चेद् ?

न, अविगोतशिष्टाचारविषयत्वेन मङ्गलस्य सफलत्वे सिद्धे तत्र च फलतिष्ठासायां सम्भवति दृष्टफलकत्वेऽदृष्टफलकल्पनायां अन्यथ्यत्वाद् उपस्थितव्याच्च समाप्तिरेव फलं कल्प्यते ।

मुक्तावलीमयूखः ।

न च तार्किकैर्मयूखनाया अनङ्गीकारात्कथमेतदिति वाच्यम् ।

व्यक्तिवदेककृता व्यवजनाया अनुमानेऽन्तर्भावस्य प्रतिपादितत्वादनुमानस्य च तार्किकैरङ्गीकारेण दूतिविरहादित्यसं पल्लवितेन ॥ ३ ॥

विघ्नविघातायेति । विशिष्टो घातो विघातः । वैशिष्ट्यं चोत्पत्तिमदभावप्रचोध्यम् । तथा च विघात इत्यस्योत्पत्तिमदभाव इत्यर्थः ।

ननु घातपदमेवोत्पत्तिविशिष्टाभावरूपसंबोधकम् इत्युत्पत्तिमदर्थकस्य विपदस्य निष्फलमिति चेद् ?

न, स कीवकैर्माहृतपूर्णरन्ध्रेरिति महाकविकालिदासीयपद्ये 'कीवका वेषवस्ते ह्युर्वे स्वनन्त्यनिलोद्धताः' इति कौशबलेन माहृतपूर्णरन्ध्रत्वविशिष्टवेषुवाचककीवकपदेन माहृतपूर्णरन्ध्ररूपार्थस्य लाभेन माहृतपूर्णरन्ध्रेरित्यस्य वैमर्ष्यमभिया 'विशिष्टवाचकानां पदानां सति पृथग्विशेषणवाचकपदसमवधाने विशेषमात्रपरत्वम्' इत्यवश्यमभ्युपेयम् । ततश्च कीवकपदस्य वेषमात्रपरतया माहृतपूर्णरन्ध्रेरित्यस्य न वैमर्ष्यम् । एवं प्रकृते घातपदस्याभावमात्रपरत्वाङ्गीकारेणोत्पत्तिमदर्थकविपदस्य न वैमर्ष्यमित्यदोषाद् उपसर्गानां घातकत्वस्यैव नैयायिकाभिमततया साहाया एवाभावाच्च ।

नूतनेत्यादीति । नूतनो यो जलधरो मेघो नूतनजलधरः, नूतनजलधरस्य रुचिरश्चरित्रस्य च नूतनजलधरश्चित्तस्मै, यथा मेघो वृष्ट्या जनतां मोदयति तथा कृष्णोऽपि मङ्गलनोरमपूर्या मङ्गलान् मोदयत्वित्यभिप्रायः । गोपानां बधूदपस्तासां दुकूलानि तेषां चौरस्तस्मै, या इन्द्रियाणि वान्तीति गोपा जीवास्तेषां बधूदयोऽविघाता एव दुकूलानि स्वरूपाच्छादकत्वात् तेषां चौरस्तस्मा इति वा, कृष्णो यथा गोपीदुकूलधीर्यं कृतवान् तथा मदीयाशनचौरमसि करोवित्यभिप्रायः । संसार एव महीरहो वृक्षस्तस्य बीजाय यः संसारस्योत्पादकस्तस्य मदीयमनोरमसम्पादने किमानायास इत्यभिप्रायः । दुःखं कृषतीति कृष्णस्तस्मै दुःखापहर्त्रं, नम इति । अत्र 'उक्तिर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मत' इति लक्षणलभितः परिकरालङ्कारो बोध्यः । अत्रापि समाप्तपुनरास्तवसाद्वासमाधाने ध्वन्योपेय इति ।

न मङ्गलं निष्फलं फलविशेषशून्यत्वाच्चलतादनवदित्यनुमानेन महलस्य निष्फलत्वात्तादवरोधमयुक्तम् ।

न च—फलविशेषशून्यत्वादित्यस्य यद्विघ्नविपदविशेषशून्यत्वादित्यर्थो यावत्फलविशेषशून्यत्वादित्यर्थो वा ? नायं, पुत्रेष्टियागादावपि यत्किञ्चित्स्वर्गादिरूपफलविशेष-

इत्थं च यत्र मङ्गलं न दृश्यते तत्रापि जन्मान्तरोप्यं तत्कल्प्यते । यत्र च सत्यपिमङ्गले समाप्तिर्न दृश्यते तत्र चलवत्तरो विप्रो विप्रप्राचुर्यं वा बोध्यम् ।

मुष्णबलीमयूखः ।

शून्यत्वसत्त्वेन निष्फलत्वरूपसाध्यस्य च तत्रासत्त्वेन साध्याभाववद्भूतितया हेतोर्व्यभिचारिवापत्तेः । न द्वितीयः, प्राचीनतार्किकैः समाप्तिफलत्वस्य नव्यतार्किकैर्विघ्नध्वंसफलकत्वस्य च मङ्गले स्वीकारेण यावत्फलविशेषशून्यत्वरूपहेतोः पक्षे मङ्गलेऽसत्त्वेन पक्षताडपच्छेदकान्येदेन हेतोरसिद्धिः स्वरूपासिद्धिरिति लक्षणलक्षितस्वरूपासिद्धत्वापत्तेरिति मङ्गले उपदेष्टुना निष्फलबाधुमानासम्भव—इति वाच्यम्, व्यतिरेकव्यभिचारज्ञानस्य कारणतामहविरोधितया नास्तिकादीनां ग्रन्थे मङ्गलरूपकारणभावेऽपि समाप्तिरूपस्य विघ्नध्वंसरूपस्य वा फलस्य दशनेन कारणभावे कार्योत्पादरूपव्यतिरेकव्यभिचारसद्भावेन समाप्तेर्विघ्नध्वंसस्य वा मङ्गलफलत्वाद्युपपत्त्या फलान्तरस्य तार्किकैरप्यनङ्गीकृततया यावत्फलविशेषशून्यत्वरूपहेतोः स्वरूपासिद्धत्वाभावेन मङ्गले निष्फलत्वसिद्धेरिति चेद् ।

न, मङ्गलं सफलं विषयत्वात् कृष्यादिवदध्ययनवद्वैत्यनुमानेन मङ्गले सफलत्वसिद्ध्या तदापरणत्वावश्यकत्वात् ।

न च विषयत्वरूपहेतोः केवलान्वयितया ज्ञानविषयमुखेऽपि सत्त्वेन तस्य च फलरूपतया सफलत्वाभावेन व्यभिचारित्वमिति वाच्यम् ।

विषयत्वादित्यत्राचारविषयत्वादिति कथनेनाचारविषयत्वस्य मुखेऽसत्त्वेन व्यभिचारिवाभावात् । आचारश्चात्र कृतिः, विषयत्वधुतेः । एतेच्छाद्वैवकृतस्य एव सविषयकाः । तत्र व्यापारसामान्यार्थकस्याङ्गुष्ठचरतेव्यापारविशेषकृतिपरत्वमेवोचितं न तु व्यापारभिन्नज्ञानादिपराधम् इति बाध्यम् ।

न च कृतिविषयत्वस्य हेतुत्वविवक्षणेऽपि मुखोद्देशेन धर्मं करोतीतिप्रतीत्योद्देश्यतया कृतिविषयत्वस्य मुखेऽपि सत्त्वेन व्यभिचारित्वतादवश्यं हेतोरिति वाच्यम् ।

विधेयतया कृतिविषयत्वस्य हेतुत्वेनादोषात् ।

न चैवमपि सफलत्वरूपसाध्याभाववति चैत्यवन्दने नास्तिककृतिविषयत्वस्य सत्त्वेन व्यभिचारतादवश्यमिति वाच्यम् ।

शिष्टकृतिविषयत्वस्य हेतुत्वविवक्षणेनादोषात् । शिष्टत्वं च वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तव्यम् । तत्र नास्तिके नास्तीति तदीयकृतिविषयत्वस्य चैत्यवन्दने सत्त्वेऽपि शिष्टकृतिविषयत्वस्याभावेन व्यभिचारभावात् ।

न च व्युत्क्रमेण कृते यागे सफलत्वस्याभावात् शिष्टकृतिविषयत्वस्य च सत्त्वाद् व्यभिचारतादवश्यमिति वाच्यम् ।

फलसाधनतांशे भ्रमरहितत्वरूपशिष्टत्वस्य हेतुकृतौ प्रवेशेन व्यभिचाराभावात् ।

(१) न च सफलत्वं प्रवृत्त्युपपत्त्युक्तत्वदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टसाधनत्वम् । तच्च

(१) प्रवृत्तिं प्रति कृतिसाध्यत्वप्रकारकं ज्ञानम् इष्टसाधनत्वप्रकारकं ज्ञानं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वप्रकारकं ज्ञानं च कारणम् । तेन सुमेधश्चाद्वारेण जलताडने मधुविषसम्पृक्तजम्बोजने च न प्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।

प्रचुरस्यास्यैव बलवत्तरविघ्ननिराकरणकारणत्वम् । विघ्नध्वंसस्तु मङ्गलस्य
कारमित्याहुः प्राञ्चः ॥

मुक्तावलीमयूखः ।

इयेनयागे नास्ति तस्य बलवदनिघ्ननरकसाधनत्वात् शिष्टकृतिविषयत्वं चास्तीति पुनरपि
व्यभिचार इति वाच्यम् ।

अविगीतशिष्टाचारविषयत्वस्य हेतुत्वविवक्षणेनादोषात् । अविगीतत्वं च बलवदनि-
घ्नानुबन्धित्वम् । तच्च इयेनयागीयकृतौ नास्तीत्याशयात् (१) । एवञ्च मङ्गलं सफलम्
अविगीतशिष्टाचारविषयत्वादित्यनुमानेन मङ्गले सफलत्वसिद्धिः ।

ततश्च फलविशेषजिज्ञासायां दृष्टफलकव्यसम्भवेऽदृष्टफलकलपनाया अनौचित्येन मङ्गलं
समाप्तिफलकं समाप्यन्याफलकत्वे सति सफलत्वादित्यनुमानेन समाप्तिफलकत्वसिद्धिः ।

न च विश्वजिता यजैतेत्यत्र फलविशेषस्याधकरणेन किमस्य यागस्य फलम् इति
जिज्ञासायां सर्वाभिलाषास्पदत्वाद् स्वर्ग एव विश्वजिद्यागफलमित्यर्थकेन 'स स्वर्गः स्या-
त्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात्' इति सूत्रेण स्वर्ग एव फलमिति मीमांसायां सिद्धान्तितं, तद-
दिहापि स्वर्ग एव फलमस्तु । ततश्च प्रत्यनिर्माणवेलायां मङ्गलाचरणमयुक्तमेवेति वाच्यम् ।

विश्वजिता यजैतेत्यत्र कस्यापि फलस्योपस्थितेरभावेन तत्र स्वर्गफलकत्वाङ्गीकारेऽपि
प्रकृते हे ईश्वर । अथ प्रश्नः समाप्यतामिति अन्यकर्तुः प्रार्थनस्योपस्थितसमाप्तिफलकत्व-
स्याग्रे बीजाभावात् ।

नतु नास्तिकग्रन्थे मङ्गलाभावेऽपि समाप्तेर्दर्शनेन व्यतिरेकव्यभिचारमद्वेष्य कारणता-
ग्रहप्रतिषेधेन समाप्तेर्न फलत्वमिति चेद् ?

न, नास्तिको जन्मान्तरीयमङ्गलवान् प्रश्नसमाप्तेरित्यनुमानेन तत्राऽपि मङ्गलसत्त्वे
समाप्तेर्दर्शनेन व्यतिरेकव्यभिचाराभावात् ।

नतु किरणवत्यादौ मङ्गलसत्त्वेऽपि समाप्तिरूपकार्त्तदर्शनेन कारणसत्त्वे कार्यानुत्पा-
दरूपान्वयव्यभिचारेण मङ्गले समाप्तिकारणत्वसंशयोऽन्वयव्यभिचारसामान्य कारणतासंशयि-
कत्वादिति चेद् ?

न, प्रचुरविघ्ननाशं प्रति प्रचुरमङ्गलस्य कारणतया तत्र प्रचुरमङ्गलरूपकारणाभावेनान-
व्यव्यभिचाराभावात् ।

अनु मङ्गले प्राचुर्यं विघ्नसमसंख्याकस्वरूपं विघ्नाधिकसंख्याकस्वरूपं वा ? नाप्य-
विघ्नाधिकसंख्याकमङ्गलस्थले समाप्यभावप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, विघ्नसमसंख्याकमङ्ग-
लस्थले समाप्यभावप्रसङ्गादिति चेत् ?

अत्रोच्यते—बलवत्तरविघ्ननाशं प्रति बलवत्तरमङ्गलस्य कारणतयेवं कार्यकारणभा-
वस्वीकारेणादोषात् । मङ्गले बलवत्तरत्वं यद्विशेषः समाप्यबलवत्तरसत्त्वः ।

नतु पूर्वं समाप्तेर्मङ्गलकलत्वमित्युक्तं तथाच विघ्नध्वंसो भवतु मा वा, परन्तु

(१) जलताडनेऽनित्याप्तिवारणालौकिकेभ्यः हेतुदले निवेद्यमेव । अत एव
बहुषु पुस्तकेषु अलौकिकाविपोतेत्यादिस्तत्पदघटितः पाठो दृश्यते । वस्तुतस्तु जलताडनं
'न कुर्यादधिफलं कर्मे'ति वचनाजिषिद्धमिति न अविगीताशिष्टाचारविषय इति अलौकि-
केति निवेशस्य नोपयोगः ।

नद्यास्तु मङ्गलस्य विघ्नध्वंस एव फलं समाप्तिस्तु बुद्धिप्रतिभादिकार-
णकलापात् ।

न च स्वतःसिद्धविघ्नविरहवता कृतस्य मङ्गलस्य निष्फलत्वापत्तिरिति
वाच्यम्,

इष्टापत्तेः । विघ्नशङ्कया तदाचरणात् तथैव शिष्टाचारात् ।

न च तस्य निष्फलत्वेऽपि न तद्बोधकषेदाप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम्,
सति विघ्ने तन्नाशस्यैव धेद्वोषितत्वात् । अत एव पापघ्नेण कृतस्य
प्रायश्चित्तस्य निष्फलत्वेऽपि न तद्बोधकषेदाप्रामाण्यम् ।

मङ्गलं च विघ्नध्वंसविशेषेण कारणं विघ्नध्वंसविशेषे च विनायकस्तव-
पाठादि ।

मुक्तावलीमयूतः ।

समाप्तिः किं न स्यादिति चेद् ?

न, विघ्नध्वंसद्वारेण मङ्गले समाप्तिजननस्वीकारेणादोषात् । द्वारत्वं च तज्जन्यत्वेऽसति
तज्जन्यजनकत्वम् । विघ्नध्वंसो हि मङ्गलजन्यः मङ्गलजन्यसमाप्तिजनकश्चेति भवति समन्वयः ।

इति प्राचीनमतम् ।

ननु यत्र भोगादिना विघ्नध्वंसस्तत्रापि समाप्तिः, यत्र च मङ्गलेन विघ्नध्वंसस्त-
त्रापि समाप्तिरिति; अवश्यकल्पनियतपूर्ववर्तित्ववता विघ्नध्वंसेनैव मङ्गलस्थलीयस-
माप्त्युपपत्तेः 'नियतावश्यपूर्वभाविभ्यतिरिक्तमन्यथासिद्धम्' इति लक्षणलक्षितान्यथा-
सिद्धिसत्त्वेन मङ्गलस्य समाप्तिं प्रति न कारणता ।

न च व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिः । अत एव सोमेन यजेतेत्यादौ चिरवि-
नष्टस्य वागस्य स्वर्गसाधनत्वोपपत्त्यर्थं कल्पितेनापूर्वेण स्वयं प्रति यागस्यान्यथासिद्ध-
त्वाभावात् सोमेनेति करणवृत्तीयासिद्धिरिति वाच्यम् ।

यत्र व्यापारिणः प्रमाणबोधितकारणतानिर्वाहाय व्यापारस्य कारणत्वं कल्प्यते तत्रैव
व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धत्वम् । अत एव काशीमरणस्य तत्त्वज्ञानेन मुक्ताव-
न्यथासिद्धत्वात् काशीमरणानुक्तिरित्यत्र हेतुपञ्चम्यनुपपत्त्या प्रयोजकत्वपरा पञ्चमीति
समर्पितम् । तथा च प्रकृते मङ्गलस्य समाप्तिकरणत्वानभ्युपगमेऽपि प्रतिबन्धकभावस्य
कार्यमात्रे हेतुत्वस्यैतर्गिकतया विघ्नध्वंसस्य कारणत्वं सिद्धमेवेति मङ्गलेऽन्यथासिद्ध-
त्वस्य दुष्परिहारवादित्यन्वेषाद्—मन्यास्तिथिः ।

ननु शिष्टाचारानुमितया विघ्नध्वंसकामो मङ्गलमावरेदिति स्मृत्या मङ्गलस्य, 'सर्वे
विघ्नाः शर्म यागितं गणेशस्तवपाठतः' इति प्रत्यक्षस्मृत्या विनायकस्तवपाठस्य, च कार-
णाभावगमेन विनायकस्तवपाठरूपकारणाभावे मङ्गलेन, मङ्गलरूपकारणमात्रे विनायकस्त-
वपाठेन विघ्नध्वंसस्य जननाद् व्यतिरेक्यभिचारेण विघ्नध्वंसं प्रति मङ्गलस्य विनाय-
कस्तवपाठस्य वा कारणताऽभ्युपगन्तुमनर्हा ?

न च विनायकस्तवपाठोऽपि मङ्गलमेवेति वाच्यम् ।

पाठस्य काष्ठाल्पाद्यभिपातरूपत्वेन मङ्गलस्य च शब्दरूपत्वेन तयोरन्यथासम्भवा-
दित्यत आह—मङ्गलं चेति ।

कचिच्च विघ्नान्त्यन्ताभावः एव समाप्तिसाधने प्रतिबन्धकसंसर्गाभावस्यैव कार्यजनकत्वात् ।

इत्थं च नास्तिफादीनां ग्रन्थेषु जन्मान्तरीयमङ्गलजन्यदुरितध्वंसः, स्वतः सिद्धविघ्नान्त्यन्ताभावो वाऽस्तीति न व्यभिचार इत्याहुः ।

मुक्तावलीमयूखः ।

अयं भावः—मङ्गलाव्यवहितोत्तरक्षणाजयमानविघ्नध्वंसत्वावच्छिन्नं प्रति मङ्गलस्य विनायकस्तवपाठाव्यवहितोत्तरक्षणजयमानविघ्नध्वंसत्वावच्छिन्नं प्रति विनायकस्तवपाठस्य—कारणतास्वीकारेण व्यतिरेकव्यभिचाराभाव इति ।

ननु यत्र विघ्नो नास्ति तत्र समाप्तिर्भवति परन्तु ध्वंसं प्रति प्रतियोगिनः कारणतया प्रतियोगितो विघ्नस्यासत्त्वेन तदध्वंसस्थाप्यभावाद् विघ्नध्वंसकारणकारणाभावेन व्यतिरेकव्यभिचार इत्यत आह—कचिच्चेति ।

कचिच्च विघ्नध्वंसेन कचिच्च विघ्नान्त्यन्ताभावेन समाप्तिर्भवतीत्यर्थः ।

व्यतिरेकव्यभिचारवारणं तु विघ्नध्वंसाव्यवहितोत्तरक्षणाजयमानसमाप्तिं प्रति विघ्नध्वंसस्य विघ्नान्त्यन्ताभावव्यवहितोत्तरक्षणाजयमानसमाप्ति इति विघ्नान्त्यन्ताभावस्य कारणतेति शिष्या बोध्यम् ।

ननु विघ्नसंसर्गाभावत्वेन विघ्नध्वंसाव्यवहितोत्तरक्षणजयमानसमाप्तिं प्रति विघ्नध्वंससंसर्गाभावः कारणमिति कार्यकारणभावस्वीकारेण व्यतिरेकव्यभिचारवारणसम्भवादन्यव्यवहितोत्तरक्षानिवेदो न तद्वारणमनुवितं गौरवादिति चेद् ?

न, नास्तिनास्तिनि समवायेन विघ्नो वर्तते तत्र संयोगेन विघ्नो नास्तीति प्रतीतिशङ्किकविघ्नसंसर्गाभावसत्त्वेन समाप्तिवारणाय समवायसम्बन्धावच्छिन्नविघ्नत्वोच्छिन्नप्रतियोगिताकामावत्त्वेन कारणता वाच्या । तथा च ध्वंसीयप्रतियोगितायाः संसर्गेण धर्मेण चानवच्छिन्नतयैकरूपेणानुगमासम्भवात् पुनरेव विघ्नध्वंसाव्यवहितोत्तरक्षणजयमानसमाप्तिवारणमाशयात् ।

ननु ध्वंसीयप्रतियोगितायां संसर्गावच्छिन्नत्वं शिमिति नाङ्गीक्रियत इति चेद् ?

उच्यते, समवायेन घटाधिकरणे संयोगेन घटो नास्ति, संयोगेन घटाधिकरणे समवायेन घटो नास्तीति प्रतीत्योपलक्षणयोग्यतया जन्मान्त्यन्ताभावीयप्रतियोगितायां सम्बन्धावच्छिन्नत्वमङ्गीक्रियते, ध्वंसं तादृशानुदयसंभवेन नाङ्गीक्रियत इति ।

वस्तुतस्तु—विघ्नध्वंसाधिकरणेऽपि समवायसम्बन्धावच्छिन्नविघ्नस्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाव्यवहितोत्तरक्षणजयमानसमाप्तिं प्रति विघ्नध्वंससंसर्गाभावो वर्तते ध्वंसाव्यवहितोत्तरक्षणजयमानसमाप्ति इति विघ्नान्त्यन्ताभाववत्त्वेनैव कारणता न विघ्नध्वंसत्वेनापीति नाव्यवहितोत्तरक्षणजयमानसमाप्ति इति ध्येयम् ।

ननु यमते व्यतिरेकव्यभिचारं परिहरति—इत्थं चेति ।

ननु ध्वंसप्रागभावायोः स्वप्रतियोगिसमवायिकारणवृत्तित्वनियमः । तथाच विघ्नध्वंसस्य प्रतियोगो विघ्नः पारं, तस्य समवायिकारणमात्रा, तत्र विघ्नध्वंसः स्वरूपेण वर्तते चरमवणध्वंसरूपसमाप्तेः प्रतियोगी चरमवर्णः, तस्य समवायिकारणमाकाशं, तत्र

संखारेति । संसार एव महोरुहो वृक्षस्तस्य योजाय, निमिसकारणाय-
त्यर्थः । एतेन ईश्वरे प्रमाणमपि दर्शितं भवति । तथाहि यथा घटादिकार्यं
कर्तृजन्यं तथा क्षित्यङ्कुरादिकमपि ।

न च तत्कर्तृत्वमस्मदादीनां सम्भवतीत्यतस्तत्कर्तृत्वेनेश्वरसिद्धिः ।

मुखावलीमयूखः ।

स्वरूपेण समाप्तिर्वर्तते इति समाप्तिविध्वंसयोरेकाधिकरणवृत्तिरभावेन कथं कार्य-
कारणमात्र इति चेद् ?

उच्यते, विप्रलम्बः स्वरूपेणात्मनि वर्तते स्वप्रतियोगिवरगवर्णानुसूतकृतिमत्त्वसम्ब-
न्धेन समाप्तिरपि तत्र वर्तते इत्येव कार्यकारणयोरेकाधिकरणवृत्तित्वनिर्वाह इति ।

इति गङ्गलवादे नव्यमतम् ।

ननु बीजनाशानन्तरं बीजावयवैरङ्कुरोत्पादाद्बीजावयवा एव वृक्षस्य समवायिकारणम् ।
तथाच बीजाये युस्त्येश्वरावयवा अगतःकारणमिति प्रतीयते । तद्युक्तम्, ईश्वरस्य
निरवयवत्वादतो बीजायेत्यस्यार्थमाह-निमिसकारणायेत्यर्थ इति ।

नन्वीश्वरे प्रमाणाभावात्तजमस्करणमयुक्तम् । तथाहि, प्रत्यक्षं द्विविधं—बाह्यं मानसं
च । तत्र बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्ष उद्भूतकपस्य कारणत्वादीश्वरे कृपामावाप्त बाह्य-
प्रत्यक्षप्रसरः, नवा मानसप्रत्यक्षप्रसरः परात्मनः परेण मनसा प्रत्यक्षवारणायात्ममानसं
प्रति परात्मव्यावृत्तविजातीयमनःसंयोगत्वेन कारणताऽभ्युपगमात् । माध्यनुमानं प्रमाणम्,
ईश्वरस्याप्रत्यक्षतया तस्य केनचिन्निष्ठेन सहचारदर्शनाभावेन व्याप्तिप्रहाभावात् । न
वीपमानं मानमोक्षरतुल्यस्य कस्यचिदभावेन सादृश्यज्ञानासरत्वात् । नापि शब्दः प्रमाणं
श्रुतीनामीश्वरोच्चरितरवेनैव प्रामाण्यस्य वक्तव्यतया तत्रेश्वर एव संदेहेन अतिप्रामाण्य-
स्यापि चंदिरत्वादिति चतुर्विधप्रमाणागोचर ईश्वरः कथं नमस्कार्यताभागिति चेद् ।

न, कार्यं प्रति कृतेः कारणतास्वीकारेण क्षितिः कृतिजन्या कार्यत्वाददृष्टदि यनुमानेन
क्षितेः कृतिजन्यत्वसिद्धौ क्षितिजनिका वृत्तिः यत्किंचिदारमसमवेता कृतित्वादात्मदादि
कृतिवदित्यनुमानेन तादृशकृत्याश्रयीभूतः कथिदात्मा सिध्यति । स चास्मदादिनं सम्भ-
वतीतीश्वरसिद्धिरित्यदोषात् ।

ननु क्षितिः कृतिजन्या कार्यत्वादित्यनेन पक्षताऽवच्छेदकावच्छेदेन पक्षताऽवच्छेदक-
सामानाधिकरण्येन वा कृतिजन्यत्वं साध्यते । नायः, पक्षताऽवच्छेदकं क्षितिर्यं तदवच्छेदेन
कृतिजन्यत्वसाधने परमाद्यौ यथा । न द्वितीयः, पक्षताऽवच्छेदकं क्षितिर्यं तत्सामाना-
धिकरण्येन कृतिजन्यत्वसाधने घटाद्यौ सिद्धसाधनापत्तेरिति चेद् ? इव एकावधेराहाङुरेति ।

तथा चाङ्कुरः कृतिजन्यः कार्यत्वादित्यनुमानेनेष्टसिद्धिः । अत्र चाङ्कुरावच्छेदेन
कृतिजन्यत्वसाधने न कापि बाधो नित्यस्याङ्कुरस्याभावात् । अङ्कुरत्वसामानाधिकरण्येन
वा कृतिजन्यत्वसाधने न कापि सिद्धसाधनं काप्यङ्कुरे जीवीयकृतिजन्यत्वासिद्धेरिति भावः ।

न चाङ्कुरः कृतिजन्यरत्नाभाववान् शरीराजन्यत्वादाकाशवदित्यनुमानेन प्राप्तपक्ष
इति वाच्यम् ,

व्यभिचारशङ्कानिवर्तकतर्कशून्यत्वेन त्वदुक्तानुमानासम्भवेन सत्यतिपक्षितत्वाभावात् ।

न च शरीराजन्यत्वेन कर्तृजन्यत्वसाधकेन सत्प्रतिपक्ष इति वाच्यम् ।

अप्रयोजकत्वात् । मम तु कर्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभाव एव अनु-
कूलस्तर्कः । “द्यावाभूमौ जनयन्देव एको विश्वस्य कर्ता भुवनस्य मोक्ष”
इत्यादय आगमा अप्यनुसन्धेया ॥ १ ॥

मुक्तावलीमयूखः ।

मम तु यदि कार्यत्वं कृतिजन्यत्वव्यभिचारि स्यात्तर्हि कृतिजन्यत्वावच्छेदकं न स्यादि-
त्येवानुकूलस्तर्कः ।

मनु प्रकृतानुकूलतर्के किम्मानमिति चेत् ? तर्हि कृतिस्त्वेन कार्यत्वेन कार्यकारण-
भाव एवेति बोध्यम् ।

अप्रेक्षमवधेयम्—कार्यं प्रति कर्ता कारणमिति स्वीकारे कर्तृत्वं कारणताऽवच्छेदकम् !
तच्च कृतिमत्त्वं, कृतिमत्त्वं च कृतिरेव, सा च मानेति गौरवम् । अतः कार्यं प्रति कृतिः
कारणम् । तथाच कृतिस्त्वं कारणताऽवच्छेदकं, तच्च नानाकृतिष्वेकमिति व्यापकम् । मूलं
कर्तृजन्यमित्यत्र कर्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभाव इत्यत्र च तृतीयस्याविषमितीत्यनेन कर्तृ-
पदं कृतिपरमित्यलम् ।

मनु कृतिस्त्वेन कार्यत्वेन कार्यं कारणभावे मानाभावेन तदुक्तानुमानेऽप्यनुकूलतर्कभावः
न नान्वयव्यतिरेकावेव मानमिति वाच्यम् ,

कुलालकृतिसत्त्वे घटः कुलालकृत्यभावे घटभाव इति विशिष्यैवान्वयव्यतिरेकप्रहेष
विनिर्गम्यैव कुलालत्वेन घटत्वेन कार्यकारणभावप्रज्ञात् सामान्यतः कृतिस्त्वेन कार्यत्वेन कार्य-
कारणभावप्रहेष मानाभावात् ।

न च विशेषतः कार्यकारणभावप्रहेषे ‘बद्धिरोपयोः कार्यकारणभावस्तत्सामान्ययोरपीति’
न्याय एव सामान्यतः कार्यकारणभावे मानमिति वाच्यम् ,

उक्तन्याये मानाभावेन सामान्यतः कार्यकारणभावादिद्वेः ।

न च कार्याभावस्य कारणभावप्रयोज्यतानिबन्धेन कार्यं प्रति कृतिस्त्वेन कारणताऽनङ्गी-
कारे कार्याभावः किप्रयोज्य इति प्रश्ने तत्तत्कृत्यभावकूटप्रयोज्य इत्युत्तरकरणे गौरवमिया
सामान्यतः कार्यकारणभावस्यावश्यमङ्गीकर्तव्यम् तथा च कार्याभावः किप्रयोज्य इति प्रश्ने
कृत्यभावप्रयोज्य इत्युत्तरकरणे व्यापकमित्येव तन्न्यायबीजमिति वाच्यम् ,

कार्याभावः कारणभावप्रयोज्य इति नियमस्यास्वीकारेण स्वरूपसम्बन्धरूपप्रयोजकत्वं
प्रतीत्यनुरोधेन लब्धनतिऽसत्कथमावच्छेदेन कल्प्यत इति नियमस्य स्वीकारेण च कृतिस्त्वेन
कार्यत्वेन कार्यकारणभावानङ्गीकारेऽपि कार्याभावः कृत्यभावप्रयोज्य इत्युत्तरस्य वक्तुं श-
क्यतया बद्धिरोपयोरिति न्याये मानाभावादिति चेत् ?

अत्रोच्यते—कुलालकृतिस्त्वेन घटत्वेन कार्यकारणभावस्वीकारेऽपि घर्पायकालीनो घटः
कुलालकृतिजन्यो घटत्वादित्यनुमानेनैवेद्वरविद्येः ।

न चेश्वरस्य कुलालत्वापत्तिः, नमः कुलालेभ्यो नमः कर्पारेभ्य इति श्रुत्या तस्ये-
ष्टत्वावगमात् ।

एवं चानुमानेनेद्वरसिद्धौ तदुच्चारिता द्यावाभूमौ जनयन्निति धृतिरपीद्वरसद्भावे
प्रमाणमिति दिक् । इतीतिरवादः ॥ १ ॥

पदार्थान्विभजते—

द्रव्यं गुणस्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम् ।

समवायस्तथाऽभावः पदार्थाः सप्त कौर्विताः ॥ २ ॥

अत्र सप्तमस्याभावत्वकथनादेव पण्णां भावत्वं प्राप्तं तेन भावत्वेन पु-
न्यगुण्यातो न कृतः । एते च पदार्था वैशेषिके प्रसिद्धा नैयायिकानामप्य-
विरुद्धाः । प्रतिपादितं चैवमेव भाष्ये । अत एवोपमानचिन्तामणौ सप्तपदा-
र्थमित्रतया शक्तिसादृश्यादीनामतिरिक्तपदार्थत्वमाशङ्कितम् ।

ननु कथमेत एव पदार्थाः शक्तिसादृश्यादीनामप्यतिरिक्तपदार्थत्वात् ?

मुक्तावलीमयूखः ।

द्रव्यं गुणस्तथेति । कर्मणः संयोगेऽन्तर्भाव इति केचित् । तद्वद्व्याप्य तथेत्युक्तम्
यथा गुणः पदार्थस्याभावात् कर्मापीति भावः । एवमभावस्याधिकरणात्मकत्वं न तु पदार्था-
न्तराविति प्रभाकरमतदृष्ट्याय समवायस्तथाऽभावः इत्यत्रापि तथावाक्य उक्त इति बोध्यम् ।

ननु प्राचां ग्रन्थेषु पदार्थो द्विविधः—भावाऽभावश्चेत्युक्तं तद्वदिहापि कृता नोच्यतेऽत
आह—सप्तमस्याभावत्वकथनादिति ।

ननु सप्तमस्याभावत्वकथनेन कथं तदितरेषां भावत्वं प्राप्तम् ? न हि कस्यचिद्
प्राक्पणवे प्रतिपादिते तदितरस्याप्राप्तत्वं प्रतिपादितं भवतीति चेद् ?

उच्यते, स्वप्नमभिध्वाहृतपदार्थाऽवच्छेदकव्याप्यमिथोविरुद्धभावद्वन्द्वप्रकारकबोधा-
नुकूलव्यापारस्यैव विभागपदार्थतया प्रकृते सप्तमस्याभावत्वे तदन्यस्य द्रव्यादेरप्यभावत्वे
पदार्थान् विभजत इति प्रयोगानुपपत्तिरतस्तदन्यस्यार्थाद् भावत्वं प्राप्तमित्याशयः ।

समन्वयस्तु—सर्वं विपूर्वकमजघातुः, तत्समभिध्वाहृतं पदं पदार्थपदं, तदर्थताऽवच्छे-
दकं पदार्थत्वं, तद्व्याप्यं मिथो विरुद्धं च द्रव्यत्वादिकं, तद्विभक्तिकबोधानुकूलो व्यापारः
द्रव्यं गुणः कर्मत्वादिशब्दप्रयोगरूपः ।

एवं द्रव्याणि विभजत इत्यत्रापि बोध्यम् ।

व्याप्येत्पस्यानुपादाने द्रव्याणि विभजत इति प्रतिज्ञाय गुणः पृथिवी जलं तेज
इत्यादिशब्दप्रयोगस्यापि विभागत्वं स्यात् । मिथोविरुद्धेत्यस्यानुपादाने षटः पृथिवी-
त्यादिशब्दप्रयोगस्यापि तत्त्वं स्यात् । यावदित्यस्यानुपादाने पृथिवी जलं तेज इत्येतन्मा-
त्रशब्दप्रयोगस्यापि विभागत्वं स्यादिति बोध्यम् ।

ननु यदि दाहं प्रति वह्नेरेव कारणता स्यात् तर्हि (१) प्रतिबन्धकचन्द्रकान्तमणिसम-
वधाने दाहः किं न जायतेऽतः कारणान्तरमपि कल्पनीयम् । तच्च शक्तिरूपम् । सा च
शक्तिप्रिया—सहजा शक्तिरधेयशक्ति-पदशक्तिश्चेति । आश्रयवहधादिनिष्ठा । प्रोक्षणा-
दिजन्मा श्रोत्रादिनिष्ठा शक्तिर्द्वितीया । तत्तदर्थनिरूपिता चेतस्पदनिष्ठा शक्तिस्तृतीया ।
तथाच दाहं प्रति दाहानुकूलशब्दोर्वहेव कारणतेति स्वीकारेण प्रतिबन्धकसमवधाने वद्वि-
निष्ठा दाहानुकूल शक्तिर्नश्यतीति शक्तिरूपसहकारिकारणविरुद्धादेव दाहो न जायते । प्र-

(१) करणीभूताभावप्रतियोगित्वं प्रतिबन्धकत्वम् ।

तथाहि, मर्यादिसमवहितेन बहिना दाहरे न जन्यते, तच्छून्येन तु जन्यते । तत्र मण्यादिना चहौ दाहानुकूला शक्तिर्नाश्यते, उत्तेजकेन मण्याद्यपसारणेन च जन्यते इति कल्प्यते ।

एवं सादृश्यमप्यतिरिक्तः पदार्थः, तद्धि न षट्सु माधेय्यन्तर्भवति सामान्येऽपि सत्त्वान्, यथा गोरत्वं नित्यं तथाऽश्वत्वमपीति सादृश्यप्रतीतिः, नाप्यभावे सत्त्वेन प्रतीयमानत्वादिति चेद् ?

मुक्तावलीमयूखः ।

तिबन्धकापसारणे उत्तेजकसूर्यकान्तमणिसमवधाने वा शक्तिरूपयत इति दाह रूपयत्ने । वा शक्तिर्न ब्रह्मगुणकर्मोन्मत्तमरूपा गुणादिवृत्तित्वाद्, नापि सामान्यापन्त्यतमरूपा ब्रह्म-
त्तिमत्त्वे सति विनाशित्वाद्, आगमावध्वंसयोर्मभिवारवारणाय क्रमेण दलद्वयम्; इति शक्तौः कलुषपदार्थेष्वनन्तर्भावात्पदार्थः सप्तविध इति कथनमश्रुतमिति चेद् ?

न प्रतिबन्धकमण्यभावविशिष्टवहेरेव दाहं प्रति कारणताऽङ्गीकारेण प्रतिबन्धकसमवधाने प्रतिबन्धकमण्यभावविशिष्टवहिरूपकारणमाभावेव दाहमावोपपत्तौ बहौ शक्तिरूपने मानाभावेन शक्तैरतिरिक्तत्वादिसङ्ख्या दूरापास्तत्वात् ।

न च विनिगमनाविरहेण विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन मण्यभावविशिष्टवहेर्विनि-
शिष्टमण्यभावस्य वा कारणताऽऽपत्त्या मण्यभावविशिष्टवहिरूपस्य वा विनिशिष्टमण्यभाव-
त्वस्य च कारणताऽवच्छेदकत्वकल्पने गौरवं, शक्तित्वस्य वहिरूपस्य च तत्कल्पने कषय-
मिति वाच्यम् ।

ममापि दाहं प्रति मण्यभावी वहिश्च कारणमिति स्वातन्त्र्येण कार्यकारणभावस्वीका-
रेण गौरवाभावात् ।

(१) न चोत्तेजकसत्त्वे प्रतिबन्धकसद्भावे कथं दाह इति वाच्यम्,

उत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावस्य हेतुताऽङ्गीकारेण दोषाभावात् । तथाहि, विशिष्टा-
भावसिद्धा—विशेषणाभावप्रयोज्यः विशेष्याभावप्रयोज्यः उभयमावप्रयोज्यत्वेति ।
अयोध्यास्थे प्राज्ञेण काशीस्थत्वरूपविशेषणाभावप्रयोज्यः काशीस्थत्वविशिष्टप्राज्ञत्व-
भावः । काशीस्थशूद्रे काशीस्थत्वरूपविशेषणत्व सत्त्वेऽपि प्राज्ञत्वत्वरूपविशेष्यस्याभावाद्
विशेष्याभावप्रयुक्तं विशिष्टाभावः । अयोध्यास्थे शूद्रे काशीस्थत्वरूपविशेषणस्य प्राज्ञत्व-
त्वरूपविशेष्यस्य चाभावाद् उभयमावप्रयुक्तः । एवं प्रकृते उत्तेजकप्रतिबन्धकवहोनां
समवधाने उत्तेजकाभावरूपविशेषणासत्त्वेन विशेषणाभावप्रयुक्तो विशिष्टाभावः, वहिमात्र-
सत्त्वे उत्तेजकाभावरूपविशेषणरूपासत्त्वेऽपि मणिरूपविशेष्यस्याभावेन विशेष्याभावप्रयुक्तो
विशिष्टाभावः, उत्तेजकस्य वहेरेव सत्त्वे उत्तेजकाभावरूपविशेषणस्य मणिरूपविशेष्यस्य-
चाभावादुभयमावप्रयुक्तो विशिष्टाभाव इति त्रिषु स्थलेषु दाहः । यत्र प्रतिबन्धकवहो
तत्रोत्तेजकाभावविशिष्टमणेरेव सद्भावात् दाहः । किञ्च शक्तेरनन्तावयवध्वंसादिकल्पने
गौरवं च स्यादिति दिक् ।

(१) प्रतिबन्धकसमानकालीनकार्यजनकत्वमुत्तेजकत्वम् ।

न, मण्याधभावविशिष्टवह्यादेर्दाहादिकं प्रति स्वातन्त्र्येण मण्यभावा-
देरेव वा हेतुत्वं कल्प्यते । अनेनैव सामग्र्यस्येऽनन्तरकृतत्वागभावस्यैक-
ल्पनाऽनौचित्यात् ।

न चोत्तेजके सति प्रतिबन्धकसद्भावेऽपि कथं दाह इति वाच्यम्,
उत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावस्य हेतुत्वात् ।

सादृश्यमपि न पदार्थान्तरं किन्तु तद्भिन्नत्वे सति तद्वतभूयोधर्मवत्त्वम् ।
यथा चन्द्रभिन्नत्वे सति चन्द्रगताहादकत्वादिमत्त्वं मुखे चन्द्रसादृश्यमिति ॥१॥

मुक्तावलीमयूखः ।

शक्तिवादिना मीमांसकानां त्विदमाकृतम्—वह्निं प्रति तृणधारणेर्मणेश्च कारणतेति
तृणाभावे मणिना मण्यभावेऽग्निना तदभावे तृणेन च बह्वेर्जननाद् व्यभिचारेण कस्यापि
कारणत्वं न स्यादिति तत्तदव्यवहितोत्तरत्वमन्तर्भाव्य कार्यकारणभावो वाच्यस्तार्किकैः,
अस्माकं तु बह्वधत्तकृतशक्तिमरवेनानुगमसम्भवात् व्यभिचारे न वा गौरवम् । किं च
शून्यस्य अभावस्य कुत्रापि कारणत्वानङ्गीकारेण दाहं प्रति मण्यभावस्य कारणत्वानुपपत्तिः ।
किं चास्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छायाः पदशक्तित्वे पदस्य गुणात्वेन गुणे
गुणानङ्गीकारेण पदनिष्ठत्वानुपपत्तिः । कारणे कश्चिदतिशयमनापादयतो मणेः प्रतिबन्ध-
कत्वानुपपत्तिश्च । अस्माकं तु शक्तिरूपकारणविषयत्वेनैव मणेः प्रतिबन्धकत्वमिति ।

उत्तेजकाभाविशिष्टेति । वैशिष्ट्यं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन । अयमभावः
अभावीयविशेषणतासम्बन्धेन रूपध्वंसरूपदाहं प्रति उद्देश्यता—दैशिकविशेषणतान्यतर-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां तत्तदुरोजक्राभावानां सामानाधिकरण्यरूपं यदैशिष्ट्यं-
तदवच्छिन्नस्य मण्यादेर्दैशिकविशेषणतोद्देश्यतान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावस्य अभावीयविशेषणतासम्बन्धेन हेतुत्वमिति । मन्त्रस्य बह्वधिकरणदेशे उद्देश्यता-
सम्बन्धेनैव सत्त्वाद् उद्देश्यतानिवेशः । मण्यादिरूपंरोजकस्य संयोगेन बह्वधिकरणदेशे-
सत्त्वेऽपि किञ्चिदवच्छेदेन संयोगेन तदभावसत्त्वाद्दानुपपत्तिरतो दैशिकविशेषणतैत्यस्य
निवेशः । दैशिकविशेषणतया तु न द्रव्यस्यान्याप्यवृत्तित्वमिति न दाहानुपपत्तिरिति ।

ननु देवदत्तसदृशो यद्देवदत्त इति तीत्या सादृश्यमपि पदार्थः । तच्च सादृश्यं बह्मा-
वान्तर्भूतं सामान्येतरवृत्तित्वे सति सामान्यवृत्तित्वात् । सामान्यत्वे व्यभिचारवारणाय
सत्यन्तम् । गुणे व्यभिचारवारणाय विशेष्यम् । यथा मोर्त्वं नित्यं तथाऽध्वत्वमपीति
प्रतीत्या सादृश्यस्य सामान्यवृत्तित्वं चेत्प्यम् । प्रमेयत्वे व्यभिचारवारणाय व्यतिरेकि-
त्वे सतीति देयम् । सादृश्यमभावात्तन्तर्भूतं सत्त्वेन प्रतीयमानत्वादिरनुमानाभ्यां सादृश्यस्य
सप्तपदार्थान्तर्गततया सप्तैव पदार्था इति कथनमसङ्गतमेवेति चेद् ?

न, तद्भिन्नत्वे सति सद्गतभूयोधर्मवत्त्वस्यैव सादृश्यरूपतया घटसदृशः पट इत्यादौ
जातौ, यथा मोर्त्वं नित्यं तथाऽध्वत्वमपीत्यादौ चन्द्रसदृशं मुखमित्यादौ च नित्यत्वाद्दा-
हकत्वादिरूपोपाधौ सादृश्यस्यान्तर्भावेणातिरिक्तत्वशङ्काऽश्वकःशात् ।

ननुपाधीनां कुत्रान्तर्भाव इति चेद् ? न कुत्रापि केचित् ।

द्रव्याणि विभजते—

क्षित्यप्तेजोमरुद्द्योमकालदिग्देहिनो मनः ।

द्रव्याणि,

क्षित्यक्षित्यादि । क्षितिः पृथिवी, आपो जलानि, तेजो वह्निः, मरुद् वायुः, व्योम आकाशः, कालः समयः, दिग् आशा, देहो आत्मा, मन पतानि नव द्रव्याणीत्यर्थः ।

ननु द्रव्यत्वज्ञातौ किं मानम् ? न हि तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं, घृतजलुप्रभृतिषु द्रव्यत्वाप्रहादिति चेद् ?

मुक्तावलीमयूखः ।

न च तेषां सप्तपदार्थानन्तर्गतत्वे सप्तपदार्था इति कथनासङ्गतिरिति वाच्यम्, तत्त्वज्ञानोपयोगिनां पदार्थानामेवेह विभाज्यत्वेनाभिमतसत्त्वोपाधीनामकषणेऽपि क्षयमभावात् ।

यद्मानोपाध्यायास्तु 'सामान्यं द्विविधं अतिरूपाधिच' इत्युक्त्वा सामान्येऽन्तर्भा-
वमुपाधीनां वदन्ति ॥ २ ॥

द्वयार्थकक्षिधातौः 'क्षिप्यं क्तिन्' इति क्तिन्प्रत्ययनिष्पन्नक्षितिशब्दस्य क्षयवाचकत्वात् प्रकृतोपयुक्तमर्थमाह—क्षितिः पृथिवीति । क्षीयन्ते जना अस्यामिति बाहुलकादधिकरणे क्तिमिति भावः । 'अध्नुन्' इति पाणिनिस्तु द्वेऽपृच्छच्चे शब्दपरत्वस्य दृष्टतया प्रकृते शब्दपरत्वशङ्काव्युदासायाह—आपो जलानिति । 'अ' प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोशद-
ब्धजम् इति कोशात्प्रतापस्यापि तेजःशब्दवाच्यतया प्रकृते तैजःपदार्थमाह—तेजो वह्नि-
रिति । देवविशेषस्यापि मरुच्छब्दवाच्यतया प्रकृते मरुच्छब्दार्थमाह—मरुद्वायुरिति । 'परमे व्योमन्' इति ध्रुवो व्योमशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयोगादाह—व्योम आकाश इति । कालशब्दस्य यमे प्रसिद्धत्वादाह—कालः समय इति । अतिसर्जनार्थकदिग्धातुनि-
ष्पन्नदिक्शब्दस्य दानार्थकत्वादाह—दिग् भावोति । ईश्वरस्य देहाभावाद् देहिपदेन सम्प्रहो न स्यादस्य आह—देहो आत्मेति । मनश्च शब्देऽन्यार्थपरत्वशङ्काया अभावेन सत्पर्यायप्रदर्शनं प्रत्यकृता न कृतमिति ध्येयम् ।

ननु कारिकावस्त्वामितः प्राग् मुक्तावल्यां वा द्रव्यत्वस्य तज्जातित्वस्य वाऽनुक्ततया द्रव्यत्वज्ञातौ किम्मानमिति शङ्कोत्यतिः कथमिति चेद् ?

उच्यते, मूले द्रव्याणीत्युक्तं तत्र द्रव्याणीत्यस्य यदि गुणवन्तीत्यर्थस्तदा गुणानां साक्ष्यताऽवच्छेदकत्वे गौरवम्, 'उत्पद्यं द्रव्यं कथमगुणं निष्कियं च निष्ठति' इति नियमे-
नोत्पन्नघटे द्रव्यशब्दप्रयोगानुपपत्तिधातो द्रव्याणीत्यस्य द्रव्यत्वज्ञानविशिष्टानीत्यर्थो वाच्यः । तदा च द्रव्यत्वस्य सत्त्वताऽवच्छेदकतया न गौरवम्, न चोत्पन्नघटे द्रव्यशब्द-
प्रयोगानुपपत्तिर्द्रव्यत्वज्ञातेस्तत्र सत्त्वात् ।

एवं च द्रव्याणीत्यनेन द्रव्यत्वज्ञातेरुपस्थित्या द्रव्यत्वज्ञातौ किं मानमिति साक्षात्करण-
मुचितमेवेति ध्येयम् ।

ननु द्रव्यत्वज्ञातौ किं मानम् ?

मुक्तावलीमयूखः ।

न च यथा “अयं घटः अयं घटः” इति समानाकारप्रतीत्या घटत्वजातिः प्रत्यक्षा तया “इदं द्रव्यम् इदं द्रव्यम्” इति समानाकारप्रतीत्या द्रव्यत्वजातिरपि प्रत्यक्षेति वाच्यम् ?

(१) घटजतुप्रभृतिषु पण्डितानामिदं द्रव्यमितिप्रतीतिसद्भावेऽपि पामराणामिदं द्रव्यमिति प्रतीत्यभावेनाऽऽपामरप्रसिद्धानुगतप्रतीतेरेव जातिसाधकतया प्रकृते तस्या अभावेन प्रत्यक्षप्रमाणेन द्रव्यत्वजातिसिद्धेरयोगादिति चेद् ?

न, गुणे गुणोत्पत्तिवारणाय समवायेन कार्यं प्रति तादात्म्येन द्रव्य कारणमिति कार्य-कारणभावेत्यावश्यकतया समवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यत्वावच्छिन्नकार्यतामिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यनिष्ठकारणता लभ्यते । ततश्च यत्र यत्र कारणतात्वं तत्र तत्र किञ्चिद्वर्मावच्छिन्नत्वमिति दण्डादिनिष्ठकारणतादौ सहचारदर्शनेन कारणतात्वं किञ्चिद्वर्मावच्छिन्नत्वव्याप्यमिति व्याप्तिज्ञानं आयते । ततः कारणतात्ववत्येषा द्रव्यनिष्ठा कारणतेति पक्षधर्मज्ञानम् । ततो व्याप्तिस्मरणम् । ततः किञ्चिद्वर्मावच्छिन्नत्वव्याप्यकारणतात्ववत्येषा कारणतेति परामर्शज्ञानम् । ततः समवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना द्रव्यनिष्ठा कारणता किञ्चिद्वर्मावच्छिन्नाकारणतात्वाद् दण्डत्वावच्छिन्नदण्डनिष्ठकारणतावदित्यनुमानेन किञ्चिद्वर्मावच्छिन्नत्वसिद्धौ यद्वर्मावच्छिन्ना द्रव्यनिष्ठा कारणता तदेव द्रव्यत्वमिति द्रव्यत्वजातिसिद्धेः ।

न च पदार्थत्वं घटत्वं वा द्रव्यनिष्ठकारणताऽवच्छेदकमस्त्विति वाच्यम् ,

अन्यूनानतिप्रसक्तधर्मस्यैवावच्छेदकत्वमिति नियमेन पदार्थत्वस्य द्रव्यनिष्ठकारणताऽतिरिक्तवृत्तिवेन घटावस्य च द्रव्यनिष्ठकारणतान्यूनवृत्तिवेनावच्छेदकत्वाप्रमभात् ।

नचान्यूनानतिप्रसक्तधर्मस्यैवावच्छेदकत्वाङ्गीकारे दण्डनिष्ठकारणताऽवच्छेदकं दण्डत्वमपि न स्याद्, अनन्यथासिद्धकार्यनियतपूर्ववर्तिस्वरूपकारणत्वाभाववत्परिण्यस्यदण्डे दण्डत्वस्य सत्त्वेनातिप्रसक्तत्वादिति वाच्यम्,

अनन्यथासिद्धकार्यनियतपूर्ववर्तिजातीयस्वरूपकारणत्वस्यपरिण्यस्यदण्डेऽपि सत्त्वेन दण्डत्वस्य कारणतातिरिक्तवृत्तित्वाभावात् । घटनियतपूर्ववर्तिदण्डे फलोपधायकतारूपा; परिण्यस्यदण्डे स्वरूपयोग्यतारूपा कारणतेत्यन्यदेतत् । दण्डत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वसिद्धपक्षमेव स्वरूपयोग्यतारूपा कारणताऽपरिण्यस्यदण्डे स्वीकियत इति ध्येयम् ।

मनु समवायेन नीलं प्रति स्वाधयसमवेतद्रव्यत्वसम्बन्धेन नीलस्य हेतुतास्वीकारेण नीले नीलोत्पत्तिवारणसम्भवे समवायेन कार्यं प्रति तादात्म्येन द्रव्यं कारणमिति कार्य-कारणभावे गानामावः, किञ्च प्राग्भावप्रतियोगित्वरूपकार्यत्वस्य पञ्चसाधारण्येन समवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतातिरिक्तवृत्तितया समवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यताऽवच्छेदकत्वा-

(१) ननु घटादावित्येव कृतो नोक्तमिति चेत् ? न, अनुगतप्रतीत्यभावसूचनाय तदुपादानात् । तथाहि, अनुगताकृतिव्यवस्था मनुष्यत्वादिजातिः नहि भवसु द्रव्येषु काविदेकाकृतिरस्ति घृतादिष्वेकैकद्रव्येष्वपि सर्वदा नैकाकृतिः किमुत नवसु द्रव्येषु इति अनुगताकृत्या द्रव्यत्वं न सेत्स्यतीति भावः ।

न, कार्यसमवायिकारणताऽवच्छेदकतया संयोगस्य विभागस्य वा समवायिकारणताऽवच्छेदकतया द्रव्यत्वजातिसिद्धिरिति ।

ननु दशमं द्रव्यं तमः कुतो नोक्तम् ? तद्धि प्रत्यक्षेण गृह्यते । तस्य च रूपवत्त्वात् कर्मवत्त्वाच्च द्रव्यत्वम् । तद्धि गन्वशून्यत्वाच्च पृथिवी, जालरूपवत्त्वाच्च

मुकावलीमयूखः ।

सम्भवः, सत्त्वं सति प्रागभावप्रतियोगित्वरूपकार्यत्वस्यावच्छेदकत्वे च गौरवमिति नोक्तानुमानसम्भव इत्यरुचेराह—संयोगस्येति ।

अयं भावः—‘समवायेन संयोगं प्रति तादात्म्येन द्रव्यं कारणम्’, इति कार्यकारणभावस्वाकारेण समवायसम्बन्धावच्छिन्नसंयोगत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपिता या तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना द्रव्यनिष्ठा कारणता सा किञ्चिद्दर्भावच्छिन्ना कारणतात्वादित्यनुमानेन द्रव्यत्वजातिसिद्धिरिति ।

ननु रूपादीनपक्षाय संयोगपर्यन्तमनुषावनं किमर्थमिति चेद् ?

उच्यते, रूपरसगन्धस्पर्शानिरूपितकारणताया नवद्रव्यसाधारण्याभावात् संख्यापरिमाणपृथक्त्वनिरूपितकारणताया नवद्रव्यसाधारण्येऽपि संख्यात्वादीना नित्यानित्यवृत्तितया कार्यतातिरिक्तवृत्तिरित्येन कार्यताऽवच्छेदकत्वात्सम्भवाद् रूपादिकारणताऽवच्छेदकतया द्रव्यत्वजातिसिद्धयसम्भव इति ।

ननु विभुद्रव्यसंयोगस्य नित्यतया तदङ्गीकर्तुमते संयोगत्वस्यापि नित्यानित्यवृत्तितया कार्यताऽवच्छेदकत्वासम्भवेनोक्तानुमानासम्भव इत्यरुचेराह—विभागस्येति ।

समवायेन विभागे प्रति तादात्म्येन द्रव्यं कारणमिति स्वोकारेण समवायसम्बन्धावच्छिन्नविभागत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यनिष्ठकारणता किञ्चिद्दर्भावच्छिन्ना कारणतात्वाद् दण्डत्वावच्छिन्नदण्डनिष्ठकारणतावदित्यनुमानेन द्रव्यत्वजातिसिद्धिरिति भावः ।

ननु नीलं तमश्चलतीतिप्रतीत्या चाक्षुषप्रत्यक्षसिद्धतमसः तमो द्रव्यं रूपवत्त्वात्कर्मवत्त्वाच्चेत्यनुमानेन द्रव्यत्वसिद्धौ तमः पृथिवीत्वाभाववद्गन्धशून्यत्वात्, तमो न जलाद्यतमरूपं नीलरूपवत्त्वादित्यनुमानाभ्यां बलान्नवद्रव्येष्वन्तर्भावाभावादशमं द्रव्यं तमः तो नोक्तम् ?

न च आक्षुषप्रत्यक्षे आलोकसद्वृत्तवस्तुषः कारणत्वात्तमसः कथं आक्षुषत्वमिति च्यम् ?

वस्तुत्वभावात्तमस्याक्षुषे आलोकनिरपेक्षस्यैव चक्षुषः कारणत्वाभ्युपगमेनादोषात् चेद् ?

—न, तमसस्तेजोऽभावरूपताऽङ्गीकारेणैवैषपक्षो द्रव्यान्तरकल्पनाया अनुवितत्वात् । वस्त्वप्रतीतिभ्रमरूपा कर्मवत्त्वप्रतीतिरप्यालोकापसरणीयाधिक्ये आन्तिरेवेति न रूपवत्त्ववत्त्वहेतुभ्यां द्रव्यत्वं साधयितुमशक्यम् ।

ननु ‘प्रतीतेर्भ्रान्तिरस्य तथैव स्वोक्तियते यत्रोत्तरकाले बाधः, प्रकृते च न तथेति कथं तत्त्वमिति चेद् ?

न जलादिकम् । तत्प्रत्यक्षे चालोकनिरपेक्षं चक्षुः कारणमिति चेद् ?

न, आवश्यकतेजोऽभावेनैवोपपत्तौ द्रव्यान्तरकल्पनाया अन्याव्यवस्थात् । रूपवत्ताप्रतीतिस्तु भ्रमरूपा, कर्मवत्ताप्रतीतिरप्यालोकापसरणौपाधिकी भ्रान्तिरेव । तमसोऽतिरिक्तद्रव्यत्वेऽनन्तावयवादिकल्पनागौरवं च स्यात् । स्वर्णस्य यथा तेजस्यन्तर्भावस्तथा वक्ष्यते ।

गुणान्विमजते—

अथ गुणा रूपं रसो गन्धस्ततः परम् ॥ ३ ॥

स्पर्शः सङ्ख्या परिमितिः पृथक्त्वं च ततः परम् ।

संयोगश्च विभागश्च परत्वं चापरत्वकम् ॥ ४ ॥

बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो यत्नो गुरुत्वकम् ।

द्रव्यत्वं स्नेहसंस्कारावदृष्टं शब्द एव च ॥ ५ ॥

अथ गुणा इति । पते गुणाश्चतुर्विंशतिसङ्ख्याकाः कणादेन कण्ठतश्च-
शब्देन च दर्शिताः । तत्र गुणत्वजातिसिद्धिरपेक्षया वक्ष्यते ॥ ३-५ ॥

कर्माणि विमजते—

उत्क्षेपणं ततोऽपक्षेपणमाकुञ्चनं तथा ।

प्रसारणं च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च ॥ ६ ॥

उत्क्षेपणमिति । कर्मत्वजातिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा । एवमुत्क्षेपणत्वादिकमपि ॥

मुक्तावलीमयूखः ।

न, तमसोऽतिरिक्तद्रव्यत्वाग्रीकारेऽनन्तावयवादिकल्पने गौरवापरया लाघवाच्च प्रतीते-
भ्रमत्वस्यैवोचितात् ।

ननु तम एव द्रव्यं तेज एव तमोऽभाव इति चेद् ?

न, उष्णत्वं शब्दत्वप्रतीत्यन्यथाऽनुपपत्त्या तेजसोऽभावरूपतया भ्रमीकर्तुमशक्यत्वात् ।
इदमेव सूचयितुमावश्यकतेजोऽभावेनेत्यावश्यकत्वं तेजोविशेषणमुपात्तमित्येकम् ।

ननु 'रूपरसगन्धस्पर्शाः सङ्ख्यापरिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागी परत्वापरावे
बुद्धयः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नाश्च गुणाः' इति वैशेषिकसूत्रे सप्तदशैव गुणा उक्ता इह
कथं चतुर्विंशतिगुणा इत्युक्तमत आह—पते गुणा इति ।

ननु गुणत्वजातौ किं मानमिति चेद् ?

वक्ष्यते, द्रव्यकर्मभिरे सामान्यवति या कारणतां सा किञ्चिदभावच्छिन्ना कारणता-
त्वादित्यनुमानेन गुणत्वजातिसिद्धिरिति ।

नन्वशुपरिमाणस्य कुत्राप्यकारणतया गुणत्वस्य तत्साधारण्यं न स्यादिति चेद् ?

न, गुणपदसम्बन्धताऽवच्छेदकविधया गुणत्वजातिसिद्धिरिति ॥ ३-४-५ ॥

३ का० म०

नन्वत्र भ्रमणादिकमपि पञ्चकर्मविधितया कुतो नोक्तमत आह—

भ्रमणं रेचनं स्पन्दनोर्ध्वज्वलनमेव च ।

तिर्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लम्पते ॥ ७ ॥

भ्रमणमित्यादि ॥ ७ ॥

सामान्यं निरूपयति—

सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परं चापरमेव च ।

द्रव्यादित्रिकट्टिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥ ८ ॥

सामान्यमिति । तल्लक्षणं तु नित्यत्वे साधनेकसमवेतत्वम् । अनेकसम-
वेतत्वं संयोगादीनामप्यस्त्यक्त उक्तं नित्यत्वे सतीति । नित्यत्वे सति समवे-
तत्वं गगनपरिमाणादीनामप्यस्त्यक्त उक्तमनेकेति । नित्यत्वे साधनेकवृत्ति-
त्वमत्यन्ताभावेऽप्यस्त्यक्तो वृत्तित्वसामान्यं विहाय समवेतत्वमित्युक्तम् ।

मुक्तावलीमयूखः । । । । ।

भ्रमणमितीति । ननु भ्रमणादिष्विकोत्तेपणादिष्वपि 'ऊर्ध्वं गच्छति' इतिप्रत्यया-
दुत्तेपणादीनामपि गमनेऽन्तर्भावोऽस्तिवति चेद् ?

न, प्रकृते उत्तेपणादिभिन्नत्वे सत्युत्तरदेशसंयोगानुकूलक्रियात्वस्यैव गमनपदार्थतया
तत्रोत्तेपणादीनामन्तर्भावस्य कर्तुमशक्यत्वात् । उत्तरदेशसंयोगानुकूलक्रियात्वस्यैव ग-
मनत्वमङ्गीकृत्यान्तर्भावस्य वा तु कर्तुमशक्यत्वात्, 'स्वतन्त्रेच्छस्य' सुनेर्निर्वाणपर्यन्तुयोगानहं-
त्वादित्यलम् ॥ ६-७ ॥

'व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्य प्रयोजनम्' इत्यभिप्रेक्ष्योक्त्या लक्षणस्य सप्रयोजन-
त्वादाह—तल्लक्षणं स्थितिः ।

नित्यत्वसमानाधिकरणानेकनिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिताऽथयत्वं सामा-
न्यत्वमित्यर्थः । समवायादिति समवेत इति व्युत्पत्त्या समवपूर्वकेण्धातोः समवायोऽर्थः,
काप्रत्यस्य वृत्तिताऽऽश्रयोऽर्थः, वृत्तितायां समवायस्यावच्छिन्नत्वसम्बन्धेनान्वयः, तत्
वृत्तार्थकाम इति श्रेयम् ।

ननु विमुद्वयसंयोगाङ्गीकर्तुमते नित्यसंयोगेऽतिव्याप्तिरिति चेद् ?

न, विमुद्वयसंयोगस्यानङ्गीकारात् । अन्यथा त्वस्ययुक्त्या नित्यविभागस्यापि वि-
दिप्रसङ्गात् ।

केचित्तु—तत्रातिव्याप्तिवारणाय संयोगभिन्नावे सतीति दैयमिति वदन्ति ।

अपरे तु—एकत्वे सतीतिविशेषणदावाच्च तत्र दोषः । अत एव तर्कसंग्रहे नित्य-
मेकमनेकानुगतं सामान्यमितिलक्षणे एकमिति विशेषणमुपात्तम् । तच्च संयोगे नास्तीति
वदन्ति ।

परे तु—अनेकसमवेतत्वमित्यत्रानेकशब्दं बहुपरं संयोगश्च द्विसमवेत एव न बहुसमवेत
इति न दोष इति प्राहुः ।

एकव्यक्तिमात्रवृत्तिस्तु न जातिः । तथा चोक्तम्—

“व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः ।

रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसङ्ग्रहः” ॥

द्रव्यादीति । परत्वमधिकदेशवृत्तित्वम् । अपरत्वमल्पदेशवृत्तित्वम् । सकलजात्यपेक्षयाऽधिकदेशवृत्तिरवात् सत्तायाः परत्वं, तदपेक्षया चान्यासां जातीनामपरत्वम् ॥ ८ ॥

मुक्तावलीनयूतः ।

ननु निःसामान्यत्वे सति विशेषान्यत्वे सति समवेतत्वं सामान्यलक्षणं प्राचामभिमतम् । तत्र समवेतपटादावतिव्याप्तिवारणायार्थं सत्यन्तम् । विशेषेऽतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयं सत्यन्तम् । समवायाभावयोरतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम् । तत्तत्राकृष्टात्वमपि जातिरिति प्रतीयते; निरूपत्वे सत्यनेकसमवेतत्वलक्षणं तु न तत्र गतमित्यव्याप्तिर्लक्षणस्येति कस्यचिच्छङ्कामपनुदति—एकव्यक्तिमात्रवृत्तिरित्यादिना ।

जातिसाधिकाया अनेकव्यक्तिपनुगतधियोऽभावादाकाशत्वं न जातिरिति नाव्याप्तिरिति भावः ।

अनुमर्थं प्रमाणवति—व्यक्तेरभेद इत्यादिना । व्यक्तेरित्यत्र निष्ठत्वं पटपर्ययं, तथाच स्वाधयीभूतव्यक्तिनिष्ठो भेदामावः स्वस्य जातित्वे बाधकः । स्वमाकाशत्वं तदाधयीभूता व्यक्तिपक्षाशङ्कया तत्राकाशभेदः ‘आकाशं न’ इति प्रतीतिसाक्षिको न वर्तते इति भेदामावसत्त्वादाकाशत्वं न जातिः ।

न चाकाशे आकाशभेदस्यासत्त्वेऽपि घटभेदस्य ‘आकाशं घटो न’ इति प्रतीतिसाक्षिकस्य सत्त्वेन भेदसामान्याभावात्स्यासत्त्वादाकाशत्वं जातिः स्यादेवेति बाध्यम्,

, भेदः स्वाधयीभूतव्यक्तिप्रतियोगिको अशः । तथा च स्वाधयीभूतव्यक्तिनिष्ठः स्वाधयीभूतव्यक्तिप्रतियोगिकभेदामावः स्वस्य जातित्वे बाधक इत्यर्थलभेनाकाशे आकाशभेदामावरणं सत्त्वेन आकाशत्वे जातित्वबाध इत्यदोषात् ।

तुल्यत्वं तुल्यव्यक्तिवृत्तित्वं घटत्वकलशत्वादिजातीनां भेदे बाधकम् ।

ननु कारिकायां जातिबाधकसंग्रह इत्युक्तं, तुल्यत्वं च जातिभेदबाधकमित्युच्यते, ततश्च कारिकाविरोध इति चेत् ? तर्हि तुल्यत्वं स्वभिन्नजातिसमनियतत्वं स्वस्य जातित्वे बाधकम् इत्यर्थकरणात् विरोधः । एवं कलशत्वं तद्विषयजातिर्घटत्वं तत्समनियतत्वं कलशत्व इति कलशत्वे जातित्वबाधः । ‘अयं घटः अयं घटः’ इत्यनुगतधियः ‘अयं कलशः अयं कलशः’ इत्यनुगतधियश्च घटत्वजातिं कलशत्वजातिं बाऽऽदायोपपत्तौ घटत्वकलशत्वयोर्भयोर्जातित्वस्वीकारे मानाभावात्तुल्यावस्य जातित्वबाधकत्वे बीजमिति बोध्यम् ।

परस्पराल्प्यन्ताभावसमानाधिकरणधर्मयोरेकत्र समावेशः सङ्करः, भूतत्वमूर्तत्वयोर्जातित्वे बाधकः । मूर्तत्वाभाव आकाशे तत्र च भूतत्वं, भूतत्वाभावो मनसि तत्र च मूर्तत्वमुभयोः पृथिव्यादियत्रुष्टये, समावेश इति साङ्कर्याद्भूतत्वं मूर्तत्वं वा न जातिरिति ज्ञेयम् । साङ्कर्यस्य जातिबाधकत्वे भावं तु “जातिविशिष्टजातिव्यावच्छेदेन स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वाभावः” इति नियमत्य मङ्गप्रसन्न एवेति बोध्यम् । वैशिष्ट्यं च

परभिन्ना च या जातिः सैवापरतयोच्यते ।

द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥ ९ ॥

व्यापकत्वात्पराऽपि स्याद्वाप्यत्वादपराऽपि च ।

पृथिवीत्याद्यपेक्षया व्यापकत्वादधिकदेशवृत्तित्वाद् द्रव्यत्वादेः परत्वं

मुक्तवलीमयूखः ।

स्वासमानाधिकरण्य स्वभावसमानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन यदि भूतत्वमूर्तत्वे जातो स्यात् तदा जातिर्भूतत्वजातिस्तदधिकरणपृथिव्यादिवृत्तित्वस्य तदभावाधिकरणमनोवृत्तिरवश्यं च मूर्तत्वजातो सत्त्वेन जातिविशिष्टजातिस्वावच्छिन्नं मूर्तत्वं जातमिति मूर्तत्वे स्वं भूतत्वं तदधिकरणाकाशनिष्ठमूर्तत्वाभावप्रतियोगित्वमेव न तु तदभाव इति नियममङ्गः स्यात् । उक्तोभयसम्बन्धेन 'यज्जातिशिष्टजातित्वं यत्र तत्र तज्जातिव्यापकत्वमिति' नियमः इति यावत् । दृष्टत्वात् पृथिवीत्वव्यापके द्रव्यत्वाद्वा, एतादृशनियममत्र एव साध्यस्य जातिरिवाधकारे मानम् । साध्यस्यैव एकमात्रस्य जातिरिवेऽपि नैतादृशनियममत्र इति क्रियासमवायिकाणतावच्छेदकतया सिद्धा मूर्तत्वं जातिरेवेति मन्तव्यम् ।

वस्तुतस्तु वृत्तनियमे मानामावेन साध्यस्य जातिरिवाधकारं नम्या न सहन्त इति बोध्यम् ।

अप्रामाणिकानन्तपदार्थकल्पनाविधान्तेरभावोऽनवस्था । जातिवृत्तैर्जातित्वे बाधिका । षट्पदत्वादिजातिषु इयं जातिरियं जातिरित्यनुगतप्रतीत्या यदि काचिज्जातिरभ्युपगम्यते तदा तस्यां काचिद्व्या तस्यां काचिदन्वैत्येवमनवस्था स्यादिति न जातो जातिरत्रोक्तर्तव्येति भावः ।

ननु निखिलजातिषु एकस्या जातेरणीकारे तस्यां न जात्यन्तरं, व्यक्तेरैक्यादित्यनवस्थाया जातिरिवाधकारं विफलमिति चेत् ? न, निखिलजातिष्वेका जातिस्तस्यां तदभावात् भूतषट्पदत्वादिजातिषु चैवेत्येवमनवस्थेत्याशयात् ।

रूपस्य विशेषकज्ञस्य हानिर्विशेषवृत्तीनां जातिरिवे बाधिका । निस्त्वामान्यत्वे सति सामान्यभिन्नत्वे सति समवेतत्वं हि विशेषत्वम् । यदि विशेषेषु विशेषत्वं जातिः स्यात् तदा विशेषाणां सामान्यरहितत्वाभावेन विशेषलक्षणस्यासम्भवः स्यादतो विशेषत्वं जातिर्नाभ्युपगम्यत इति भावः ।

ननु ग्रन्थकृता निरुक्तं विशेषलक्षणं नोक्तमिति तस्य अत्रेऽपि न काचित्कतिरिति चेत् ? तदा रूपस्य स्वतोऽव्यावर्तकत्वस्य हानिः रूपहानिरित्यर्थो बोध्यः । तथापि आस्याध्रयस्य जातिपुरस्कारेणैव व्यावर्तकत्वनियमात् विशेषत्वजातेरणीकारे विशेषत्वेनैव रूपेण विशेषाणां व्यावर्तकतया स्वतोऽव्यावर्तकत्वरूपस्य ग्रन्थकृदुक्तस्य विशेषकज्ञस्य भग्नापत्तिरिति भावः ।

न चोक्तनियमे मानामाव इति बाध्यम्, नियमानङ्गीकारे परमाणुपदैक्यवानां तत्तद्द्रव्यचित्तेभ्यः परमाण्वन्तरज्ज्वाधकारवसम्भवे विशेषपदार्थस्यैवास्तिप्रसङ्गात् ।

प्रतियोगिताऽनुयोगितान्यतरसम्बन्धेन समवायाभावः समवायाभाववृत्तिधर्मयोजित्वेन

सत्तापेक्षया व्याप्यत्वाद् मत्पदेशवृत्तित्वाच्च द्रव्यत्वस्यापरत्वम् ।
तथाच धर्मद्रव्यसमावेशादुभयमविरुद्धम् ।

सुखवनीमयूखः ।

बाधकः । यः समवायेन कुत्रचित्प्रतिष्ठति तत्र प्रतियोगितासम्बन्धेन, यत्र तिष्ठात तत्रानुयो-
गितासम्बन्धेन समवायो वर्तते । समवायोऽभावो वा न कुत्रचित्समवायेन तिष्ठति न वा
समवायाभावयोः कश्चित्समवायेन तिष्ठतीति समवाये अभावे च प्रतियोगिताऽनुयोगिता-
न्यतरसम्बन्धेन समवायाभावो वर्तत इति समवायत्वमभावार्थं वा न जातिरिति भावः ।

ननु यदि समवायत्वस्याभावत्वस्य च जातित्वाद्बोध्यः स्यात्तदा समवायेनैव तौ
समवायाभावयोस्तिष्ठत इति अनुयोगितासम्बन्धेन समवायस्य समवायाभावयोस्सत्त्वा-
रक्यं जातिबाध इति चेत् ? न, प्रतियोगितानुयोगितान्यतरसम्बन्धेन जात्यतिरिक्तप्रति-
योगिकत्वविशिष्टसमवायाभावः समवायाभाववृत्तिधर्मयोजातित्वे बाधक इति स्वीकारे-
णादोषात् । एवं च अनुयोगितासम्बन्धेन रूपे जात्यतिरिक्तप्रतियोगिकसमवायाभावस-
त्त्वेन व्यभिचारवारणाय प्रतियोगित्वनिवेशः । आत्मनि प्रतियोगितासम्बन्धेन समवाया-
सत्त्वेन व्यभिचारवारणायानुयोगितानिवेश इति बोध्यम् ।

न च समवायस्यैकत्वेन तद्वृत्तिसमवायत्वस्य "व्यपेक्षेभेदः" इत्यनेन जातित्वबा-
धात् तस्यासम्बन्ध एतदुदाहरणत्वं न सम्भवतीति वाच्यम्, समवायो नानेति नव्यमते
"व्यपेक्षेभेदः" इत्यनेन जातित्वबाधासम्बन्धेन असम्बन्धोदाहरणत्वस्य सौष्ठवात् ।

ननु जातौ जात्यतिरिक्तप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायस्य प्रतियोगितयाऽनुयोगितया
चासत्त्वेनासम्बन्ध इत्यनेनैव जातिबाधसम्भवेऽनवस्थाया जातित्वबाधकत्वकूपने विफल-
मिति चेत् ? न, जात्यतिरिक्ततेत्यत्र जातिपदस्यासमवेतवृत्तिजातिपरतयाऽदोषात् ।

दिनकर्मामनवस्थाऽसम्बन्धरूपहानीनां जातिमत्त्वे बाधकत्वमुक्तं, तत्र पुनश्च, सङ्ग-
दुच्चरितन्यायेन जातिबाधकपदस्य जातिवजातिमत्त्वोभयबाधकपरत्वासम्भवात् । जाति-
बाधकसंग्रह इत्यत्र भावप्रधाननिर्देशतया जातिपदस्य जातिस्वरूपत्वमिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

सत्तापेक्षयेति । ननु सत्ताजातिः कथं सिध्यति । न च द्रव्यं सत्, गुणः सन्,
कर्म सदित्यनुगतप्रतीत्यैव सत्ता जातिः सिध्यतीति वाच्यम्, तथा सति सामान्यं सत्,
विशेषः, सन्, समवायः सन्नित्यनुगतप्रतीत्या सामान्यादिषाधारणीभूतस्य कस्यचिद्वर्गस्य
सिद्धावपि द्रव्यादिश्रिकमात्रवृत्तेः सत्तायाः सिद्धसम्भवात् ; इति चेत् ?

अत्रोच्यते—यत्र प्रतियोगितासम्बन्धेन व्यसोत्पत्तिस्तत्र तादात्म्यसम्बन्धेन सत् इति
कार्यकारणभावपलेन ध्वंसत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपिता सन्निष्ठा या कारणता सा क्रि-
द्भावाच्छिन्ना कारणतात्वादित्यनुमानेन सत्ताजातिरिति सिद्धिरिति । न च प्रागभावे
व्यभिचारः, प्रागभावे सत्ताविरहादिति वाच्यम्, - प्रागभाववृत्तिप्रतियोगिताभिन्नप्रतियो-
गितायाः कार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वाद्बोध्यत्वाद्बोध्यम् ।

समवायेन सत्तावच्छिन्नं प्रति तादात्म्येन द्रव्यत्वेन कारणतया अन्यतावच्छेदकतया
सत्ताजातिसिद्धिरित्यपि ज्ञेयम् ।

विशेषं निरूपयति—

अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकीर्तितः ॥ १० ॥

अन्त्य इति । अन्तेऽवसाने चर्तत इत्यन्त्यः, यदपेक्षया विशेषो नास्तीत्यर्थः । घटादीनां द्रव्यशुक्लपर्यन्तानां तत्तदवयवभेदात्परस्परं भेदः, परमाणूनां परस्परभेदको विशेष एव, स तु स्वत एव व्यावृत्तः, तेन तत्र विशेषान्तरापेक्षा नास्तीति भावः ॥ ६ ॥ १० ॥

मुक्तावलीमयूखः ।

ननुविशेषसद्भावे का शुक्तिरिति चेत् ? अन्यते—अर्थं घटः अस्माद्व्यावृत्तिको भिन्नवयववारब्धत्वात्, अर्थं घटावयवः अस्माद्व्यावृत्तत्वात् भिन्नो भिन्नवयववारब्धत्वादित्येवं द्रव्यशुक्लपर्यन्तं भिन्नवयववारब्धत्वरूपहेतुना परस्परं भेदसाधनसम्भवेऽपि परमाणूनां निरवयवत्वेन तेषां परस्परं भेदभावेनाय विशेषोऽभ्युपगम्यते । तथाच अर्थं परमाणुः अस्मात्परमाणोर्भिन्नो विशेषादित्यनुमानेन परमाणूनां परस्परं भेदः सिध्यति । अन्यथा परमाणूनां परस्परं भेदाद्विस्तृत्यशुक्लादीनामपि तद्विस्तृता घटादीनामपि भेदाद्विस्तृताः । तदाह—घटादीनां द्रव्यशुक्लपर्यन्तानामिति ।

ननु विशेषस्य विशेषान्तराद् भेदसाधनाय विशेषान्तरमभ्युपेयमित्यनवस्था स्यादित्यत आह—स तु स्वत एव व्यावृत्त इति ।

स्वतोऽव्यावृत्तत्वं च स्वभिन्नविज्ञान्यस्वविशेषकत्वसमातीयेतरभेदानुमित्याविषयत्वम् । स्वपदं पक्षावेनामिमत्परम् । तथाच—घटः घटान्तरभिन्नः, भिन्नवयववारब्धत्वात् इत्यनुमितौ स्वं घटस्तद्भिन्नं लिङ्गं भिन्नवयववारब्धत्वरूपं तज्जन्ता स्वं घटस्तद्विशेषिकं यत् घटसमातीयं घटान्तरम् तत्प्रतियोगिकं सौ भेदस्वस्य अनुमितिः घटो घटान्तरभिन्न इत्याकारिका तद्विषयत्वे घटे, आविषयत्वे विशेषे इति भवति समन्वयः । स्वविशेष्यतुपादाने विशेषो विशेषान्तरभिन्नः, विशेषादित्यनुमितिर्विषयत्वस्य विशेषेऽपि सत्त्वादिसम्भवेः स्वात्, स्वविशेष्यकेत्यनुपादाने घटो विशेषाद् विद्यते कथञ्चनसमवेतात्वादित्यनुमितिर्विषयत्वस्य विशेषे सत्त्वेनोक्तदोषतादवस्थम् ।

ननु, स्वलिङ्गकत्वविशेषकत्वसमातीयेतरभेदानुमितिर्विषयत्वमेव स्वतोऽव्यावृत्तत्वं वाच्यं, किं गुणतरारम्भेति चेत् ? न, घटो घटान्तराद्विभक्तत्वादात्म्येन घटादित्यनुमितिर्विषयत्वस्य घटेऽपि सत्त्वेनाभ्याप्यपत्तेः । सामात्यं च पदार्थविभाजकोपाधिकत्वेन । अन्यथा विशेषो द्रव्यभिन्नो गुणद्रव्यत्वादित्यनुमितिर्विषयत्वस्य विशेषे सत्त्वेनासम्भवेः स्यादिति बोध्यम् ।

ननु 'अन्त्यो' नित्यद्रव्यवृत्तिरित्यनेन स्वतोऽव्यावृत्तत्वे सति नित्यवृत्तित्वं विशेषस्य लक्षणमवगम्यते तत्र नित्यवृत्तित्वइत्यविवेचनं व्यर्थमिति चेत् ? न, नित्यवृत्तिरित्यस्य विशेषाणां हानकपनोपपत्तिभेदेन लक्षणकुट्टावप्रवेदीनादोषात् ।

नव्यास्तु नित्यद्रव्याणामेव स्वतोऽव्यावृत्तत्वमभ्युपगम्येष्टविस्तृता विशेषातीको यानामाह इति वदन्ति ।

विशेषकत्वं ॥ नित्यत्वे सति नित्यद्रव्यवृत्तित्वे सति नित्यद्रव्यद्रव्यावृत्तित्वे सति कर्मा-

समवायं दर्शयति—

घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः ।

तेषु जातेष्वच सम्बन्धः समवायः प्रकीर्तितः ॥ ११ ॥

घटादीनामिति । अवयवावयविनोर्जातिव्यक्त्योर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्नित्यद्रव्यविशेषयोश्च यः सम्बन्धः स समवायः । समवायत्वं नित्यसम्बन्धत्वम् । तत्र प्रमाणं तु गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिविशेषणविशेष्यसम्बन्धविषया विशिष्टबुद्धित्वाद् दण्डो पुरुष इति विशिष्टबुद्धिवद् इत्यनुमानम् । एतेन संयोगादिधाद्यासमवायसिद्धिः ।

न च स्वरूपसम्बन्धेन सिद्धसाधनम् अर्थान्तरं वा ? अनन्तस्वरूपाणां सम्बन्धत्वकल्पने गौरवाद्गुणवादेकसमवायसिद्धेः ।

मुक्तावलीमयूखः ।

वृत्तिजातिशून्यत्वम् । मनः क्रियायां, घटत्वे, आत्मत्वे, गगनपरिमाणे, च श्रुतिव्याप्तिवारणाय क्रमेण दलानि, इत्यन्ये ॥ ९ ॥ १० ॥

घटादीनां कपालादिविति । षष्ठपर्यः प्रतियोगित्वं, सप्तम्यर्थोऽनुयोगित्वं, तथाच घटप्रतियोगिकः कपालानुयोगिकः यः सम्बन्धः स समवाय इत्यर्थः ।

समवायत्वं नित्यसम्बन्धत्वमिति । नित्यत्वे सति सम्बन्धत्वं समवायत्वमित्यर्थः । संयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । परमाण्वादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम् । ननु द्रव्यत्वाभावादीनां सम्बन्धः न प्रतियोग्यनुयोगमुभयरूपो, गौरवात्, किन्तु लाघवेन द्रव्यत्वाभावस्वरूप एव, स च नित्य इति द्रव्यत्वाभावरूपस्वरूपसम्बन्धेऽतिव्याप्तिरिति चेत् ? न, सम्बन्धप्रतियोग्यनुयोगिभिन्नत्वे सतीत्यस्यापि निवेशेनादोषात् ।

न च नित्यसंयोगाद्रीकर्तृमते नित्यसंयोगेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम्, नित्यत्वे सतीत्यनेन नित्यमात्रवृत्तिधर्माश्रयत्वे सतीत्यस्य विवक्षणेनादोषादित्यलम् ॥

ननु विशेषणतासन्निकर्षेण समवायस्य प्रत्यक्षतया तत्र नानुमानपेक्षेति गुणक्रियादीत्यादिनाऽनुमानोपन्यासो व्यर्थ इति चेत् ? न, कालघटसंयोगप्रत्यक्षवारणाय संयोगप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य कारणतेति वादिनो नैयायिकस्य मते समवायस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि सम्बन्धप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य कारणतेति वादिनो वैशेषिकस्य मते समवायस्यैकतया एकदा तदाश्रयीभूतसकलव्यक्तीनां प्रत्यक्षासम्भवेन समवायस्याप्यप्रत्यक्षतया तन्मत्तानुरोधेनानुमानोपन्याससार्थक्यादिति बोध्यम् ।

संयोगादिधाद्यादिति । पृथक्सिद्धद्रव्ययोरेव संयोग इति नियमादिति भावः । सिद्धसाधनमिति । वेदान्तिनो हि घटकपालादीनां स्वरूपसम्बन्धमभ्युपगच्छन्ति तेषां सिद्धसाधनम् । नैयायिका घटकपालादीनां समवायमभ्युपगच्छन्ति इति समवायसाधने प्रवृत्तानां तेषां स्वरूपसम्बन्धसिद्धपाऽर्थान्तरमिति भावः ।

अनन्तस्वरूपाणामिति । ननु समवायनानात्ववादिनां भव्यानां मते अनन्तसमवायानां तेषां सम्बन्धत्वस्य च कल्पने गौरवाद्गुणानुमानेन ननुज्ञानन्तस्वरूपाणां सम्बन्ध-

न च समवायस्यैकत्वे वायी कृत्वत्तावुदिप्रसङ्गः,

तत्ररूपसमवायसत्त्वेऽपि रूपाभावात् ।

न चैवमभावस्य वैशिष्ट्यं सम्बन्धान्तरं सिध्येदिति वाच्यम्,

तस्य नित्याद्ये भूतज्ञे घटानयनानन्तरमपि घटामाद्युदिप्रसङ्गाद्, घटा-
भावस्य तत्र सत्त्वात्, तस्य च नित्यत्वात् । अन्यथा देशान्तरेऽपि तत्रतो-
तिर्न स्याद् वैशिष्ट्यस्य च तत्र सत्त्वात् । मम तु घटे पाकरकतादशायां

भुज्ज्वलीमयूखः ।

त्वाङ्गोकरश्मेवोक्तिमिति चेत् १ न, समवायसम्बन्धेन घटत्वावच्छिद्यं प्रति तादात्म्येन
तद्गुरवेन हेतुतया कार्यतत्त्वच्छेदकसम्बन्धविधया समवायसिद्धेः ।

न च समवायस्थाने स्वरूपं निवेश्यतामिति न तेनपि समवायसिद्धिरिति वाच्यम्,
यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणमिति समवायिकारणत्वव्यवस्थामात्रापत्तेः ।

न च तत्रापि यत्समबद्धं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणमित्येव कथं किमपामिति
वाच्यम्, कपालसम्बद्धघटज्वले प्रति कपालस्य समवायिकारणत्वापत्तेः सतश्च कपालनाशे
घटज्वलस्यार्थे भ्रंशापत्तेरिति दिक् ।

ननु समवायस्यैकत्वे वायी स्पर्शसमवायस्य सत्त्वेन स्पर्शसमवायिकसमवाययोरैक्येन
'सम्बन्धसत्ता सम्बन्धिसत्तायां नित्यामिदं भवति' इति नियमाद् कृत्वान् वायुरिति प्रती-
तिः स्यादिति चेत् १ न, रूपप्रतियोगिकत्वंविशिष्टसमवायस्यैव रूपसम्बन्धतया रूपप्रति-
योगिकत्ववैशिष्ट्यसमवायस्य वावायमावेन रूपकान् वायुरिति प्रतीत्यभावात् ।

न च 'विशिष्टं शुद्धात्मातिरिच्यते' इति न्यायाद् वायी समवायस्य सत्त्वेन विशिष्ट-
समवायोऽप्यस्तीति तद्गोप्यतादवह्यमिति वाच्यम्, सत्तायां विशिष्टसत्तायाश्चैक्येऽपि
सत्तायावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणतया विशिष्टसत्तायावच्छिन्ननिरूपकतानिरु-
पिताधिकरणतायाश्च भिन्नत्ववद् समवायविशिष्टसमवाययोरैक्येऽपि समवायस्यावच्छिन्न-
निरूपकतानिरूपिताधिकरणतया रूपप्रतियोगिकत्वंविशिष्टसमवायत्वावच्छिन्ननिरूपकता-
निरूपिताधिकरणतायाश्च भिन्नत्वाङ्गोकारेण रूपप्रतियोगिकत्वंविशिष्टसमवायत्वावच्छिन्न-
निरूपकतानिरूपिताधिकरणताया एव रूपसम्बन्धताङ्गीकारेण वायी तस्या अभावाद्
वायुं कृत्वामिति प्रतीत्यभावात् ।

नम्यास्तु पुचिर्था गम्यस्य समवायो न अस्ति इति प्रयत्ना समवायो नावेति वदन्ति ।

तत्र रूपविशिष्टो घट इति प्रतीत्या यथा सम्बन्धविधया समवायः सिध्यति, तथा
घटान्नाविशिष्टं भूतजमिति प्रतीत्याऽभावस्यापि वैशिष्ट्यनामकं सम्बन्धान्तरं सिध्येदिति
चेत् १ न, वैशिष्ट्यस्यनित्यत्वेऽनन्तवैशिष्ट्यानां तेषां सम्बन्धत्वस्य च कल्पनाऽपेक्षया
वस्तुतानन्तत्वरूपायां सम्बन्धत्वकल्पनेन अपवादोपपत्तेरैवा वैशिष्ट्यसिद्धयस्यमवात् ।
मम तु रूपविशिष्टो घट इतिप्रतीत्यासिद्ध्यन् समवायो नित्य एवमेति । अनन्तस्वरूपेषु सम्ब-
न्धत्वकल्पनापेक्षया अविरिक्त एवमित्येव सम्बन्धत्वकल्पनेन साधवात्समवायः सिध्यति ।

ननु यथाऽपि वैशिष्ट्यमित्यत्राङ्गीकृत्य इति न चैवमिति चेत् १ न, घटामाव-

इयामरूपस्य नष्टत्वाच्च तद्वत्तावुद्धिः । वैशिष्ट्यस्यानित्यत्वे त्वनन्तवैशिष्ट्य-
कल्पने तवैव गौरवम् । इत्थं च तत्तत्कालीनं तत्तद्भूतलादिकं तत्तदभावा-
नां सम्बन्धः ॥ ११ ॥

अभावं विभजते—

अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः ।

प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च ॥ १२ ॥

एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते ।

अभाषस्त्विति । अभावत्वं द्रव्यादिषट्कान्योन्याभाववत्त्वम् । संसर्गेति ।
संसर्गाभावाभ्यामन्योन्याभावभेदादित्यर्थः । अन्योन्याभावस्यैकविधत्वाच्च द्विभा-
गाभावात्संसर्गाभावं विभजने—प्रागभाव इति । संसर्गाभाववत्त्वम् अन्योन्या-

मुक्तावलीमयूतः ।

इति भूतले घटानयनानन्तरमपि घटाभाववैशिष्ट्ययोक्तव्योरपि नित्यतया सम्बन्धसम्बन्धि-
नोत्सवत्वेन घटाभाववद् भूतलमिति बुद्धेः प्रमात्वप्रसङ्गात् ।

न च तत्रापि घटे रक्तरूपोत्पादेऽपि इयामो घटः इति प्रतीतिः कस्माच्च भवति इया-
मरूपसमवायस्य नित्यतया तत्र सत्त्वादिति वाच्यम्, इयामरूपस्य नष्टतया तत्र इयामो
घट इति प्रतीत्यभावात् । न च भयाऽपि वैशिष्ट्यनित्यत्वस्याङ्गीकारेऽपि घटात्यन्ता-
भावानित्यत्वस्याङ्गीकारेण घटाभाववति भूतले घटानयनानन्तरं घटाभावस्य नष्टत्वाच्च घटा-
भाववत्तावुद्धेः प्रमात्वप्रसङ्ग इति वाच्यम्, घटाभावस्यानित्यत्वे 'अवच्छेदकभेदात्प्रतियो-
गिता भिद्यते, प्रतियोगिताभेदाच्चाभावो भिद्यते' इति नियमेन एतद्देशीयघटाभावनाशे
घटद्रव्यदेशीयघटाभावस्यापि भट्टत्वात्तत्रापि घटाभाववत्त्वबुद्धेरप्रमात्वापत्तात् ।

न च—स्वरूपसम्बन्धवादिनस्तत्रापि त्वौ प्रतियोग्यबुधोपिग्नौ रूपं यस्य तत् स्वरूप-
मिति व्युत्पत्त्या प्रतियोग्यबुधोपिग्नौ रूप एव सम्बन्धः फलति, तयाच घटाभाववति भूतले
घटानयनानन्तरमपि निश्चयतया घटाभावरूपप्रतियोगिनः भूतलरूपाबुधोपिग्नौ सत्त्वेन तदु-
भयात्मकस्वरूपसम्बन्धस्यापि सत्त्वात् घटाभाववद्भूतलमिति प्रतीतिः स्यादेव—इति
वाच्यम्, घटाभाववद्भूतलमिति प्रसारमकज्ञानकालीनतत्तद्भूतलादेरेव तत्तदभावसम्बन्ध-
ताङ्गीकारेण तत्कालीनतद्भूतलरूपस्वरूपसम्बन्धाभावेनादोषादित्यलम् ॥ ११ ॥

नन्वभावत्वं द्रव्यादिषट्कान्योन्याभाववत्त्वमिदं लक्ष्णं द्रव्यादावतिभ्याप्तं, घटः
घटघटोभयं नेति भेदस्य घटे सत्त्ववद् द्रव्यं द्रव्यादिषट्कं नेति प्रतीतिसाक्षिकपट्त्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकभेदस्य द्रव्येऽपि सत्त्वादिति चेत् ? न, संख्यारूपपट्त्वस्य पर्याप्तिसम्बन्धेन
द्रव्यादिषु प्रत्येकमसत्त्वेनोक्तापत्तिष्वभवेऽपि अपेक्षालुदिरूपपट्त्वस्य प्रकृते विषयतयाऽव-
च्छेदकताङ्गीकारेण द्रव्यादिषु प्रत्येकं तस्य विषयतया सत्त्वेन द्रव्यं द्रव्यादिषट्कं नेति
भेदस्य वक्तुमशक्यत्वेनोक्तापत्त्यभावात् । यदि तु 'द्रव्यं न' 'शुणो न' इत्यादीनां द्रव्य-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदानां वृत्त्यां ग्रहणं लक्षणेऽभिमतं तदा न कोऽपि दोषः, परं
त्वननुगमापत्तिरिति बोध्यम् ।

भावभिन्नाभावत्वम् । अन्योन्याभावत्वं तदात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् । विनाश्यभावत्वं प्रागभावत्वम् । जन्याभावत्वं ध्वंसत्वम् । नित्यसंसर्गाभावत्वम् मत्पन्ताभावत्वम् ।

यत्र तु मूललादौ घटादिकमपसारितं पुनरुनीतं च तत्र घटकालस्य सम्बन्धाघटकतयाऽप्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि घटकाले न घटात्यन्ताभावबुद्धिः ।

तत्रोपादविनाशशालो चतुर्थोऽयमभाव इति केचित् ।

अत्र च्छप्रागभावयोरेविकरणेनात्यन्ताभाव इति प्राचीनमतम् ।

मुक्तावलीमयूखः ।

नन्वभावत्वं इत्यादिषट्कान्योन्याभावत्वम्, अन्योन्याभावत्वं च तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम्, इत्यभावत्वज्ञानेऽन्योन्याभावत्वज्ञानस्य अन्योन्याभावत्वज्ञानेऽभावत्वज्ञानस्य आवेशमयं 'स्वज्ञाप्यधीनज्ञसिद्धत्वरूपाऽन्योन्याश्रयापत्तिः ।

न च विशेषतयासन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षविषयत्वमभावत्वमिति स्वीकारेण नान्योन्याश्रय इति वाच्यम्, नैवापेक्षमते समवायस्यापि विशेषतयासन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षविषयतया तत्रातिव्याप्तिवारणाय समवायमिष्यत्वे सतीत्यस्य निष्काभावत्वलक्षणे निवेशनीयतयाऽस्यापि लक्षणस्यान्योन्याभावत्वव्यतिरेकतयोक्तदोषतादवस्थात् । एतेन भावमिष्यत्वमभावत्वमित्यपि परास्तम् । अभावत्वस्य भावमिष्यत्वरूपत्वाग्रीकारे उद्देश्यतावच्छेदविधेययोरेक्येन अभवो न भाव इति वाक्याच्छाब्दयोधानुपपत्तेः ।

न चासमस्तनम्पदजन्यप्रतीतिविषयत्वमभावत्वमिति स्वीकरणीयम्, 'अमुदरा कन्या' इत्यादौ जन्मद्वयप्रतीतिविषयेऽस्परशदावतिव्याप्तिवारणायामसतेति, ततश्च नीजलोच इति वाच्यम्, 'श्यामघटे रक्तो नास्ति, रक्तघटे श्यामो नास्तीति' धीक्ष प्रागभावध्वंसं चावगाह्य इति वादिनो मते प्रागभावध्वंसयोर्लक्षणसमन्वयेऽपि षट्प्रतीतिरत्यन्ताभावमवगाह्यते, न ध्वंसं न वा प्रागभावमिति वादिनः 'ध्वस्त' इति 'मविष्यति' इतिप्रतीतिविषयत्वमेव सतीत्यभ्युपगच्छतो मते च्छप्रागभावयोर्व्याप्तितादवस्थात्, नास्त्युदरं यस्या इति विग्रहे असमस्तनम्पदजन्यप्रतीतिविषयत्वस्यासत्त्वे सरवेनातिव्याप्तोऽयः—इति चेत् ? न, अभवावस्थाच्छब्दोपाधित्वस्वीकारेणान्योन्याश्रयाभावादित्यलम् ॥

नन्वन्योन्याभावत्वं तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं, तादात्म्यं च स्वप्रतियोगित्वम्—एवानुयोगिकृतिस्वोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टान्यत्वं, ततश्च तादात्म्यलक्षणे भेदस्य भेदलक्षणे तादात्म्यस्य च प्रविष्टतयाऽन्योन्याश्रयप्रसङ्ग इति चेत् ? न, भेदत्वस्याच्छब्दोपाधिताग्रीकारेणादेवात् ।

ननु प्रागभावसत्त्वे किं मानमिति चेत् ? उच्यते, सत्पन्नेऽपि घटे, सदधिकारणानां रूपालसंयोगदण्डादीनां सञ्ज्ञानेन पुनरुत्पादमिष्या तत्स्वीकारात् । ततश्च घटोत्पत्तिं प्रति प्रागभावस्यापि हेतुतया तत्त्वैव तदानीमभावेन न पुनर्धटोत्पाद इति 'अयं घटः' स्वोत्पत्तिश्चक्षणावृत्तिकरणजन्यः स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणावृत्त्यसत्तात् इत्यनुमानेन प्रागभावसिद्धिः तस्य च्छप्रागभावमिष्यत्वेन उक्तसिद्ध्यावृत्तित्वादिति केचित् ।

इत्युक्तस्तु जन्यद्वयं प्रति समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्वयाभावस्य च-

श्यामघटे रक्तो नास्तीति रक्तघटे श्यामो नास्तीति धोषः प्रागभावं ध्वंसं चावगाहते न तु तदत्यन्ताभावं तयोर्विरोधात् ।

नव्यास्तु तत्र विरोधे मानाभावादु ध्वंसादिकालावच्छेदेनाप्यत्यन्ताभावो वर्तत इति प्राहुः ।

नन्वस्तु अभावानामधिकरणात्मकत्वं लाघवादिति चेद् ?

न, अनन्ताधिकरणात्मकत्वकल्पनाऽपेक्षयाऽतिरिक्तकल्पनाया एव लघो, यस्वात् । एवं च आधाराधेयभावोऽप्युपपद्यते । एवं च तत्तच्छब्दगन्धरसाद्यभावानां प्रत्यक्षत्वमुपपद्यते । अन्यथा तत्तदधिकरणानां तत्तदिन्द्रियाप्राप्त्यादप्रत्यक्षत्वं स्यात् । एतेन ज्ञानविशेषकालविशेषाद्यात्मकत्वमभावस्येति प्रत्युक्तमप्रत्यक्षत्वापत्तेः ॥ १२ ॥

मुक्तावलीमयूखः ।

याऽभ्युपगमेनोक्तदोषवारणसम्भवे प्रागभावस्य घटं प्रति हेतुताप्रीकारे मानाभावइति । 'घटो ध्वस्तः' इति प्रत्यक्षबलेन ध्वंसस्य सिद्धावपि प्रागभावस्य सिद्धौ मानाभावः, 'घटो भविष्यतीत्यत्र भविष्यत्त्वं वर्तमानकालध्वंसाधिकरणकालोत्पत्तिकत्वरूपं न तु वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपमिति न भविष्यतीतिप्रतीत्याऽपि प्रागभावसिद्धिप्रत्यासौत्यन्यत्र विस्तरः ।

तयोर्विरोधादिति । अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिना सह विरोधित्ववत् स्वप्रतियोगिध्वंसप्रागभावाभ्यामपि विरोधित्वमित्यभिमानः ।

मानाभावादिति । अत एवान्तरा (१)श्यामे रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्ययः ।

न चैव रक्तिमध्वंसप्रागभावव्यवगाही पूर्वापररक्तिमध्वंसप्रागभाववति सम्प्रति रक्तोऽपि तथा प्रत्ययप्रसङ्गात् । मम तु रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्ययोऽत्यन्ताभावमवगाहते, न तु ध्वंसं न वा प्रागभावं, तयोः सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहात् ॥

नन्वभावस्याधिकरणात्मकत्वमेवास्तु किमतिरिक्तपदार्थत्वकल्पनया ?

न चानन्ताधिकरणेषु अभावत्वकल्पनाऽपेक्षया अतिरिक्तत्वकल्पनायामेव लाघवम्, अन्यथाऽभेदे आधाराधेयभावानुपपत्त्या घटाभाववद्भूतलमिति प्रतीतिर्न स्यादिति वाच्यम्, अतिरिक्तानन्ताभावेध्वभावत्वकल्पनाऽपेक्षया क्लृप्तानन्ताधिकरणेष्वभावत्वकल्पने एव लाघवात् अभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वेऽप्यधाराधेयभावोपपत्तिवद्घटाभाववद्भूतलमित्यस्योपपत्तेश्च ।

॥ आभावस्याधिकरणात्मकत्वे वायोर्ग्राणेन्द्रियाग्राह्यतया तद्रूपगन्धाभावस्यापि प्राणेन्द्रियाग्राह्यत्वं त्वगिन्द्रियग्राह्यत्वं च स्यातां, ततश्च "येनेन्द्रियेण या व्यक्तिर्गृह्यते तद्रूपता, तातेस्तदभावश्च तेनेन्द्रियेण गृह्यते" इति नियममत्रः स्यादन्वस्य प्राणेन्द्रियग्राह्यत्वेऽपि गन्धाभावस्य त्वगिन्द्रियग्राह्यत्वादिति वाच्यम्, पृथिवीनिष्ठयोगेन्द्रियवृत्तयोरेकस्य प्राणग्राह्यत्वमपरस्य चक्षुर्ग्राह्यत्वमिव वायुनिष्ठयोगेन्द्रियभावत्ववायुत्वयोरेकस्य प्राणग्राह्यत्वमपरस्य त्वग्राह्यत्वमिति स्वीकारेण सत्यभावात् । न चायमस्ति नियमः "एकधर्मिनिष्ठानां यावता धर्माणमेकस्य धर्मस्य येनेन्द्रियेण ग्रहणं तेनैव सर्वेषाम्" इति ।

(१) पूर्वं रक्तस्ततः श्यामः ततो रक्तस्ततः श्यामः ततो रक्तो यो घटस्तस्मिन्नित्यर्थः ।

इदानीं पदार्थानां साधर्म्यं वैधर्म्यं च ध्येतुं प्रकथ्यते—

समानानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमुच्यते ॥ १३ ॥

समानानामिति । समानो धर्मो येषां ते सधर्माणः तेषां भावः साधर्म्यं, समानो धर्म इति फलितार्थः । एवं विरुद्धो धर्मो येषां ते विधर्माणः तेषां भावो वैधर्म्यं, विरुद्धो धर्म इति फलितार्थः । ज्ञेयत्वं ध्यानविषयता सा च सर्वधैरास्ति, ईश्वरादिबलविषयतायाः केवलान्वयित्वात् । एवमभिधेयत्व-
प्रमेयत्वादिकं धोच्यम् ॥ १३ ॥

द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेकं समवायिनः ।

सत्तावन्तस्त्रयस्त्वाद्या गुणादिनिर्गुणक्रियः ॥ १४ ॥

द्रव्यादय इति । द्रव्यगुणकर्मसत्तान्यविशेषाणां साधर्म्यमनेकत्वं सम-
वायित्वं च । यद्यप्यनेकत्वमभावेऽप्यस्ति तथाप्यनेकत्वे सति भावार्थं
पञ्चानां साधर्म्यम् । तथा चानेकमायवृत्तिपदार्थविभाजकीपाधिमस्यमिति

मुक्तावलीमयूखः ।

न च धर्मिणोऽप्रत्यक्षत्वे धर्मस्याप्यप्रत्यक्षत्वाऽऽकाशनिष्ठमन्धाभावत्वादेः प्रत्यक्षत्वं
न स्यादिति वाच्यम्, आकाशास्याप्रत्यक्षत्वेऽपि तद्वर्मस्व शब्दस्य प्रत्यक्षत्वब्रह्मन्धाभा-
वत्वादेरपि प्रत्यक्षत्वसम्भवमिति चेत् ?

न, तथा सति धृविनी गन्धवचनं प्राणमाणा न गच्छन्तीतिवद् वायुर्यन्धाभावादेन
प्राणमाणा इति प्रतीतिप्रसङ्गादित्यलम् ॥ १२ ॥

केवलान्वयित्वादिति । इतिमद्वत्त्वन्तामावाप्तियोगित्वं केवलान्वयित्वम् ॥ १३ ॥

पण्ठां साधर्म्यं तु भावत्वं स्फुटतया लोच्यम् ।

ननु किमिदं भावत्वमिति चेत् ? उच्यते, समवायैकार्यसमवायान्यतरसम्बन्धेन सत्ता-
वर्त्तनं भावत्वमिति । सत्ता हि ब्रह्मगुणकर्मसु समवायेन तिष्ठति, सामान्यविशेषसमवायेषु
एकार्थसमवायेन तिष्ठति । एकार्थसमवायो नाम एकस्मिन्धर्मो तमयोः समवायः । यथा
घटे घटत्वं समवायेन तिष्ठति तथा सत्ताऽपीति एकार्थसमवायसम्बन्धेन सत्तावर्त्तनं घट-
त्वसामान्यस्य, एवं विशेषः परमात्मी समवायेन तत्रैव सत्ताऽपीति एकार्थसमवायसम्ब-
न्धेन सत्तावर्त्तनं विशेषस्य, एवं कपाले समवायेन समवायस्तत्रैव सत्ताऽपीति एकार्थसम-
वायेन सत्तावर्त्तनं समवायस्येति भवति समन्वयः ।

न च कपाले स्वरूपेण समवायस्तिष्ठतीति कथमेकार्थसमवायेन सत्तावर्त्तनं समवायवर्त्तयेति
वाच्यम्, समवायस्य स्वरूपास्त्वः सम्बन्धो लघवेन समवायरूप एवाश्रित्यते न प्रति-
योग्ययोग्यगुणरूप इति कपाले स्वरूपेण समवायस्तिष्ठतीत्यस्य समवायेन तिष्ठतीत्यर्थं
एव पर्यवसानेनादोषात् ।

अनेकमायवृत्तोति । अनेकेष्वनुच्ये भाववृत्तिसमवायस्वरूपपदार्थविभाजकीपाधि-
मादाय समवायेऽतिव्याप्तिः । भावेत्यनुच्यवभावेऽतिव्याप्तिः । पदार्थविभजकेत्यनुक्तौ भा-
वरवमादाय समवायेऽतिव्याप्तिः उपाधीत्यनुक्त्वा छातीत्युपादाने सामान्यत्वादव्याप्तिः ।

फलितोऽर्थः । तेन प्रत्येकं घटादावाकाशादौ च नाभ्यासिः । समवायित्वं च समवायसम्बन्धेन सम्यन्धित्वं न तु समवायवत्त्वं सामान्यादावभावात् । तथा च समवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्वमिति फलितोऽर्थः । तेन नित्य-
द्रव्येषु नाभ्यासिः ।

सत्तावन्त इति । द्रव्यगुणकर्मणां सत्तावत्त्वमित्यर्थः ।

गुणादिरिति । यद्यपि गुणक्रियाशून्यत्वमाद्यक्षणे घटादावतिव्याप्तं क्रियाशून्यत्वं च गगनादावतिव्याप्तं तथापि गुणवदवृत्तिधर्मवत्त्वं कर्मवद-
वृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं तदर्थः । नहि घटश्चादिकं द्रव्यत्वं वा गुणवदवृत्ति कर्मवदवृत्ति या, किं तु गुणत्वादिकं तथा, आकाशत्वादिकं तु

मुक्तावलीमयूखः ।

उपाधिमत्ता च समवायस्वरूपान्यतरसम्बन्धेनेति ।

नन्वेकभाववृत्तीत्यत्र अनेकत्वं यदि बहुत्वसङ्ख्या, तदा गुणादौ सङ्ख्याविरहात्तद्व्य-
भ्यासिः । यदि यत्किञ्चिदेकभिन्नत्वं, तदा समवायेऽतिव्यासिः । यदि च एकत्वावच्छि-
न्नत्वान्यभेदः, तत्र चैकत्वं यदि सङ्ख्यारूपं, तदोक्तातिव्यासितादवरूपम् । यदि च
तन्मात्रविषयकशुद्धिविशेषत्वं, तदाऽप्रसिद्धिः तादृशैकत्वस्य केवलान्वयित्वादिति चेत् ?
उच्यते, स्वप्रतियोगिवृत्तिस्व-स्वसमानाधिकरणयोभयसम्बन्धेन भेदविक्षिप्तत्वे सति भाव-
वृत्तिस्वमनेकभाववृत्तित्वमित्यङ्गीकारेणादौष इति ।

समवायित्वं चेति । ननु समवायोऽस्त्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या समवायित्वमित्यस्य
समवायानुयोगित्वमित्यर्थः, तच्च सामान्यादौ नास्त्यभ्यासिरित्यत आह —

समवायसम्बन्धेन सम्यन्धित्वमिति । समवायित्वमित्यनेन समवायानुयोगि-
त्वं समवायप्रतियोगित्वं बोधयं विवक्षितमिति भावः ।

ननु समवायसम्बन्धेनेत्यत्र “प्रकृत्यादिभ्यश्च” इति तृतीयाया अभेदोऽर्थस्ततश्च सम-
वायसम्बन्धमिजसम्बन्धवत्त्वमित्यर्थः । तत्र वृत्त्यर्थे इतिप्रत्ययेन समवायप्रतियोगित्वमि-
त्यर्थे नित्यद्रव्येऽप्यभ्यासिः । सप्तम्यर्थे इतिना समवायानुयोगित्वमित्यर्थे सामान्यादाव-
भ्यासितादवस्थमन्त आह —

समवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्वमिति । समवायश्च न समवेतस्वरूप-
स्वरूपेण वृत्तेरित्यन्तम् ।

समवेतसमवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं द्रव्यादीनां चतुर्णां साधर्म्यम् ।

सत्तावत्त्वमिति । सत्तावत्त्वं समवायेन विवक्षितम् । तेन एकार्यसमवायेन सत्तायाः
सामान्यादिवृत्तिवैशिष्ट्यं न शोतेरिति बोध्यम् ।

आद्यक्षणे घटादावतिव्याप्तमिति । ‘उत्पत्तं द्रव्यं क्षणमगुणं निष्कियं च तिष्ठ-
ती’ति नियमात् आद्यक्षणे घटे निर्गुणत्वमतिव्याप्तमिति भावः ।

न चोक्तनियमे मानामावः, गुणं प्रति द्रव्यस्य कारणतया गुणोत्पत्तेः प्राक् कारणी-

न पदार्थविभाजकोपाधिः ॥ १४ ॥

सामान्यपरिहीनास्तु सर्वे जात्यादयो मता ।

पारिमाण्डल्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥ १५ ॥

सामान्येति । सामान्यानधिकरणत्वं सामान्यादीनामित्यर्थः ।

पारिमाण्डल्येति । पारिमाण्डल्यमणुपरिमाणं, कारणत्वं तद्विधानां साधर्म्यमित्यर्थः । मणुपरिमाणं तु न कस्यापि कारणम् । तद्वि स्वाध्या-
रम्यद्रव्यपरिमाणारम्भकं भवेत् । तच्च न सम्भवति, परिमाणस्य स्वसमान-
जातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमान्महदारव्यस्य महत्तरव्यवदणुजन्य-

मुक्तवलीमयूखः ।

भूतद्रव्यसत्ताया आवश्यकत्वस्यैव मानत्वात् । द्रव्यगुणयोः सहोत्पत्तौ तु सम्येतरविषया-
योरेव कार्यकारणभावानुपपत्तिः स्यादिति ध्येयम् ॥ १४ ॥

सामान्यपरिहीनास्तिवति । “इत्यचः” इति शब्देन सामान्यपरिहीणा इत्येव
पाठो मुक्त इति ध्येयम् ।

केचित्तु परोत्यस्य ‘अधिपरो अनयको’ इत्यनेन कर्मप्रवचनीयतया उपसर्गात्वाभावेन
न यत्वप्रतिरिति वदन्ति ।

नन्वेकार्थसमवायेन सामान्यवर्यं सामान्यादीनामप्यस्तीति जात्यादयः सामान्य-
परिहीणा इति कथनमनुक्रमतो व्याचष्टे—सामान्यानधिकरणत्वमिति । तथाच
वृत्तितानियामकसम्बन्धेन सामान्यवर्यं न जात्यादेरिति भावः ।

पारिमाण्डल्येति । पारिमाण्डल्यम् अणुपरिमाणम् । तच्च परमाणुपरिमाणं द्रव्य-
णुकपरिमाणं च । अणुपरिमाणभिन्नानां कारणत्वं साधर्म्यम् । अणुपरिमाणं तु न कस्यापि
कारणमिति । अणुपरिमाणं हि स्वाध्यारम्यद्रव्यपरिमाणारम्भकं भवेत् । स्वमणुपरिमाणं,
तदाध्यायीभूतं द्रव्यं परमाणुद्रव्यणुकं च, तदारब्धं द्रव्यं द्रवणुकं, असरेणुकं, तत्परिमाणं द्र-
णुकपरिमाणं असरेणुपरिमाणं च, तत्सैवारम्भकं भवेत् । ततश्च परिमाणस्य स्वसजातीयो-
त्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमेन महदारव्यस्य महत्तरव्यवदणुजन्यस्याणुतरव्यप्रसङ्गात् ।

ननु द्रवणुकपरिमाणस्य किमसमवायिकारणमिति चेत् ? तर्हि परमाणुगता द्वित्वसङ्ख्यै-
वेत्यवेदि । एवं असरेणुपरिमाणस्य द्रवणुकातन्त्रित्वसङ्ख्यैवासमवायिकारणमिति बोध्यम् ।

नन्वेवं कपालगतद्वित्वसङ्ख्यैव घटादिपरिमाणस्यापि कारणमस्तु इति चेद् ? न, द्वि-
त्वसङ्ख्यायामणुपरिमाणारम्भकत्वस्य द्रवणुके दृष्टतया प्रकृतेऽपि, घटपरिमाणस्याणुत्वापत्त्या
घटस्याप्रत्यक्षप्रत्यक्षे, द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वस्य कारणत्वात् ।

कारिकायां पारिमाण्डल्यपदं परममहत्परिमाणस्यातीन्द्रियसामान्यस्य विशेषाणां
चोपलक्षणम् । तथाच तेषामपि न कुत्रापि कारणत्वमिति बोध्यम् ।

ननु विषयतया प्रत्यक्षं प्रति तादात्म्येन विषयस्य कारणत्वात् परिमाण्डल्यादेरपि
योगिप्रत्यक्षे कारणतया पारिमाण्डल्यभिन्नानामित्यनुक्रममिति चेत् ? न, योयनधर्मेणाती-
तानागतविषयस्यापि प्रत्यक्षत्वाद् योगिप्रत्यक्षे विषयस्य कारणत्वाविनभ्युपगमात् । तदाह—
इदमपीति ।

स्याणुतरत्वप्रसङ्गात् । एवं परममहत्परिमाणमतीन्द्रियसामान्यं विशेषाश्च बोध्याः । इदमपि योगिप्रत्यक्षे विषयस्य न कारणत्वम् । ज्ञायमानं सामान्यं न प्रत्यासत्तिः । ज्ञायमानलिङ्गं नानुमितिकरणमित्यभिप्रायेणोक्तम् । मान-सप्रत्यक्षे आत्ममहत्त्वस्य कारणत्वान्महत्परिमाणं कालादेर्वोध्यम् ।

तस्यापि न कारणत्वमित्याचार्याणामाशय इत्यन्ये । तन्न, ज्ञानातिरिक्तं प्रत्येवाकारणताया माचार्यैरुक्तत्वात् ॥ १५ ॥

ननु कारणत्वं किम् ? अत आह—

अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववर्तिता ।

कारणत्वं भवेत्तस्य त्रैविध्यं परिकीर्तितम् ॥ १६ ॥

मुक्तावलीमयूखः ।

ननु ज्ञायमानसामान्यस्य प्रत्यासत्तितया परिमाणद्वयादेः सामान्यलक्षणाजन्यज्ञाने कारणत्वापुनरपि परिमाणद्वयभिज्ञानामित्ययुक्तमिति चेद् ? न, ज्ञायमानसामान्यस्य प्रत्यासत्तिरिव यत्र तद्वदनाज्ञानन्तरं तद्वदवतः स्मरणं जातं तत्र सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या सर्वेषां तद्वदवतां भानानापत्तिरतः सामान्यज्ञानस्य सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तितयाऽदोषात् । तदाह—ज्ञानमानमिति ।

ननु अनुमितिं प्रति ज्ञायमानलिङ्गस्य कारणतया परमाभी परमावन्तरभेदसाधने विशेषस्य हेतुतया विशेषो न कस्यापि कारणमित्ययुक्तमिति चेत् ? न, इयं शाला अतीत-वह्निमती, अतीतधूमादित्यनुमिदेर्दर्शनेनानुमितिं प्रति ज्ञायमानलिङ्गस्य कारणताया अ-भ्युपगन्तुमनर्हतया लिङ्गज्ञानस्यैव कारणत्वाभ्युपगमात् ।

नचैवं धूमादिति पश्यत्यनुपपत्तिर्धूमस्याहेतुत्वादिति वाच्यम्, धूमपदस्य धूमज्ञान लक्षण्या तदुपपत्तेः । तदाह—ज्ञायमानं लिङ्गमिति ।

नन्वात्ममानसप्रत्यक्षे आत्ममहत्त्वस्य कारणत्वात्परमहत्परिमाणं न कस्यापि कार-णमित्ययुक्तमिति चेद् ? न, आत्मपरममहत्वातिरिक्तपरममहत्परिमाणं न कस्यापि कारण-मिति स्वोकारेणादोषात् ।

केचित्तु “कारणत्वं चान्यत्र परिमाणद्वयादिभ्यः” इति प्रशस्तपादभाष्यमुपादाय आदिपदेन परमहर्षं गृह्यत इति किंणावत्स्यामुदयनाचार्योक्त्या आत्मपरममहत्परिमा-णमपि न कस्यापि कारणमित्यवगम्यते इत्याहुस्तत्र, “कारणत्वं च ज्ञातृघर्मेतरभावकार्या-पेक्षया” इति तदुत्तरप्रत्ययेन ज्ञानातिरिक्तं प्रत्येवाकारणत्वस्य परममहत्परिमाणे उदयना-चार्याभिमतया आत्मपरममहत्परिमाणस्य ज्ञानेऽपि न कारणत्वमित्याचार्याभिप्रायस्य अ-नुमनशक्यत्वात् । तदाह—तस्यापीत्यादिना ॥ १५ ॥

अन्यथासिद्धिशून्यस्येति । अन्यथासिद्धिशून्यत्वे सति कार्याव्यवहितप्राक्कृता-वच्छेदेन नियमेन विद्यमानत्वं कारणत्वम् । दण्डत्वादौ कार्याव्यवहितप्राक्कृतावच्छेदेन विद्यमानत्वसत्त्वादतिव्याप्तिरतः सत्यन्तम् । यत्किञ्चिद्वदव्यक्तिं प्रति रासमस्य नियत-पूर्ववर्तित्वमस्ति, तथापि घटजातीयं प्रति सिद्धश्चरनभावैर्दण्डादिभिरेव तद्वदक्षरेण सम्भवे

समवायिकारणत्वं ज्ञेयमयाप्यसमवायिहेतुत्वम् ।

एवं न्यायनयज्ञैस्तृतीयमृक्तं निमित्तहेतुत्वम् ॥ १७ ॥

अथथासिद्धोति । तस्य कारणत्वस्य ॥ १६ ॥ १७ ॥

यत्समवेतं कार्यं भवति ज्ञेयं तु समवायिजनकं तत् ।

तत्रासन्नं जनकं द्वितीयमाम्नां परं तृतीयं स्यात् ॥ १८ ॥

तत्रेति । समवायिकारणे आसन्नं प्रत्यासन्नं कारणं द्वितीयमसमवायिकारणमित्यर्थः । अथ यद्यपि तुरीतन्तुसंयोगानां पटासमवायिकारणत्वं स्यात् । एवं वेगादीनामभिघाताद्यसमवायिकारणत्वं स्यात् । एवं ज्ञानादिकमपीन्द्रियाद्यसमवायिकारणं स्यात् । तथापि पटासमवायिकारणलक्षणे तुरीतन्तुसंयोगाभिघातत्वं देयम् । तुरीतन्तुसंयोगस्तु तुरीयदसंयोगं प्रत्यसमवायिकारणं भवत्येव । एवं वेगादिकमपि वेगस्पन्दाद्यसमवायिकारणं भवत्येवेति तत्तत्कार्यासमवायिकारणलक्षणे तत्तद्विशिष्टत्वं देयम् । आत्मविशेषगुणानां तु कुत्राप्यसमवायिकारणत्वं नास्ति तेन तद्विशिष्टत्वं सामान्यलक्षणे देयमेव ।

अथ समवायिकारणे प्रत्यासन्नं द्विविधं कार्यकारणप्रत्यासत्त्याकारणैकार्यप्रत्यासत्त्या च । आद्यं यथा—घटादिकं प्रति कपालसंयोगादिकमसमवायिकारणम् । तत्र कार्येण घटेन सह कारणस्य कपालसंयोगस्यैकस्मिन्कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति । द्वितीयं यथा—घटरूपं प्रति कपालरूपमसमवायिकारणम् । तत्र स्वगतरूपादिकं प्रति समवायिकारणं घटः, तेन सह कपालरूपस्यैकस्मिन्कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति । तथा च कचित्समवायसम्बन्धेन क्वचित्समवायिसमवायसम्बन्धेनेति फलितोऽर्थः ।

इत्थं च कार्यकारणकारणकार्यान्यतरप्रत्यासत्त्या समवायिकारणे प्रत्या-

मुक्तावलीमयूखः ।

रासभाऽन्यथासिद्ध इति पञ्चमान्यथासिद्धिमस्यपि तद्वद्ववावच्छिन्नं प्रति तद्वाच्ये घटरावच्छिन्नोऽनन्यथासिद्धतया तद्वाच्येऽतिव्याप्तिवारणाय निमित्तेति । नियतवियमानस्त्वमित्यस्य नियतविद्यमानजातोयत्वमित्यर्थः । तेनारण्यरथदृष्टेऽपि कारणत्वोपपत्तिरित्यलम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

अत्र यद्यपीति । ननु तुरीतन्तुसंयोगस्य पटासमवायिकारणत्वे को दोष इति चेत् । न, यत्समवायिकारणत्वेनासन्नं न्यूनतादृष्टत्वेतिभवेत् तुरीतन्तुसंयोगजज्ञे । यद्वासासन्नं, न चोक्तनियमे मानाभावः, समवायिकारणज्ञाते द्रव्यनाश इति नियमस्वीकारेणैव द्रव्यनाशोपपत्तेरिति वाच्यम्, द्रव्यगुणकान्यान्यथानुपपत्त्या तत्त्वत्पत्त्यात् ।

इत्थञ्चेति । यत्कार्यसमवायिकारणे समवायस्वसमवायिसमवेतत्वान्तरसम्बन्धेन विद्यमानं सत्कारणं ज्ञानादिभिर्धनं तत्कार्यं प्रत्यसमवायिकारणमिति पर्यवसत्तम् ।

ननु ज्ञानादीनां किमसमवायिकारणमिति चेदात्ममनः संशोध एवेति पृष्ट्वाण ।

सन्नं कारणं ज्ञानादिभिन्नमसमवायिकारणमिति सामान्यलक्षणं पर्यवसन्नम् ।
माभ्यां समवायिकारणासमवायिकारणाम्यां परं भिन्नं कारणं तृतीयं निमित्त-
कारणमित्यर्थः ॥ १८ ॥

इदानीमन्यथासिद्धत्वमेव कियतां पदार्थानामत आह—

येन सह पूर्वभावः कारणमादाय वा यस्य ।

अन्यं प्रति पूर्वभावे ज्ञाते यत्पूर्वभावविज्ञानम् ॥ १९ ॥

जनकं प्रति पूर्ववृत्तितामपरिज्ञाय न यस्य गृह्यते ।

अतिरिक्तमथापि यद्भवेन्नियतावश्यकपूर्वभाविनः ॥ २० ॥

येनेति । यत्कार्यं प्रति कारणस्य पूर्ववृत्तिता येन रूपेण गृह्यते तत्कार्यं
प्रति तद्रूपमन्यथासिद्धमित्यर्थः । यथा घटं प्रति दण्डत्वमिति ।

द्वितीयमन्यथासिद्धमाह—कारणमिति । यस्य स्वातन्त्र्येणान्वयव्यति-

मुक्तावलीमयुक्तः ।

ननु “समवायिकारणासमवायिकारणभिन्नं कारणं निमित्तकारणम्” इदं लक्षणमयुक्तं
तुरीयदृष्टयोपासमवायिकारणस्य तुरीतन्तुसंयोगस्य पटं प्रति निमित्तत्वानापत्तेरिति चेद् १ न,
समवायिकारणत्वात्समवायिकारणत्वभिन्नकारणत्वं निमित्तकारणत्वमित्यर्थे तात्पर्येणादोषात् १८

यत्कार्यं प्रतीति । घटकार्यं प्रति दण्डस्य पूर्ववर्तिता दण्डत्वेन गृह्यते, दण्डत्वाव-
च्छिन्नस्य घटं प्रति कारणत्वादिति घटं प्रति दण्डत्वमन्यथासिद्धमिति समन्वयः ।

यस्य स्वातन्त्र्येणेति । घटकार्यं प्रति दण्डरूपस्य अन्वयव्यतिरेकौ घटकारणीभूत-
दण्डमादायैव गृह्यते न स्वातन्त्र्येणेति घटं प्रति दण्डरूपमन्यथासिद्धम्, ‘यत्र स्वाधय-
जन्यत्रमिमरवसम्बन्धेन दण्डरूपं तत्र घटः’ इत्यन्ये “यत्रोक्तसम्बन्धेन दण्डरूपाभाव-
स्तत्रघटाभावः” इति व्यतिरेके च स्वाधयपदेन दण्डत्वैव ग्रहणेन दण्डमादायैवान्वयव्यतिरे-
कयोर्ग्रहात् । एवं दण्डरूपं, तदाश्रयो दण्डः, तज्जन्यभ्रमणवरत्वं चक्रे, तत्रैव घट इति बो-
ध्यम् । अन्वयव्यतिरेकयोः स्वातन्त्र्यं च ‘स्वभिन्नप्रकृतकार्यकारणान्वयव्यतिरेकाप्रयुक्त-
त्वम्’ तच्च प्रकृतान्वयव्यतिरेकयोर्वास्तीति सर्वं सुस्पष्टम् ।

न च “कारणमादाय वा यस्य” इति द्वितीयान्यथासिद्धिलक्षणे कारणत्वस्य, कारण-
त्वलक्षणे अन्यथासिद्धेय प्रवेशेनान्वोन्याश्रयप्रसङ्ग इति शान्यम्, पृथगन्वयव्यतिरेकस्या-
लित्वरूपकारणत्वस्य अन्यथासिद्धिलक्षणे प्रवेशेनान्वोन्याश्रयानाभावात् ।

ननु द्वितीयान्यथासिद्धिलक्षणस्य दण्डत्वेऽपि सद्भावात् प्रथमान्यथासिद्धयनङ्गीकार
एवेति चेद् १ न, स्वातन्त्र्येण, यत्कार्यनिरूपितान्वयव्यतिरेकशून्यत्वे सति तत्कार्यकारणा-
वच्छिन्नस्वनिष्ठतत्कार्यनिरूपितनियतपूर्ववृत्तित्वप्रदविशेष्यताश्रयस्तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्ध-
मित्येवरूपाया द्वितीयान्यथासिद्धेर्दण्डत्वेऽसत्त्वेन प्रथमान्यथासिद्धेरावश्यकत्वात् । तथाहि,
दण्डरूपं घटनियतपूर्ववर्ति इति पूर्ववर्तित्वपदे घटकार्यकारणीभूतो यो दण्डस्तदवच्छिन्ना
घटनियतपूर्ववर्तित्वनिष्ठप्रधारतानिरूपितदण्डरूपनिष्ठा विशेष्यता वर्तते, तदाश्रयो दण्डरूपं
स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशून्यं चेति भवति समन्वयः ।

रेकौ न स्तः, किं तु कारणमादायैवान्वयव्यतिरेकौ गृह्येते तदन्यथासिद्धम् । यथा दण्डरूपम् ।

तृतीयमाह—अन्यं प्रतीति । अन्यं प्रतिपूर्ववृत्तित्वं गृहीत्स्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते तस्य तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्धत्वम् । यथा घटादिकं प्रत्याकाशस्य । तस्य हि घटादिकं प्रति कारणत्वमाकाशत्वेनैव स्यात् । आकाशत्वं हि शब्दसमवायिकारणत्वम् । एवं च तस्य शब्दं प्रति जनकत्वं गृहीत्स्वैव घटादिकं प्रति जनकत्वं ग्राह्यमतस्तदन्यथासिद्धम् ।

ननु शब्दाश्रयत्वेन तस्य कारणत्वे काऽन्यथासिद्धिरिति चेत्? पञ्चमोति गृह्यात् । नञ्शकाशस्य शब्दं प्रति जनकत्वे (१) किमवच्छेदकमिति चेत्? कवत्वादिकं (२) विशेषपदार्थो वेति ।

अतुर्यमन्यथासिद्धमाह—जनकं प्रतीति । यत्कार्यजनकं प्रति पूर्ववृत्ति-

सुजावलीमयूखः ।

दण्डत्वं घटनियतपूर्ववर्तीति ग्रहे च दण्डत्वनिष्ठा विशेष्यता दण्डत्वत्वावच्छिन्ना न घटकारणीभूतदण्डावच्छिन्नमेति न दोष इति । कपालसंयोगो घटपूर्ववर्तीति पूर्ववर्तित्वग्रहे कपालसंयोगनिष्ठविशेष्यतायाः घटकारणकपालावच्छिन्नतया कपालसंयोगेऽतिव्याप्तिरतः सत्यन्तम् । दण्डत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम् । तथाच स्वविशिष्टं स्वं प्रत्यन्यथासिद्धमिति लक्षणं पर्यवसन्नम् । वैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितत्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशून्यत्वं—स्वविशिष्टविशेष्यताभयत्नोभयसम्बन्धेन । अत्र वैशिष्ट्यं स्वकारणावच्छिन्नत्व-स्वनिरूपितनियतपूर्ववर्तित्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन । स्वं कार्यमिति बोध्यम् ।

प्रथमान्यथासिद्धिरस्तु—तद्वर्मावच्छिन्ननिरूपितनियतपूर्ववर्तित्वग्रहविशेष्यतावच्छेदकत्वे इति तद्वर्मावच्छिन्नं प्रति स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशून्यत्वं तद्वर्मावच्छिन्नं प्रत्यन्यथासिद्धत्वम् । तद्वर्मापदेन घटात्वम् । समन्वयस्तु दण्डो घटनियतपूर्ववर्तीति ग्रहे घटावच्छिन्ननियतपूर्ववर्तित्वप्रकारकताजीयविशेष्यतावच्छेदकत्वं स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशून्यत्वं च दण्डत्वस्येति बोध्यः । दण्डत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । कपालसंयोगो घटपूर्ववर्तीतिग्रहमादाय कपालेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम् ।

तथाच—स्वविशिष्टं स्वावच्छिन्नं प्रत्यन्यथासिद्धम् । वैशिष्ट्यञ्च—स्वावच्छिन्ननिरूपितनियतपूर्ववर्तित्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्व-स्वावच्छिन्ननिरूपितत्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशून्यत्वोभयसम्बन्धेन । स्वपदेन कार्यतावच्छेदकीभूतो धर्मो ग्राह्य इति ।

अन्यं प्रतीति । ननु कुलालपितुः कुलालं प्रति पूर्ववर्तित्वं गृहीत्स्वैव घटं प्रति 'पूर्ववर्तित्वं गृह्यते, इति कुलालमिदुरत्वेनैवत्यन्यथासिद्धत्वात्पदग्रहे, अतुर्यमन्यथासिद्धिः । किमर्थमिति चेत्? न, अन्यं प्रतीत्यत्रान्यपदेन प्रकृतकार्याजनकरस्य ग्रहणेन कुलालस्य घटजनकत्वेन तस्यान्यपदेन ग्रहणसम्भवात् ।

(१) आकाशस्य समवायिकारणत्वे समवायिकारणतया अवच्छेदकमाकाशातिरिक्तं किमिति प्रष्टव्यः । (२) ननु कवत्वं क एवेति विनिगम्यमावेन नह्यां वृत्तानां कारणतावच्छेदकत्वे गौरवमिष्यन् आह—विशेषपदार्थोवेति ।

त्वं गृहोत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते तस्य तत्कार्यं प्रत्यन्यथा-
सिद्धत्वम् । यथा कुलालपितृघटं प्रति । तस्य हि कुलालपितृत्वेन घटं प्रति
जनकत्वे एवान्यथासिद्धिः । कुलालत्वेन जनकत्वे त्विष्टापत्तिः, कुलालमात्रस्य
घटं प्रति जनकत्वात् ।

पञ्चममन्यथासिद्धमाह—अतिरिक्तमिति । अवश्यकलूतनियतपूर्ववर्तिन
एव कार्यसम्भवे तद्विजमन्यथासिद्धमित्यर्थः । अत एव प्रत्यक्षे महत्त्वं कार-
णम् । अनेकद्रव्यवत्त्वमन्यथासिद्धम् । तत्र हि महत्त्वमवश्यकलूतं तेनानेक-
द्रव्यवत्त्वमन्यथासिद्धम् ।

नच वैपरीत्ये किं विनिगमकमिति चाच्यम्, महत्त्वत्वजातेः कारणताव-
च्छेदकत्वे लाघवात् ॥ १६ ॥ २० ॥

एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादिमम् ।

घटादौ दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम् ॥ २१ ॥

तृतीयं तु मवेद्योम कुलालजनकोऽपरः ।

पञ्चमो रासभादिः स्यादेतेष्ववश्यकस्त्वसौ ॥ २२ ॥

रासमादिरिति । यद्यपि यत्किञ्चिदटाग्यति प्रति रासभस्य नियतपूर्व-
वर्तित्वमस्ति, तथापि घटजातोयं प्रति सिद्धकारणभावैर्दण्डादिभिरेव तद्व्य-
पतेरपि सम्भवे रासभोऽन्यथासिद्ध इति भावः ।

एतेष्विति । एतेषु पञ्चस्वन्यथासिद्धेषु मध्ये पञ्चमोऽन्यथासिद्ध आ-
व-

मुक्तावलीमयूखः ।

कुलालपितृत्वेनेति । अयं भावः—कुलालपितृत्वं हि कुलालनिष्ठजन्यतानिरूपित-
पुस्तकमानाधिकरणजनकत्वत्वम् । जनकता च पूर्ववर्तित्वपटितेति कुलालपितृत्वेन घटं
प्रति जनकत्वाज्ञाकारे कुलालपूर्ववर्तित्वमहस्य कुलालपितृत्वावश्यकत्वम् । अन्यथा पूर्ववर्ति-
त्वपटितजनकत्वमह एव न स्यात् । एवं तृतीयान्यथासिद्ध्युदाहरणे दण्डसमवायिकार-
णात्वेन आकाशस्य कारणवाञ्छीकारे एव घटं प्रत्याकाशमन्यथासिद्धं कारणत्वस्य पूर्ववर्ति-
त्वपटितत्वात् ।

शब्दाश्रयात्वेन कारणत्वे तु आश्रयत्वस्य पूर्ववर्तित्वापटितत्वेन नास्योदाहरणं तत्,
किन्तु पञ्चमन्यथासिद्धत्वस्येति बोध्यम् ।

अवश्यकलूप्तेति । लघुनियतपूर्ववर्तिन एव कार्यसम्भवे तद्विजमन्यथासिद्धमित्यर्थः ।

लाघवादिति । अयं भावः—अनेकद्रव्यत्वं नानेकद्रव्यसमवेतत्वं, तस्य द्रव्यणुकेऽपि
सत्त्वेन द्रवणुकप्रत्यक्षापत्तेः । अनेकद्रव्यसमवेतसमवेतत्वं तदित्यपि न, तस्यात्मन्यसत्त्वे-
नाप्रत्यक्षत्वापत्तेः । किन्त्वणुमिश्रद्रव्यत्वमनेकद्रव्यत्वम् । एवं च महत्त्वस्य प्रत्यक्षं प्रति
कारणताज्ञाकारे महत्त्वत्वजातेः कारणतावच्छेदकतया लाघवम् । अनेकद्रव्यत्वस्य
कारणत्वे तु गौरवम्, तस्य शुद्धशरीरत्वात् । लाघवं त्रिविधं—शरीरवृत्तं, उपस्थितिकृतं,
सम्बन्धकृतम् । तत्राद्यमुक्तम् । द्वितीयं—सन्धं प्रति गन्धप्राग्भावस्य हेतुता घीघ्रो-

शकः, तेनैव परेषां चरितार्थत्वात् । तथाहि—दण्डादिभिरवश्यकलूतनिय-
तपूर्ववृत्तिभिरैव कार्यसम्भवे दण्डत्वादिकमन्यथासिद्धम् ।

न च वैपरीत्ये किं विनिगमकमिति वाच्यम्, दण्डत्वस्य कारणत्वे
दण्डघटितपरम्परायाः सम्बन्धत्वकल्पने गौरवात् । एवमन्येषामप्यनेनैव
चरितार्थत्वं सम्भवतीति चोध्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैवेति विज्ञेयम् ।

गुणकर्ममात्रवृत्ति ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् ॥ २३ ॥

समवायीति । स्पष्टम् ।

गुणकर्मैति । असमवायिकारणत्वं गुणकर्मभिन्नानां वैधर्म्यं न च
गुणकर्मणोः साधर्म्यमित्यत्र तात्पर्यम् । अथवा असमवायिकारणवृत्तिस-
त्ताभिन्नजातिमत्त्वं तदर्थः । तेन क्षात्रादीनामसमवायिकारणत्वविरहेऽपि
न क्षतिः ॥ २३ ॥

अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहोच्यते ।

अन्यमेति । नित्यद्रव्याणि परमात्माकाशादीनि विहायश्रितत्वं साधर्म्य-
मित्यर्थः । आश्रितत्वं तु समवायादिसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वम्, विशेषणतया
नित्यानामपि कालादौ वृत्तेः ।

मुक्तावलीमयूखः ।

पस्थितिकत्वात्, न तु रूपप्रागभावस्येति । सुतीर्थं दण्डत्वादेर्घटकारणत्वे स्वाश्रयभ्र-
मिमत्त्वादि सम्बन्धकृतं गौरवमिति ॥ २१-२२ ॥

ननु गुणकर्ममात्रवृत्तित्वेन गुणकर्मणोरसमवायिकारणत्वं साधर्म्यं प्रतीयते, तच्चायुक्तं
क्षानादीनां कुत्राप्यसमवायिकारणत्वं नास्तीति पूर्वमुक्तत्वादित्यत्र आह—असमवायि-
कारणत्वमिति ।

ननु साधर्म्यप्रकरणे वैधर्म्यकथनमुक्तमित्युक्तेराह—अथवेति । असमवायिकारण-
वृत्तित्वनुपादाने सत्ताभिन्नद्रव्यत्वजातिमादाय द्रव्येऽतिव्याप्तिः । सत्ताभिन्नेत्यनुपा-
दाने सत्तामादायोक्तातिव्याप्तितादवश्यम् । जातित्वनुक्तौ धर्मपदनिवेदो द्रव्यगुणान्यत-
रावमादाय उक्तातिव्याप्तितादवश्यमिति बोध्यम् । असमवायिकारणवृत्तिसत्ताभिन्न-
गुणत्वजातेर्ज्ञानादौ सत्त्वात् सम्बन्धः ।

नित्यद्रव्येभ्योऽन्यत्राश्रितत्वं साधर्म्यमित्युक्तं, गगनं सर्वदैवास्तीति प्रतीत्या
कालिकसम्बन्धेन नित्यद्रव्यस्याकाशस्यापि आश्रितत्वादत आह—

आश्रितत्वं च समवायादिसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वमिति । सर्वाधारतानियामक-
कालिकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वमिति यावत् ।

न च संयोगेन परमाणोरपि वृत्तितया परमाणवतिव्याप्तिरिति वाच्यम्, पतनप्रति-
बन्धकीभूतसंयोगस्यैव वृत्तिनियामकतया गगनपरमाणवादिसंयोगस्य वृत्त्यनियामकत्वात् ।

न च परमात्मादौ पतनप्रतिबन्धकीभूतः संयोगः किं नेष्यते इति वाच्यम्, अन्य-

इदानीं द्रव्यस्यैव विशिष्य साधर्म्यं वक्तुमारभते—

क्षित्यादीनां नवानां तु द्रव्यत्वं गुणयोगिता ॥ २४ ॥

क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च ।

परापरत्वमूर्तत्वाक्रियावेगाश्रया अमी ॥ २५ ॥

क्षित्यादीनामिति । स्पष्टम् ।

क्षितिरिति । पृथिव्यप्तेजोवायुमनसां परत्वापरत्ववत्त्वं मूर्तत्वं क्रियावत्त्वं वेगवत्त्वं च साधर्म्यम् । नच यत्र घटादौ परत्वमपरत्वं वा नोत्पन्नं तत्राव्याप्तिरिति वाच्यं, परत्वादिसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । मूर्तत्वमपकृष्टपरिमाणवत्त्वम् । तच्च तेषामेव, गगनादिपरिमाणस्य कुतोऽप्यपकृष्टत्वाभावात् । पूर्ववत् कर्मवत्त्वं कर्मसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं, वेगवत्त्वं वेगवद्बृहत्क्षितिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं च बोध्यम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

कालखात्मदिशां सर्वगतत्वं परमं महत् ।

क्षित्यादि पञ्च भूतानि चत्वारि स्पर्शवन्ति हि ॥ २६ ॥

कालेति । कालाकाशात्मदिशां सर्वगतत्वं—सर्वमूर्तसंयोगित्वं, परममत्त्वं च साधर्म्यम् । परममहत्त्वं जातिविशेषः, अपकर्षानाश्रयपरिमाणत्वं वा ।

मुक्तावलीमयूखः ।

गुरुत्वस्य पतनकारणतया तदभावादेव परमाणुगगनादौ पतनस्याभावेन तादृशसंयोगस्य पतनप्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् ।

परत्वादिसमानाधिकरणेति । आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय समानाधिकरणान्तम् । सत्तामादाय तत्रैवातिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति । स्वस्वापि स्वव्याप्यत्वमिति विद्वान्तात् तादृशं द्रव्यत्वमादायोक्तातिव्याप्तिवारणाय द्रव्यव्यभिक्तत्वेनापि जातिविशेषणीया । आत्मपृथिव्यन्यतरत्वमादायात्मन्यतिव्याप्तिवारणाय जातीति ।

अपकृष्टेति । न च परमाणुपरिमाणस्यापकृष्टत्वाभावात्तत्रैवातिरिति वाच्यम्, अपकृष्टपरिमाणवत्त्वमित्यस्य परममहत्परिमाणमिदं परिमाणवत्त्वमित्यर्थे तात्पर्येणादोषात् ।

कर्मसमानाधिकरणेति । आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय समानाधिकरणान्तम् । सत्तामादाय तत्रैवातिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति । आकाशपृथिव्यन्यतरत्वमादायाकाशेऽतिव्याप्तिवारणाय जातीति । जातिमत्त्वं च समवायेन बोध्यम् ।

वेगवद्बृहत्तीति । आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय बृहत्तन्तम् । सत्तामादाय तत्रैवातिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति । आकाशपृथिव्यन्यतरत्वमादायाकाशेऽतिव्याप्तिवारणाय जातीति ॥ २४ ॥ २५ ॥

ननु कालादौ स्पन्दासम्भवेन सर्वगतत्वं तत्राव्याप्तमत आह—सर्वमूर्तेति ।

परममहत्त्वं जातिविशेष इति । गुणपरात्परममहच्छब्दात्प्रत्ययः अत्र इति

क्षित्यादौति । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकापानां भूतत्वं साधर्म्यम् । तच्च बहि-
रिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वम् । अत्र ग्राह्यत्वं लौकिकप्रत्यक्षस्वरूपयोग्यत्वं
बोध्यम् । तेन ज्ञातो घट इत्यादिप्रत्यक्षे ज्ञानस्याप्युपनीतमानविषयत्वात्-
द्वत्यात्मनि नातिव्याप्तिः । न वा प्रत्यक्षाविषयरूपादिमति परमाणुवादावव्याप्तिः,
तस्यापि स्वरूपयोग्यत्वात् । महत्त्वलक्षणकारणान्तरासन्निधानाच्च न प्रत्य-
क्षम् । अथवा आत्मावृत्तिविशेषगुणवत्त्वं तत्त्वम् ।

चत्वारोति । पृथिव्यप्तेजोवायूनां स्पर्शवत्त्वम् ॥ २६ ॥

द्रव्यारम्भयत्तुर्बु स्यादथाकाशशरीरिणाम् ।

अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते ॥ २७ ॥

मुक्तावलीमयूखः ।

बोध्यम् । यदि च परमहृत्त्वमिति पाठस्तदा द्रव्यपरात्परमहृच्छब्दादप्रत्यक्षे परम-
महृत्वमिति, स च गुणस्तत्त्वप्रत्यक्षे परममहृत्त्वं जातिरिति श्येयम् ।

ननु परममहृत्वस्य कारणतायनवच्छेदकत्वेन जातिवत्साधकप्रमाणविरहात्कथं जाति-
त्वम् ? 'अहं परममहान्' इति प्रतीतिविषयपरममहृत्वस्य गगनपरिमाणसाधारण्यस्य
जातित्वसम्भवेऽपि आत्मपरिमाणमयोर्यमिति टीकाङ्गमते अहं परममहानिति प्रतीतिरभा-
वात्तस्या अपि न जातिवत्साधकत्वमित्युक्तेरह—अपकर्षान्नाश्रयपरिमाणत्वं वैति ।

ननु परिमाणनिष्ठोऽपकर्षयोः स्वसजातीयपरिमाणावधिस्त्वनिमग्नः । एवं चाशुपरि-
माणेषु द्वपणुकपरिमाणमेकापकर्षाश्रयो न परमाणुपरिमाणमिति परमाणुवतिव्याप्तिरिति चेद्
न, अपकर्षानाश्रयमहत्परिमाणवत्त्वमिति निवृत्त्येन परमाणौ महत्परिमाणभावेना-
तिव्यापयनवकाशात् ।

बहिरिन्द्रियेति । अन्तरिन्द्रिय (मनो) ग्राह्यगुणादिकविशेषगुणस्यात्मनि
सत्त्वेनातिव्याप्तिवारणाय बहिःपदम् । परमाणुरूपादेरप्रत्यक्षतया बहिरिन्द्रियग्राह्यविशे-
षगुणवत्त्वस्य परमाणुवत्त्वव्याप्तिरतो बहिरिन्द्रियग्राह्यजातिसद्विशेषगुणवत्त्वं भूतत्वमिति
वक्तव्यम् । ततश्च संयोगप्रत्यक्षे नावशाभयप्रत्यक्षस्य कारणतया काकादिवृत्तिसंयोगस्या-
प्रत्यक्षत्वेऽपि बहिरिन्द्रियग्राह्यजातिवत्त्वस्य तादृशसंयोगेऽपि सत्त्वेन कलादावतिव्याप्ति-
रतो विशेषेति । द्रव्यरत्नमादाय कलादावतिव्याप्तिवारणाय गुणेति ।

यथा 'सुरभिश्चन्दनखण्डमि'त्यत्र संयोगसन्निकर्षेण चन्दनखण्डस्य स्वसंयुक्तमनसंयु-
क्तात्मसमवेतज्ञानविषयत्वरूपज्ञानलक्षणसन्निकर्षेण सौरभस्य चाश्रुपं भवति । तथा 'ज्ञातो
घट' इति प्रत्यक्षे स्वसंयुक्तमनसंयुक्तात्मसमवेतज्ञानविषयत्वरूपज्ञानलक्षणसन्निकर्षेण ज्ञान-
स्यापि चाश्रुपमिति बहिरिन्द्रियग्राह्यजातीयज्ञानवत्त्वस्यात्मनि सत्त्वादतिव्याप्तिरतो
ग्राह्यत्वं लौकिकसन्निकर्षेण बोध्यम् ।

तथा च बहिरिन्द्रियजन्यलौकिकसन्निकर्षप्रयोग्यज्ञानविषयजातिसद्विशेषगुणवत्त्वं फ-
लितम् ।

अत्रग्राह्यत्वं लौकिकप्रत्यक्षस्वरूपयोग्यत्वं बोध्यमिति । नन्वेवं चक्षुरादिपदरूपा-

द्रव्यात्म इति । पृथिव्यप्तेजोवायुषु चतुर्षुद्रव्यात्मकत्वं साधर्म्यम् । न च द्रव्यान्तरात्मके घटादावव्याप्तिः, द्रव्यसमवायिकारणवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ।

आकाशशरीरेणमिति । आकाशात्मनामव्याप्यवृत्तिक्षणिकविशेषगुणवत्त्वं साधर्म्यमित्यर्थः । आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः, स चाव्याप्यवृत्तिर्यदा किञ्चिदवच्छेदेन शब्द उत्पद्यते तदाऽन्यावच्छेदेन तदभावस्यापि सत्त्वात् । क्षणिकत्वं च तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम् । योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरवृत्तिगुणनाशयत्वात्प्रथमशब्दस्य द्वितीयशब्देन नाशः । एवं घनादीनामपि । ज्ञानादिकं यदाऽऽत्मनि विमौ शरीराद्यवच्छेदेनोत्पद्यते तदा घटाद्यवच्छेदेन तदभावोऽस्त्येव । एवं ज्ञानादिकमपि क्षणव्यावस्थायि । इत्थं चाव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं क्षणिकविशेषगुणवत्त्वं चार्थः । पृथिव्यादौ रूपादिविशेषगुणोऽस्तीत्यतोऽव्याप्यवृत्तौ युक्तम् । पृथिव्यादावव्याप्यवृत्तिः संयोगादिरस्तीत्यतो विशेषगुणेत्युक्तम् ।

न च रूपादीनामपि कदाचित्तृतीयक्षणे नाशसम्भवात्क्षणिकविशेषगुणवत्त्वं क्षित्यादावतिव्याप्तमिति वाच्यम्, चतुःक्षणवृत्तिजगत्यावृत्तिजातिमद्वि-

मुकावलीमयूषः ।

दिविशेषगुणानामनुद्भूतत्वेन बहिरिन्द्रियमह्यायोग्यत्वाच्चतुर्षुद्रव्यात्मिः, स्वरूपयोग्यत्वमपहाय पहरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयजातिमद्विशेषगुणवरद्विवक्षणेऽपि गौरवमस्त्येवेत्यवचेष्टा— आत्मावृत्तोति । ज्ञानमादाय आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय आत्मावृत्तोति । दैहिकपरत्वापरत्वे आदाय मनस्यतिव्याप्तिवारणाय विशेषेति ॥ २६ ॥

द्रव्यसमवायिकारणेति । वृत्त्यन्तानुपादाने द्रव्यत्वव्याप्यारमत्वजातिमादायात्मन्यतिव्याप्तिरतो वृत्त्यन्तम् । द्रव्यत्वमपि द्रव्यत्वव्याप्यमित्युक्तदोषतादवस्थमतो द्रव्यत्वमिन्नेति निवेद्यम् । ज्ञानसमवायिकारणारमत्वजातिमादायात्मनि अतिव्याप्तिवारणाय द्रव्यपदम् ।

मूले विशेषगुण इष्यते इति । विशेषगुणाथ—

“सुदृषादिपटकं स्वर्णान्ताः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः ।

अदृष्टमावनाशब्दाः धर्मी वैशेषिका गुणाः” ।

इति पक्ष्यमाणा बोध्याः ।

योग्यविशेषगुणेति । यत्र प्रतियोगितासम्बन्धेन योग्यविभुविशेषगुणनाशः तत्र स्वसामानाधिकरण्य—स्वात्मवद्विपूर्ववर्तिनोऽयसम्बन्धेन योग्यविभुविशेषगुणः इति सामानाधिकरण्येन नाशकत्वं बोध्यम् । कार्यतावच्छेदके योग्यत्वानिवेशे प्रायश्चित्तादिजन्यादृष्टनाशे व्यभिचारः स्यादतस्तच्चिवेशितम् । योग्यत्वं च लौकिकसाक्षात्कारविषय—निर्विकल्पकान्यतरत्वम् तच्चादृष्टे नास्तीति न दोषः । रूपादिनाशे व्यभिचारवारणाय विवक्षितम् । संयोगनाशे व्यभिचारवारणाय विशेषेति ।

चतुःक्षणवृत्तोति । चतुःक्षणवृत्तीनि यानि जन्यानि घटादीनि तदवृत्तिजातिज्ञान-

शेषगुणवत्त्वस्य तदर्थत्वात् । अपेक्षाबुद्धिः क्षणत्रयं तिष्ठति, क्षणचतुष्टयं तु न किमपि अन्यज्ञानादिकं तिष्ठति ।

रूपत्वादिकं तु क्षणचतुष्टयस्यायिन्यपि रूपादौ वर्तत इति तद्व्युदासः । ईश्वरज्ञानस्य चतुःक्षणवृत्तित्वाज्ज्ञानत्वस्य तद्वृत्तित्वाज्ज्ञानेत्युक्तम् । यथाकाशजीवात्मनोः साधर्म्यं तदा अन्येति न देयम् । द्वेषादिकमादाय तत्रणसमन्वयात्, परममहत्त्वस्य तादृशगुणत्वाच्चतुर्थक्षणे द्वित्वादीनामपि नाशस्युपगमाद् द्वित्वादीनामपि तयात्वाच्चद्वारणाय विशेषेति । त्रिद्वयवृत्तित्वं वा चाध्यम् । द्वेषत्वादिकमादायात्मनि तत्रणसमन्वयः ॥ २७ ॥

रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगिनः प्रथमाक्षयः ।

गुरुणी द्वे रसवती द्वयोर्नेमिचिको द्रवः ॥ २८ ॥

पृथिव्यस्तेजसां रूपवत्त्वं, द्रवत्ववत्त्वं, प्रत्यक्षविपर्ययं च साधर्म्यमिधर्म्यं । न च चक्षुरादीनां मर्जनकपालस्थवहोरूपमणश्च रूपवत्त्वे किं मानमिति वाच्यम्, तत्रापि तेजस्त्वेन रूपानुमानात् । एवं वाय्वानोतपृथिवीजलतेजोभागानामपि पृथिवीत्वादिना रूपानुमानं बोध्यम् ।

न च घटादौ द्रुतसुवर्णादिभिरे तेजसि च द्रवत्ववत्त्वमव्याप्तमिति वा-

मुक्तावलीमयूखः ।

त्वादिति तद्वान् विशेषगुणो ज्ञानादिः, तद्वत्त्वमात्मादाविति लक्षणसमन्वयः ।

ननु प्रथमोपस्थितत्वातिप्रक्षयवृत्तौ च वक्ष्ये चतुःक्षणवृत्तीति कथनं, किमर्थमत आह—अपेक्षाबुद्धिः क्षणत्रयमिति ।

अत्रेदं बोध्यम्, प्रथमम् अयमेकः अयमेकः इत्येवंरूपा अपेक्षाबुद्धिः, ततो द्वित्वोत्पत्तिः, ततो त्रित्वोपपन्नं द्वित्वत्वनिर्विकल्पात्मकम्, ततो द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्वप्रत्यक्षम् अपेक्षाबुद्धिनाशश्च, ततो द्वित्वनाशः, इति प्रक्रिया ।

एवं च अपेक्षाबुद्धिः क्षणत्रयं तिष्ठति । यद्यपि जन्मज्ञानानां शिक्षणमात्रस्यावित्त्वं योग्यविभुविशेषगुणानां त्वोत्तरवर्तिगुणनाशवन्नियमात् तथापि अपेक्षाबुद्धेर्द्विजन्ममात्रावस्थायित्वे द्वित्वत्वनिर्विकल्पककालेऽपेक्षाबुद्धेर्नोदये तदनन्तरं द्वित्वस्यैव नाशाद् विषयाभावेन द्वित्वस्य प्रत्यक्षं न स्यादतस्त्रिणाशस्यावित्त्वं कल्प्यते इति ।

ज्ञानत्वादेर्जन्य इति त्वादसम्भववारणाय चतुःक्षणवृत्तीति । चतुःक्षणवृत्त्यवृत्तीत्याद्युक्ती ईश्वरज्ञानस्य नित्यतया चतुःक्षणवृत्तिवत्त्वेन ज्ञानत्वस्यातदसत्त्वात्तदादाय समन्वयो न स्यादतो अन्येति । चतुःक्षणवृत्तिजन्यावृत्तिपरमहृत्त्वजातिमद्गुणवत्त्वस्य कालादौ सत्त्वादतिव्याप्तिरतो विशेषेति ।

ननु परममहत्त्वत्वं न जातिः किन्तु अपकर्षानाश्रयपरिमाणत्वमित्युक्तं, तथा च कथं तदादायातिप्रसङ्ग इत्यत आह—चतुर्थक्षणे इति ।

प्रथमोपस्थितत्वप्रत्यापवमभिसन्ध्याह—त्रिद्वयवृत्तित्वं वेति । त्रिद्वयवृत्त्यवृत्तिजातिमद्विशेषगुणवत्त्वमिति लक्षणं निष्पद्यम् ।

च्यम्, द्रवत्ववद्बृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । घृतजनु-
प्रभृतिषु पृथिवीषु, जलेषु, द्रुतसुवर्णादौ तेजसि, च द्रवत्वसत्त्वास्तत्र च
पृथिवीत्वादिसत्त्वात्तदादाय सर्वत्र लक्षणसमन्वयः ।

न च प्रत्यक्षविषयत्वं परमाण्वादावव्याप्तमतिव्याप्तं च रूपादिविति वा-
च्यम्, चाक्षुषलौकिकप्रत्यक्षविषयवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षित-
त्वात् । आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय चाक्षुषेति ।

गुरुणी इति । गुरुत्ववत्त्वं रसवत्त्वं च पृथिवीजलयोरित्यर्थः । न' च
प्राणैन्द्रियादीनां वाय्वानोतपायिन्नादिभागानां च रसादिमत्त्वे किं मानमिति
वाच्यम्, तत्रापि पृथिवीत्यादिना तदनुमानात् ।

द्वयोरिति । पृथिवीतेजसोरित्यर्थः । न च नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वं घटादौ
बह्वर्थादौ चाध्यात्ममिति वाच्यम्, नैमित्तिकद्रवत्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्या-
प्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ २८ ॥

आत्मानो भूतवर्गाश्च विशेषगुणयोगिनः ।

पृथिव्यतेजोवाय्वाकाशात्मनां विशेषगुणवत्त्वं साधर्म्यमित्यर्थः ।

यदुक्तं यस्य साधर्म्यं वैधर्म्यमितरस्य तत् ॥ २९ ॥

क्षेयत्वादिकं विहायेति बोध्यम् । तच्च न कस्यापि वैधर्म्यं, केवलान्व-
यित्वात् ॥ २६ ॥

स्पर्शादयोऽष्टौ वेगाख्यः संस्कारो मरुतो गुणाः ।

स्पर्शाद्यष्टौ रूपवेगौ द्रवत्वं तेजसो गुणाः ॥ ३० ॥

स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च गुरुत्वं च द्रवत्वकम् ।

रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्दश ॥ ३१ ॥

मुक्तावलीमयूखः ।

न वैवं त्रिगुणवृत्तिजन्माऽपेक्षाबुद्धिः, तद्बृत्तिरेव ज्ञानत्वम् इति कथं तदादाय सम-
न्वय इति वाच्यम्, द्रवत्वजातेस्तथात्वेन तामादाय लक्षणसमन्वयात् ।

न च परमेश्वरे द्वेषामावातत्र लक्षणसमन्वयो न स्यादिति वाच्यम्, आकाशजीवा-
त्मनोः साधर्म्यमित्युक्तत्वा परमेश्वरे लक्षणागमनेऽपि सत्यभावात् । यदि च परमात्म-
नोऽपि साधर्म्यमभिमतं तदा त्रिगुणवृत्तिजन्मावृत्तिजातिमद्विशेषगुणवत्त्वमिति विवक्षणेन
ईश्वरेच्छाया नित्यत्वेन त्रिगुणवृत्तिस्त्वेऽपि जन्येच्छायास्त्रिगुणवृत्तित्वामादेन इच्छात्वमा-
दाय लक्षणसमन्वय इति बोध्यम् ।

एवं च द्वेषत्वमादायेति पाठः इच्छात्वमादायेति पाठश्च रम्य इति तत्त्वम् ॥ २७ ॥

चाक्षुषलौकिकप्रत्यक्षेति । घटो वायुमानिति वाच्यं ज्ञानलक्षणप्रत्याक्षत्वा-
वाक्षुषविषयवायुवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यवायुत्वजातिमति वायावतिव्याप्तिवारणाय लौकि-
केति ॥ २८ ॥ २९ ॥

स्नेहहीना गन्धयुताः क्षितावेते चतुर्दश ।

बुद्ध्यादिपञ्चकं सङ्ख्यादिपञ्चकं भावना तथा ॥ ३२ ॥

धर्माधर्मौ गुणा एते ह्यात्मनः स्पृशतुर्दश ।

सङ्ख्यादिपञ्चकं कालदिशोः शब्दश्च ते च खे ॥ ३३ ॥

सङ्ख्यादयः पञ्च बुद्धिरिच्छा यत्नोऽपि चेश्वरे ।

परापरत्वे संख्याद्याः पञ्च वेमथ मानसे ॥ ३४ ॥

ते ख खे आकाशे ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

साधर्म्यवैधर्म्ये निरूप्य सम्प्रति प्रत्येकं पृथिव्यादिकं निरूपयति—

तत्र क्षितिर्गन्धहेतुर्नानारूपवती मता ।

पट्विधस्तु रसस्तत्र गन्धस्तु द्विविधो मतः ॥ ३५ ॥

गन्धहेतुरिति । गन्धसमवायिकारणमित्यर्थः । यद्यपि गन्धवत्त्वमात्रं लक्षणमुचितं, तथापि पृथिव्येत्यज्ज्ञातौ प्रमाणोपन्यासाय कारणवन्मुपन्यस्तम् ।

मुक्तावलीमयूखः ।

स्पर्शाद्व्योष्टाविति । अयमत्र संग्रहः—

“वायोर्नवैकादश ते जडौ गुणा जलक्षितिप्राणमृता चतुर्दश ।

दिकालयोः पञ्च षडेकं चाम्बरे महेश्वरेऽष्टौ मनसस्तथैव च” ॥ इति ॥ ३०-३४ ॥

गन्धहेतुत्वस्य पृथिवीलक्षणत्वाग्नौकारे कालादावतिन्यासितत्वाद् आह—गन्धसमवायिकारणमित्यर्थ इति ।

तथा च गन्धत्वावच्छिन्नसमवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपितादारभ्यसम्बन्धावच्छिन्नकारणतावत्त्वं पृथिव्या लक्षणं निष्पन्नम् ।

ननु सुरभ्यसुरभिक्षणभ्यामारब्धो षटो निर्गन्ध एव, न हि तत्र सुरभिगन्ध उत्पत्तिमहति, समवायेन सुरभिगन्धं प्रति स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन सुरभिगन्धातिरिक्तगन्धत्वेन प्रतिबन्धकत्वात् । न वा असुरभिगन्धः, समवायेन असुरभिगन्धं प्रति स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन असुरभिगन्धातिरिक्तगन्धत्वेन प्रतिबन्धकत्वात् । न वा चित्रगन्धस्तस्य, प्रमाणिकैरनभ्युपगमात्तत्र गन्धवत्त्वोपलभ्यमानस्यवयवगन्धेनैवेति तादृशघटे गन्धसमवायिकारणत्वस्याभावेनाप्याप्तिरिति चेद् ?

न, स्वरूपयोग्यत्वरूपकारणतायास्तत्र सत्वेनादोषात्, पदार्थतत्त्वनिरूपणे शिरोमणिभिः तादृशघटे अभ्याप्यवृत्तिगन्धोत्पत्तेरेवाभिमततया फलोपधायकत्वरूपकारणतायास्तत्र सत्त्वाच्च न च व्याप्यवृत्त्यव्याप्यवृत्तिजातीययोर्विरोधः, मानाभावात् । उक्तप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावश्च हेय एव, गौरवात् । एतेन चित्ररूपमपि प्रत्याख्यातं वेदितव्यम् ।

गन्धवत्त्वमात्रमिति । “ननूत्पन्नं द्रव्यं लक्षणमगुणं निश्चित्य च तिष्ठती”ति नियमात् तत्पक्षिकालीकेषु गन्धवत्त्वामावादव्याप्तिरिति चेद् ?

न, गन्धवत्त्वमित्यनेन गन्धवद्भूतिद्रव्यत्वव्याप्यव्याप्तिमात्रस्य निवहणेनादोषात् ।

तथा हि—पृथिवीत्वं हि गन्धसमवायिकारणताश्चेद्वक्तव्यं सिद्धयति अन्यथा गन्धत्वावच्छिन्नस्याकस्मिकत्वापत्तेः ।

न च पाषाणदौ गन्धामावाद्गन्धवत्त्वमव्याप्तमिति वाच्यं, तत्रापि गन्धसत्त्वात् । अनुपलब्धिसंयुक्तदृष्टेनाप्युपपद्यते । कथमन्यथा तद्गन्धमिति गन्ध उपलभ्यते ? भस्मनो हि पाषाणत्वं सज्जन्यत्वान्पाषाणोपादानोपादेयत्वं सिद्धयति । "यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यं तत्तदुपादानोपादेयमिति व्याप्तेः । दृष्टं चैतत्खण्डपटे महापटध्वंसजन्ये । इत्थं च पाषाणपरमाणोः पृथिवीत्वात्तज्जन्यस्य पाषाणस्यापि पृथिवीत्वम् । तथा च तस्यापि गन्धवत्त्वे यावकाभावः ।

नानारूपेति । शुक्लनीलादिभेदेन नानाजातीयं रूपं पृथिव्यामेव वर्तते न तु जलादौ, तत्र शुक्लस्थैव सत्त्वात् । पृथिव्यां तु एकस्मिन्नपि

सुखावलीमयः ।

द्रव्यत्वव्याप्यजलत्वजातिमादाय जलेऽतिव्याप्तिवारणाय कृत्यन्तम् । सत्तामादाय जलाभावतिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति । गन्धवत्त्वं वृत्तिमत्त्वं च समवायेन । अन्यथा कालिकेन गन्धवत्त्वस्य जलादौ सत्त्वेन तत्त्वमवेता, गन्धवत्ति घटे कालिकेन वृत्तिमत्ता वा जलत्वजातिमादायातिव्याप्तिस्तदवस्थैव स्यात् ।

ननु 'इयं पृथिवी' इत्यनुगता प्रतीतिः पृथगनुप्रमृतिषु नास्तीति न तथा पृथिवीत्वजातिसिद्धिसम्भव इति पृथिवीत्वजातौ किं प्रमाणमिति चेत् ?

उच्यते, 'समवायेन गन्धं प्रति तादात्म्येन पृथिवी कारणमिति कार्यकारणभावात् समवायसम्बन्धावच्छिन्नगन्धत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपिता या तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना पृथिवीनिष्ठा कारणता सा किञ्चिदूर्भावच्छिन्ना कारणतात्वात् इत्यनुमानेन पृथिवीत्वजातिसिद्धिः, ननूक्तकार्यकारणभावे किम्मानमिति चेत् ?

न, उक्तकार्यकारणभावानङ्गीकारे गन्धत्वावच्छिन्नस्याकस्मिकत्वापत्त्या जलादावपि गन्धोत्पादप्रसङ्गात् ।

'ननु गन्धवत्त्वस्य पृथिवीत्वज्ञात्वे पाषाणेऽव्याप्तिरिति चेत् ।

न, पाषाणो गन्धवान्, पृथिवीत्वात् पुष्पवत् इत्यनुमानेन तत्रापि गन्धसिद्धेः ।

ननु तस्य पृथिवीत्वे एव किम्मानमिति चेत् ? पाषाणः पृथिवी, गन्धवद्द्रव्यारब्धत्वात् घटवत् इत्यनुमानमेव गृहाण ।

ननु पाषाणावयवानां गन्धवत्त्वे किम्मानमिति चेत् ?

न, पाषाणावयवा गन्धवन्तः, गन्धवद्भस्मद्रव्यारम्भकत्वात् इत्यनुमानस्यैव मानत्वात् ।

ननु भस्मनः पाषाणावयवारब्धत्वे किं मानमिति चेत् ? भस्म पाषाणोपादानोपादेयं पाषाणध्वंसजन्यत्वात्, 'यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यं तत्तदुपादानोपादेयं' महापटध्वंसजन्यखण्डपटवदिति श्रमः ।

यद्द्रव्यमिति । घटध्वंसप्रत्यक्षे घटोपादानानुपादेये व्यभिचारवारणाय प्रथमं द्रव्यपदम् । अथ वा घटध्वंसजन्यरूपध्वंसे व्यभिचारवारणाय तत् । दण्डप्रागभावध्वंसस्य दण्डरूपतया तज्जन्ये घटे, नवीनमते दण्डप्रागभावध्वंसस्य दण्डरूपत्वानङ्गीकारेण दण्ड-

धर्मिणि पाकयशेन नानारूपसम्भवात् । न च यत्र नानारूपं नोत्पद्यं तत्रा-
व्याप्तिरिति वाच्यं, रूपद्वयवद्बृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य रूपनाशक-
द्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य वा वाच्यत्वात् । वैशेषिकनये पृथिवीप-
रमाणौ रूपनाशस्य रूपान्तरस्य च सत्त्वात् । न्यायनये घटादावपि तत्सत्वा-
लक्षणसमन्वयः ।

पट्विध इति । मधुरादिभेदेन यः पट्विधो रसः स पृथिव्यामेव ।

मुकावलीमयूखः ।

जन्यघटादौ व्यभिचारसम्भवे तु मिथ्याज्ञानध्वंसजन्यकारणव्यूहे, व्यभिचारवारणाय द्वितीयं
द्रव्यपदम् । प्रतिबन्धकद्रव्यात्यन्ताभावजन्ये द्रव्ये व्यभिचारवारणाय ध्वंसपदम् ।

ननु पाषाणो गन्धवान्, पृथिवीत्वादित्यनुमानं न सम्भवति, निर्गन्धघटे व्यभि-
चारादिति चेत् ?

न, घुरभ्यघुरमिकयालाभ्यामावृण्वेऽपि घटे गन्धवरसस्य नयैरङ्गीकारेण व्यभि-
चाराभावात् ।

केचित्तु पाषाणः पृथिवी, गन्धवदुपादानोपादेयत्वादित्यनुमानेन पाषाणे पृथिवीत्वं
साधयित्वा गन्धवरसमित्यस्य गन्धवद्बृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वपरिष्कारेण पाषाणे
लक्षणसमन्वयं वदन्ति ।

रूपद्वयेति । रूपद्वयवान् घटादिस्तद्बृत्तिर्द्रव्यत्वव्याप्या जातिः पृथिवीत्वं तद्वत्त्वं
पटादौ इति लक्षणसमन्वयः । द्रव्यत्वव्याप्यजलत्वजातिमादाय जलेऽतिव्याप्तिवारणाय द्रव्य-
न्तम् । रूपद्वयवद्बृत्तिसत्ताजातिमादाय जलादावतिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति ।

रूपद्वयवद्बृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजलपृथिव्यन्वतरत्वमादाय जलेऽतिव्याप्तिवारणाय जातीति ।

वृत्तिमत्त्वं जातिमत्त्वं च समवायेनैव विवक्षितम् । अन्यथा जलत्वं पृथिवीत्वं वा-
दाम जलेऽतिव्याप्तिः स्यात् ।

नन्वेवं रूपद्वयवति समवायेन जलपृथिव्यन्वतरत्वं न वर्तत इत्यत एव दोषवारण-
सम्भवे जातीति व्यर्थमिति चेत् ?

तु, रूपद्वयवति समवायेन वर्तमानं जलपृथिव्युभयत्वमादावैव प्रसक्तमतिव्याप्ति-
वारणार्थत्वात् ।

ननु रूपद्वयेति लक्षणे रूपनिर्घटं द्वित्वं न सङ्ख्याकार्पं, गुणे गुणानङ्गीकारात्, किन्तु
अपेक्षाबुद्धिविशेषविवक्षत्वरूपं, तथा च अपेक्षाबुद्धीनां नानात्वेन इदं लक्षणे गुरु, इति
गौरवाभावाच्चरितं लघुलक्षणाद्—रूपनाशेति ।

वैशेषिकनये पृथिवीपरमाणौ पाकेन रूपनाशस्य रूपान्तरोत्पादस्य चाङ्गीकारात्, न्या-
यनये घटे पृथिवीपरमाणौ च तद्वोरभ्युपगमात् रूपनाशवान्पृथिवीपरमाणुः, तद्बृत्तिःद्रव्यत्व-
व्याप्या जातिः पृथिवीत्वं पटादाविति लक्षणसमन्वयः ।

जलत्वमादायातिव्याप्तिवारणाय वृत्त्यन्तम् । सत्तामादाय जलादावतिव्याप्तिवारणाय
द्रव्यत्वव्याप्येति ।

वृत्तित्वं जातिमत्त्वं च समवायेन बोद्धवम् । तद्वयावृत्तिश्च पूर्ववदोष्वा इति ।

जले च मधुर एव रसः । अत्रापि पूर्ववद्रसद्वयवद्बुद्धिद्रव्यत्वव्याप्यजाति-
मत्त्वं लक्षणार्थोऽवसेयः ।

गन्धस्त्विति । द्विविध इति वस्तुस्थितिमात्रं, न द्विविधगन्धवत्त्वं ल-
क्षणं, द्विविधत्वस्य व्यर्थत्वात् । द्वैविध्यं च सौरमासौरमभेदेन बोध्यम् ॥ ३५ ॥

स्पर्शस्तस्यास्तु विज्ञेयो क्षुण्णशीतिपाकजः ।

तस्याः पृथिव्याः । क्षुण्णशीतस्पर्शवत्त्वं घायोरपि वर्तत इत्युक्तं
पाकज इति । इत्थं च पृथिव्याः स्पर्शोऽक्षुण्णशीत इति ज्ञापनार्थं तदुक्तम् ।
वस्तुतस्तु पाकजस्पर्शवत्त्वमात्रं लक्षणम्, अधिकस्य व्यर्थत्वात् । यद्यपि
पाकजस्पर्शः पटादौ नास्ति तथापि पाकजस्पर्शवद्बुद्धिद्रव्यत्वव्याप्यजा-
तिमत्त्वमर्थो बोध्यः ।

नित्यानित्या च सा द्वेषा नित्या स्यादणुलक्षणा ॥ ३६ ॥

अनित्या तु तदन्या स्यात्सैवावयवयोगिनी ।

सा च त्रिधा भवेद्देहमिन्द्रियं विषयस्तथा ॥ ३७ ॥

सा पृथिवी त्रिविधा, नित्या अनित्या चेत्यर्थः । अणुलक्षणा परमाणु-
रूपा पृथिवी नित्या । तदन्या परमाणुभिन्ना पृथिवी द्रव्यणुकादिकृपा सर्वा-
ऽप्यनित्येत्यर्थः । सैव-अनित्या पृथिव्येव, अवयववतीत्यर्थः ।

तनु अवयवविनि किं मानं, परमाणुपुञ्जैरेवोपपत्तेः । न च परमाणु-
नामतीन्द्रियत्वाद्व्यादेः प्रत्यक्षं न स्यादिति वाच्यम्, एकस्य परमाणोर-

मुक्तावलीमयूखः ।

ननु यत्र नाना रसा नेष्टव्यास्तत्राज्यातिरत आह—रसद्वयवद्बुद्धिद्रव्यत्व-
व्याप्यजातिमत्त्वमिति ।

रसद्वयवदात्मकम्, तद्बुद्धिद्रव्यत्वव्याप्यपृथिवीत्वजातिमादाय एकरसवति गुणदौ
समन्वयः । व्यावृत्तिः पूर्ववत् ।

अपेक्षादुद्विधोपविषयत्वरूपद्वित्वपदितत्वेन गौरवानुसन्धाने अत्रापि रसनाशब्द-
बुद्धिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्येवं लक्षणं बोध्यम् । यद्यपि षड्विधस्तु रसस्तत्रेति
मूलेन षड्विधरसवद्बुद्धीत्याद्येव लक्षणं प्रतीयते, तथापि द्वित्वापेक्षया षट्स्य शुक्त्वा-
त्यक्तं मुक्तावलीकृतेति विज्ञेयम् ।

ननु गन्धस्य पृथिव्यामेव सत्त्वेन गन्धवत्त्वमात्रस्यैव लक्षणत्वं युक्तं न तु द्विविध-
गन्धवत्त्वस्येत्यत आह—द्विविध इति वस्तु स्थितिमात्रमिति ॥ ३५ ॥

पाकजस्पर्शवदिति । जलत्वमादाय जलादावतिव्याप्तिवारणाय इत्यन्तम् । सता-
मादाय तत्रैवातिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति । जलपृथिव्युभयवत्त्वमादाय तत्रैवाति-
व्याप्तिवारणाय जातीति । तत्रैवातिव्याप्तिवारणाय पाकजेति ।

ननु पृथिवीत्वजातिमत्त्वमपि पृथिवीलक्षणं सम्भवति, तत्कथं त्यक्तमिति चेद् !

न, पृथिवीत्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वेन लक्षणत्वासम्भवात् ।

प्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वात् । ययैकस्य केशस्य दूरेऽप्रत्यक्षत्वे-
ऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वम् । न चैको घटः स्थूल इति बुद्धेरनुपपत्तिरिति
वाच्यम्, एको महान्वान्परशिरिति वदुपपत्तेः ।

मैवं, परमाणोरतोन्द्रियत्वेन तत्समूहस्यापि प्रत्यक्षायोग्यत्वात् । दूर-
स्थकेशस्तु नातीन्द्रियः, सन्निधाने तस्यैव प्रत्यक्षत्वात् । न च तदानाम-
दृश्यपरमाणुपञ्चाद् दृश्यपरमाणुपञ्चस्योत्पन्नत्वाच्च प्रत्यक्षत्वे विरोध इति
वाच्यम्, अदृश्यस्य दृश्यानुपादानत्वात् । अन्यथा चक्षुरुष्मादिसन्ततेरपि
कदाचिद् दृश्यत्वं प्रसङ्गात् । न चातितप्ततैलादौ कथमदृश्यदहनसन्ततेर्दृश्य-
दहनोत्पत्तिरिति वाच्यम्, तत्र तदन्तःपातिभिर्दृश्यैरेव दहनानुपपत्तेः स्थूल-
बुद्धतोत्पत्तेरुपपत्त्यात् । न चादृश्येन द्रवणुकेन कथं दृश्यवसरेणोदरपत्ति-
रिति वाच्यं, यतो न दृश्यत्वमदृश्यत्वं वा कस्यचित्सत्यभावादाववयवे
किन्तु महस्योद्भूतरूपादिकारणसमुदायवशाद् दृश्यत्वं, तदभावे चादृश्य-
त्वम् । तथा च असरेणोर्महश्चात्प्राप्यत्वं न तु द्रवणुकैस्तेषु दृश्यात् । न
हि दृश्यमतेऽपि स्वमवततोवं, परमाणौ महश्चाभावात् । इत्थं नावयवसिद्धौ
तेषामुत्पत्ताद्विनाशयोः प्रत्यक्षासिद्धत्वादनित्यत्वम् ।

तेषां स्वावयवावयवपारताया अनन्तत्वे मेरुसर्पपयोरेपि साम्यप्रसङ्गः ।
अतः क्वचिद्विधामो वाच्यः । यत्र तु विधामस्तस्यानित्यत्वेऽसमवेतभाव-
कार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इति तस्य गिर्यस्थम् । महापरिमाणुतारतम्यस्य गगनादौ
विधान्तश्चमिवाणुपरिमाणुतारतम्यस्यापि कचिद्विधान्तत्वमस्तीति तस्य
परमाणुत्वसिद्धिः । न च असरेणवेष विधामोस्तिथति वाच्यं, असरेणु-
सावयवः चाक्षुषद्रव्यत्वात् घटवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ, असरेणो-
रवयवाः सावयवाः महदारम्भकत्वात् कपालवदित्यनुमानेन तदवयव-
सिद्धेः । न चेदमप्रयोजकम्, अपकृष्टमहत्त्वं प्रत्यनेकद्रव्यवयवस्य प्रयोज-
कत्वात् । ॥ चैवं क्रमेण तदवयववधाराऽपि सिध्येदिति वाच्यम्, अनव-
स्थामयेन तदसिद्धेरिति ।

सा चेति । सा कार्यरूपा पृथिवी त्रिधा शरीरेन्द्रियविषयमेदा-
दित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

मुखावलीमयूखः ।

मेरुसर्पपयोरेति । साम्यं परिमाणतारतम्याभावे, परिमाणप्रवमकारणोभूतावय-
वघट्टयथा उभयत्र साम्यादिति भावः । न च मेर्वयववानां सर्पपतुत्यपरिमाणवत्त्वं न
तु सर्पपावववानां सर्पपतुत्यपरिमाणवत्त्वमित्यवयवपरिमाणक्षिप्तोऽयं इति वाच्यम्
मेर्वयवसर्पपाववयवयोरप्यनन्तत्वेन तत्परिमाणुतारतम्या भावस्याप्यापादनीयत्वात् ।

अनेकद्रव्यवयवस्येति । अनेकद्रव्यसमवेतत्वं अनेकद्रव्यवयवं, द्रवणुके महस्यो-
त्पादप्रसङ्गात् । किन्तु अनेकद्रव्यसमवेतत्वमवततत्वमेव तत् । समन्वयस्य अनेकद्रव्यं पर-
माणुद्वयं, तत्समवेतं द्रवणुके, तत्समवेतस्य असरेणुरिति बोध्यम् ।

ह्यभ्यां परमाणुभ्यां द्रवणुके, त्रिभिर्द्रव्यैर्द्रव्यसरेणुर्जायते इति प्रक्रिया । असरेणुपदं च

तत्र देहमुदाहरति—

योनिजादि भवैद्दहमिन्द्रियं प्राणलक्षणम् ।

विषयोद्वयणुकादिश्च ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः ॥ ३८ ॥

योनिजमयोनिजं चेत्यर्थः । योनिजमपि द्विविधं जरायुवमण्डजं च । जरायुजं मानुषादीनाम् । अण्डजं सर्पादीनाम् । अयोनिजं स्वेदजोद्भिजादिकम् । स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः । उद्भिजास्तर्गुलमाद्याः । नारकिणां शरीरमप्ययोनिजम् ।

न च मानुषादिशरीराणां पार्थिवत्वे किं मानमिति वाच्यं, गन्धादिमत्त्वस्यैव प्रमाणत्वात् । न च क्लेदोष्मादेरुपलम्भादाप्यत्वादिकमपि स्यादिति वाच्यं, तथा सति जलत्वपृथिवीत्यादिना सङ्करप्रसङ्गात् । न च तर्हि जलीयत्वादिकमेवास्तु न तु पार्थिवत्वमिति वाच्यं, क्लेदादीनां विनाशोऽपि शरीरत्वेन प्रत्यभिज्ञानाद्गन्धाद्युपलब्धेऽप्यपृथिवीत्वसिद्धेः । तेन पार्थिव्यादिशरीरे जलादीनां निमित्तत्वमात्रं योच्यम् ।

शरीरत्वं तु न जातिः, पृथिवीत्यादिना साङ्कर्यात् किन्तु चेष्टाश्रयत्वम् । वृक्षादीनामपि चेष्टासत्त्याच्चाव्याप्तिः । न च वृक्षादेः शरीरत्वे किं मानमिति वाच्यम्, आध्यात्मिकवायुसम्बन्धस्य प्रमाणत्वात् । तत्रैव किं मानमिति चेद् ? भग्नक्षतसंरोहणादिना तदनुमानात् । यदि हस्तादौ शरीरव्ययहारे न भवति तदाऽन्यावयवित्वेन विशेषणीयम् । न च यत्र शरीरे चेष्टा न जाता तत्राव्याप्तिरिति वाच्यं, तादृशे प्रमाणाभावात् । अथवा चेष्टावदन्त्यावयव-

मुक्तावलीमयूखः ।

त्रैभिर्द्रव्यं पुद्गरारब्धे द्रव्ये रुढम् । यद्वा त्रिभिस्सहितो रेषुजसरेषुरिति पृषोदरादित्वात्साधुरिति बोध्यम् ॥ ३९ ॥ ३० ॥

जलत्वपृथिवीत्यादिना सङ्करप्रसङ्गादिति । पृथिवीत्वाभाववति तदागजले जलत्वं, जलत्वाभाववति घटे पृथिवीत्वं, मनुष्यशरीरे जलत्वपृथिवीत्वयोः समावेशात् परस्परान्यन्ताभावसमानाभिधरणधर्मयोरैकत्र समावेशरूपसङ्करदोषप्रसङ्गः स्यादित्यर्थः ।

शरीरत्वं तु न जातिः, पृथिवीत्यादिना साङ्कर्यादिति । पृथिवीत्वाभाववति जलीयशरीरे शरीरत्वं, शरीरत्वाभाववति घटादौ पृथिवीत्वं, मनुष्यशरीरे पृथिवीत्वशरीरत्वयोः समावेशात्सङ्करः स्यादित्यर्थः ।

अन्यावयवित्वेन विशेषणीयमिति । तथा च अन्यत्वावयवित्वे सति चेष्टाश्रयत्वं शरीरत्वमिति लक्षणं निष्पन्नम् । अन्यत्वावयवित्वं च द्रव्यानारम्भकद्रव्यरम् ।

ननु घटादावपि क्रियासत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिरेवेति चेत् ?

न, चेष्टापदेन हिताहितप्राप्तिपरिहारार्था क्रिया, न ॥ क्रियामात्रमित्यदोषात् ।

सूतशरीरेऽन्याप्तिरत आह—अप्येति ।

ननु सूतशरीरेऽपि । पूर्वं चेष्टासत्त्वान्तरात्मन्यवयवत्वाव्याप्तिरिति चेत् ?

न, यत्र मरणानन्तरं स्रग्जशरीरान्तरमुत्पन्नं तत्राव्याप्तिरित्याशयात् ।

विवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वम्, अन्त्यावयविमात्रवृत्तिचेष्टावद्भूतिजाति-
मत्त्वं वा तत् । अनुपपत्त्यैवत्वादिजातिमादाय लक्षणसमन्वयः ।

न च नृसिंहशरीरे कथं लक्षणसमन्वयः, तत्र नृसिंहवत्स्यैकव्यक्तिवृ-
त्तितया जातिवामावाञ्जलीयतैजसशरीरवृत्तितया देवत्वस्यापि जाति-
त्वाभावादिति धाव्ये, कल्पभेदेन नृसिंहशरीरस्य नानात्वेन नृसिंहवत्तया
लक्षणसमन्वयात् ।

इन्द्रियमिति । घ्राणेन्द्रियं पार्थिवमित्यर्थः पार्थिव्यं कथमिति चेत् ।
इत्थम्, घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वात्, कुटुम्ब-
स्याभिध्यञ्जकगोष्ठ्यत्वात् । न च दृष्टान्ते स्वकीयरूपादिव्यञ्जकत्वादसिद्धि-
रिति धाव्यं, परकीयरूपाद्यव्यञ्जकत्वस्य तदर्थत्वात् । न च मययादाय-
मव्यञ्जकजलेऽनैकान्तिकत्वमिति धाव्यं, तस्य सफत्तुरसामिव्यञ्जकत्वात् ।
यद्वा परकीयेति न देयं घ्राण्णीतसुरभिमात्रस्य दृष्टान्तत्वसम्भवात् । न
च घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षस्य गन्धमात्रव्यञ्जकत्वात् तत्र व्यभिचार इति धाव्यं,
द्रव्याये सतीति विशेषणत्वात् ।

विषय इति । उपभोगस्तद्वत् विषयः । “सर्वमेव हि कार्यजातमदृष्टाधी-
नम्” । यत्कार्यं यददृष्टाधीनं तत्तदुपभोगं साक्षात्परम्परया वा जनयत्येष ।
न हि योजप्रयोजनाभ्यां विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति । तेन द्रव्ययुक्तादि
ग्रह्याण्डान्तं सर्वमेव विषयो भवति । शरीरेन्द्रियवर्षेर्विषयत्वेऽपि प्रकाश-
शरीरपण्यासः शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थः ॥ ३८ ॥

मुक्तावलीमयूखः ।

• चेष्टावदिति । घटवत्तत्त्वात् घटेऽतिव्याप्तिवारणाय चेष्टावदिति । इत्यन्तना-
दाय इत्येऽतिव्याप्तिवारणाय अन्त्यावयवेति ।

न च इत्यर्थं न जातिः, पृथिवीत्वादिना सादृश्यादिति धाव्यम्, पृथिवीत्वादिभ्या-
मनानाघटवत्त्वं पृथिवीत्वदिव्याप्यनानाहस्तत्वाङ्गीकारेणादेषात् । सत्तामादायाति-
व्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वमप्येति ।

ननु तारशृङ्गिनीत्वजातिमादाय घटादावतिप्रसङ्गो दुर्बार इत्यतः ॥ ३९ ॥ अन्त्यावय-
विमात्रवृत्तीति । अन्त्यावयविमात्रवृत्ति चेष्टावद्भूति च अनुपपत्त्यै चैतत्वं वा, तद्वत्त्वं
चैत्रशरीरे इति लक्षणसमन्वयः । इत्यन्तमादायातिव्याप्तिवारणाय प्रथमं दृश्यन्तम् ।
घटवत्तत्त्वादायातिव्याप्तिवारणाय द्वितीयं दृश्यन्तम् ।

न च नृसिंहशरीर इति । आन्त्यावयवस्थाभेदेन चैत्रशरीरस्य नानात्वेन
चैत्रत्वस्य नैकव्यक्तिवृत्तित्वं नृसिंहशरीरस्य तु नित्यत्वेन नानात्वाद्यभवादेकत्वमिति
अनैकव्यक्तिवृत्तित्वामावात् नृसिंहत्वं न जातिरिति भावः ।

घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षस्येति । स्वर्गमुत्पन्नवयवहपत्येत्यर्थः । परमकोवेति विशेष-
णमप्येव एव पूर्वसङ्गे नीरवमिति बोध्यम् ॥ ३८ ॥

जलं निरूपयति—

वर्णः शुक्लो रसस्पर्शौ जले मधुरशीतलौ ।

स्नेहस्तत्र, द्रवत्वं तु सांसिद्धिकमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

स्नेहसमवायिकारणतावच्छेदकतया जलत्वजातिः सिद्ध्यति । यद्यपि स्नेहत्वं नित्यानित्यवृत्तितया न कार्यतावच्छेदकं, तथापि जन्यस्नेहत्वं तथा बोध्यम् ।

अयं परमाणौ जलत्वं न स्यात्तत्र जन्यस्नेहाभावात्, नित्यस्य च स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यम्भान्नियमादिति चेत् ?

न जन्यस्नेहजनकतावच्छेदकतया जन्यजलत्वजातेः सिद्धौ, तद्वच्छिन्न-जनकतावच्छेदकतया जलत्वजातिसिद्धेः ।

मुक्तावलीमयूखः ।

ननु जलत्वजातो किमप्रमाणम् 'इदं जलं इदं जलम्' इति प्रतीतेः पामराणां हिमादिब्रह्मावादिनि चेद् ?

उच्यते—समवायेन स्नेहं प्रति तादात्म्येन जलं कारणमिति कार्यकारणभावात् समवायसम्बन्धावच्छिन्नस्नेहावच्छिन्नकार्यतानिरूपिता या तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना जलनिष्ठा कारणता सा किञ्चिद्दर्मावच्छिन्ना कारणतात्वात्, इत्यनुमानेन स्नेहसमवायिकारणतावच्छेदकविधया जलत्वं जातिः सिद्ध्यति ।

ननु स्नेहनिष्ठकार्यतावच्छेदकत्वं स्नेहत्वस्य न सम्भवति, अन्यनानतिप्रसक्तधर्मस्यैव अवच्छेदकत्वनियमेन स्नेहत्वस्य नित्यानित्यवृत्तितया कार्यताऽतिरिक्तवृत्तितया । एवं च स्नेहत्वावच्छिन्नकार्यत्वाप्रसिद्धया तन्निरूपितकारणतारूपप्रशङ्काप्रसिद्धौ नोक्तानुमानसम्भव इति चेद् ?

न, स्नेहत्वस्यातिप्रसक्तत्वेऽपि जन्यस्नेहत्वस्यानतिप्रसक्ततया समवायसम्बन्धावच्छिन्नजन्यस्नेहत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपिता तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नाजलनिष्ठा कारणता किञ्चिद्दर्मावच्छिन्ना, कारणतात्वात् इत्यनुमानेन जलत्वजातिसिद्धिसम्भवात् ।

नन्वेवमपि परमाणौ जन्यस्नेहाभावेन जन्यस्नेहत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावास्तत्राभावेन जलत्वस्य कारणताऽतिरिक्तवृत्तितया न सिद्धिसम्भवः, किन्तु जन्यजलत्वस्यैव ।

न च स्वरूपयोग्यतारूपकारणतायास्तत्रापि सत्त्वमिति बाध्यम्, नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यम्भान्नियमेन स्वरूपयोग्यतारूपकारणताया अपि तत्रासम्भवादिति चेद् ?

न, जन्यस्नेहत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकविधया पूर्वोक्तानुमानेन जन्यजलत्वसिद्धौ समवायसम्बन्धावच्छिन्नजन्यजलत्वत्ववच्छिन्नकार्यतानिरूपिता या तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना जलनिष्ठा कारणता सा किञ्चिद्दर्मावच्छिन्ना, कारणतात्वादित्यनुमानेन जलत्वजातिसिद्धिरित्यदोषात् ।

नन्वेवमपि अन्त्यावयविनि जले जन्यजलत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताया असम्भवेन न तत्साधारणजलत्वजातिसिद्धिसम्भव इति चेत् ?

शुक्लरूपमेव जलस्येति दर्शयितुमुक्तं वर्यः शुक्ल इति । ननु शुक्लरूपवर्यं लक्षणम् । अथवा नैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तिरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षादप्यजातिमत्त्वं, अभावस्वरशुक्लेतररूपासमानाधिकरणरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षादप्यजातिमत्त्वं वा तदर्थः । तेन स्फटिकादौ नातिव्याप्तिः ।

रसस्पर्शोचिती । जलस्य मधुर एव रसः, शीत एव स्पर्शः । तिलरस-यद्वृत्तिमधुरवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षादप्यजातिमत्त्वं तदर्थः । तेन शर्करादौ नातिव्याप्तिः । शीतेतरस्पर्शयद्वृत्तिस्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षादप्यजातिमत्त्वं तदर्थः ।

ननु-शुक्लरूपवत्त्वमेवेति कुतः, कालिन्दीजलादौ नीलिमोपलब्धेरिति चेद्-

न, नीलजनकतायच्छेदिकायाः पृथिवीत्वजातेरभावाज्जले नीलरूपासम्भवात् । कालिन्दीजले नीलत्वप्रतीतिस्वाध्वयोपाधिकी । अत एव धियति विक्षेपे धवलमोपलब्धिः । अथ जले माधुर्यं किं मानम् ? नहि प्रत्यक्षेण कोऽपि रसस्तत्रानुभूयते ।

न च नारिकेलजलादौ माधुर्यमुपलभ्यत एवेति चाख्यं, तस्या धयोपा-

मुक्तायलीमयूचः ।

न, सर्वस्मिन्मणि जले जलान्तरमेवोद्येन नृहज्जलजननीयतास्त्वत्, जलस्यान्त्यावयवित्वात्पुण्यमेवादोषादिति हिक् ।

न त्विति । पृथिव्यादावतिव्याप्तेरिति शेषः । शुक्लरूपवत्त्वस्य लक्षणत्वेऽपि न हानिरित्याद्येनाह—अथवेति । पृथिव्यामतिव्याप्तिवारणाय नैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तौति । वायवतिव्याप्तिवारणाय रूपवद्वृत्तौति । पटत्वमादावतिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वसाक्षादप्यजातिमत्त्वं ।

ननु कारिकास्य शुक्लरूपपदबोर्लक्षणेऽश्वेयेन कारिकाऽवनुगुण्यनिरासस्वरवादा-अभावाच्चरशुक्लेति । पृथिवीत्वमादाय पृथिव्यामतिव्याप्तिवारणायसमानाधिकरणान्तम् जलत्वत्वं शुक्लरूपसमानाधिकरणसम्भवाद् अवश्यम् इति रूपे शुक्लेतरत्वं विशेषणम् । तिलरसमादाय तिलत्वमतिव्याप्तिवारणाय अभास्येति । वायुत्वमादाय वायवतिव्याप्तिवारणाय रूपवद्वृत्तौति । पटत्वमादावतिव्याप्तिवारणाय साक्षादिति ।

न च पटे नीलरूपस्यापि कनुमर्वादिद्रव्यपटत्वमित्युक्तम् इति शास्त्रम्, नीलपटे नीलं रूपं नीलमुक्तद्रव्यान्तरस्यैव न तु पटस्येत्यदोषात् । द्रव्यत्वसाक्षादप्यजातिमत्त्वं च द्रव्यत्वव्याप्याप्यार्थं, तत्र न पटत्वस्येत्यदोषः । जलजन्यतरस्यभावादावतिव्याप्तिवारणाय जातोति ।

ननु शीतस्पर्शवत्त्वस्य जलत्वत्वस्यैव शर्करादावतिव्याप्तिरत आह—तिकारसेति । पृथिवीत्वमादाय पृथिव्यामतिव्याप्तिवारणाय प्रथमं कृत्यन्तम् । चेजस्त्वादिमादावतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयं कृत्यन्तम् । शर्करात्वमादावतिव्याप्तिवारणाय साक्षमिति । जलते-तेऽन्यतरस्यभावादावतिव्याप्तिवारणाय जातोति ।

शीतेतरति । द्रव्यत्वमादावतिव्याप्तिवारणाय शीतेतरस्पर्शयद्वृत्तौति । का-

धिकत्वात् । अन्यथा जम्बीररसादावम्लाद्युपलब्धेरम्लादिमत्त्वमपि स्या-
दिति चेत् ?

न-हरीतक्यादिभक्षणस्य जलरसव्यञ्जकत्वात् । न च हरीतक्यामेव
जलोष्मसंयोगाद्रसान्तरोत्पत्तिरिति वाच्यं, कल्पनागौरवात् । पृथिवीत्वस्या-
म्लादिजनकतावच्छेदकत्वाच्च जले नाम्लादिकम् । जम्बीररसादौ त्वाश्रयौपा-
धिकी तथा प्रतीतिः ।

एवं अन्यशीतस्पर्शजनकतावच्छेदकं अन्यजलत्वं तदवच्छिन्नजनकता-
वच्छेदकं तु जलत्वं बोध्यम् । घृष्टचन्दनादौ तु शैत्योपलब्धश्चन्दनान्तर्वर्ति-
शीततरसलिलस्यैव । तेजःसंयोगाज्जले उष्णप्रतीतिरौपाधिकी स्फुटैव, तत्र
पाकासम्भवात् ।

स्नेहस्तथेति । घृतादावपि तदन्तर्वर्तिजलस्यैव स्नेहः, जलस्य स्नेहसमवा-
यिकारणत्वात् । तेन जल एव स्नेह इति मन्तव्यम् ।

द्रवत्वमिति । सांसिद्धिकद्रवत्वत्वं जातिविशेषः प्रत्यक्सिद्धः । तदव-
च्छिन्नजनकतावच्छेदकमपि तदेवेति भावः । तैलादावपि जलस्य द्रवत्वं स्ने-
हप्रकर्षेण च दहनानुकूल्यमिति वक्ष्यति ॥ ३६ ॥

नित्यतादि प्रथमवात्किन्तु देहमयोनिम् ।

इन्द्रियं रसनं सिन्धुहिमादिर्विषयो मतः ॥ ४० ॥

प्रथमवदिति । पृथिव्या इवेत्यर्थः । तथा हि, जलं द्विविधं—नित्यमनित्यं
च । परमाणुरूपं नित्यं, द्रवणुकादिकं सर्वमनित्यमयवसमवेतं च । अनि-
त्यमपि त्रिविधं—शरीरेन्द्रियविषयभेदान् ।

पृथिगीतो यो विशेषस्तमाह—किञ्चित् । देहमयोनिजम्, अयोनिजमेवे-
त्यर्थः । जलोयं शरीरं घट्टणलोके प्रसिद्धम् ।

मुञ्जावलीमयूखः ।

रसत्वमादायातिव्याप्तिवारणाय स्पर्शवद्बृहतीति । अस्मिन्लक्षणे द्रव्यत्वसाक्षादव्या-
प्येति मन्पातायातम् ।

एवं अन्यशीतरूपेति । समवायसम्बन्धावच्छिन्नजन्यशीतस्पर्शभावच्छिन्नकार्य-
तानिरूपिता या तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना अन्यजलनिष्ठा कारणता सा किञ्चिदन्तर्-
वच्छिन्ना, कारणतात्वात् इत्यनुमानेन अन्यजलत्वजातिसिद्धौ, समवायसम्बन्धावच्छिन्नज-
न्यजदत्तावच्छिन्नकार्यतानिरूपिता वा तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना जलनिष्ठा कारणता सा
किञ्चिदन्तर्वावच्छिन्ना, कारणतात्वात् इत्यनुमानेन जलत्वं जातिः सिध्यतीति भावः ।

तदेवति । अन्यजलत्वमेवेत्यर्थः । तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकं जलत्वमिति भावः ।

स्नेहप्रकर्षणं च दहनानुकूल्यमिति । स्नेहो द्विविधः, घनीभूतः, अघनीभूतश्च ।
एत्रादिमो दहनानुकूलः, परस्व दहनप्रतिकूल इति तत्त्वम् । एवञ्च तप्ततैलादौ घनीभूतस्य
तस्य घट्टनेन तत्र जलबिन्दुप्रक्षेपे सद्य एव ज्वालाजटिलस्याग्नेरुत्पत्तिः ॥ ३९ ॥

जलीयं शरीरमिति । तत्र पार्थिवानयवैरुपहृन्धं बोध्यम् । तेन जलमात्रे इत्य-

इन्द्रियमिति । जलोयमित्यर्थः । तथाहि, रसनं जलोयं गन्धाद्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात् सक्तुरसामिव्यञ्जकोदकवत् । रसनेन्द्रियसन्निकर्ष-
व्यभिचारव्याख्यं द्रव्यत्वं धैर्यम् ।

विषयं दर्शयति-सिन्धुहिमादिरिति । सिन्धुः समुद्रः । हिमं तुषारः ।
आदिपदात्सारिकासारकरकादिः सर्वोऽपि प्राहः । न च हिमकरकयोः कठि-
नत्वात्पाथिवत्वमिति वाच्यम्, उष्मणा विलीनस्य तस्य जलत्वस्य प्राय-
त्ससिद्धत्वात् । 'यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यमिति व्याप्तेर्जलोपादानोपादेय-
त्वसिद्धेः, अदृष्टविशेषेण वा द्रवत्वप्रतिरक्षात् । करकादीनां कठिन्य प्राय-
वस्य भ्रान्तिर्यात् ॥ ४० ॥

तेजो निरूपयति—

उष्णः स्वर्शस्तेजस्तु स्याद्रूपं शुक्लमास्वरम् ।

नैमित्तिकं द्रवत्वं तु नित्यतादि च पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

उष्णत्वं स्वर्शनिष्ठो जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः । इत्थं च अन्योष्णस्पर्श-
समवायिकारणतावच्छेदकं तेजस्तत्वं जातिविशेषः । तस्य परमाणुवृत्तायं तु
जलत्वस्यैवानुसन्धेयम् ।

न चोष्णस्पर्शवत्त्वं चन्द्रकिरणादावभ्यासमिति वाच्यं, तत्राणुध्वातवस्य
सत्त्वात् । किन्तु तदन्तःपातितजलस्पर्शताभिभववादप्रहः । एवं रत्नकिरणादौ
पार्थिवस्पर्शतामिमवाद्यक्षुपादौ चानुदुभूतत्वादप्रहः ।

रूपमित्यादि । वैश्वानरे भरकतकिरणादौ च पार्थिवरूपेणामिभवाण्डु-
रूपप्रहः ।

ननु तद्रूपप्रहे धर्मिणोऽपि चाक्षुषत्वं न स्यादिति चेत् ? न, अन्यदोय-
द्वेषेणपि धर्मिणो ग्रहसम्भवात्, शुक्लस्येव पित्तपोतिभ्या । यद्वस्तु शुक्लरूपं
नाभिभूतं किन्तु तदोय शुक्लवममिभूतमित्यन्ये ।

मुक्तावलीमूलाः ।

पादादिव्यवस्थाया नानुपपत्तिः एवं तेजः शरीरेऽपि बोध्यम् । पार्थिवशरीरेऽपि पिण्डादि-
दर्शनाजलाणुपण्डमोऽस्त्येवेति भावः ।

उष्मणा विलीनस्य तस्येति । सप्तम्यर्थे पठ्यते । तथा च करच्छदिहमे नष्टे घटि
व्यान्तरोपादात्तत्वं द्रवत्वजलत्वयोः प्रत्यक्षम् । द्रव्यान्तरस्य च जलोपादावकत्वमेव ।
। दाह—यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यं सत्त्वद्रुपादावोपादेयम्' इति
वातिः । पार्थिवत्वामावे कठिन्यप्रत्यक्षविषयतिमाह—अदृष्टेति ॥ ४० ॥

तेजस्तत्वं जातिविशेष इति । समवायसम्बन्धावच्छिन्नबोधस्पर्शवत्किञ्चि-
त्तानिरूपिता वा तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना जन्मतेजोनिष्ठ कारणताया विविधार्थ-
वेष्टना कारणतावादित्यनुमानेन जन्मतेजस्तत्त्वजातिसिद्धौ, समवायसम्बन्धावच्छिन्नजन्म-
रत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपिता वा तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना तेजोनिष्ठ कारणता वा

नैमित्तिकमिति । सुवर्णादरूपे तेजसि तत्सत्त्वात् । न च नैमित्तिकद्रव-
त्त्वं न लक्षणं दहनादावव्याप्तं घृतादावतिव्याप्तं चेति वाच्यं, पृथिव्यवृत्ति
नैमित्तिकद्रवत्ववद्भृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्भाष्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ।
पूर्ववदिति । जलस्येवेत्यर्थः । तथाहि, तद्बृहद्विविधं-नित्यमनित्यं च ।
नित्यं परमाणुरूपम् । तदन्यदनित्यम्, अवयवि च । तच्च त्रिधा शरीरेन्द्रि-
तव्यविषयमेवात् ; शरीरमयोनिजमेव । तच्च सूर्यलोकादौ प्रसिद्धम् ॥ ४१ ॥
अथ यो विशेषस्तमाह—

इन्द्रियं नयनं, वह्निस्वर्णादिविषयो मतः ।

ननु चक्षुस्त्वैजसत्वे किं मानमिति चेत् ? चक्षुस्तैजसं परकीयस्पर्शाद्य-
व्यञ्जकत्वे सति परकीयरूपव्यञ्जकत्वात् प्रदीपवत् ; प्रदीपस्य स्वीयस्पर्शव्य-
ञ्जकत्वाद्दृष्टान्तेऽव्याप्तिवारणाय प्रथमं परकीयेति । घटादेः स्वीयरूपव्यञ्ज-
कत्वाद्भूमिचारवाणाय द्वितीयं परकीयेति । अथवा प्रमाया दृष्टान्तत्वसम्भ-
वादाय परकीयेति न देयम् चक्षुःसन्निकर्षव्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वं देयम् ।
विषयं दर्शयति-वह्निरिति । ननु सुवर्णस्य तैजसत्वे किं मानमिति चेद् ?
न, सुवर्णं तैजसम्, असति प्रतिबन्धके अत्यन्तानलसंयोगेऽप्यनुब्रूयमान-

मुक्तावलीमयूखः ।

किमिदमावच्छिन्ना कारणतात्वादित्यनुमानेन तेजसत्वं जातिः सिध्यतीति भावः ।

पृथिव्यवृत्तीति । नैमित्तिकद्रवत्ववद्भृत्तिपृथिवीत्वजातिमादाय पृथिव्यामतिव्या-
प्तिवारणाय पृथिव्यवृत्तीति । पृथिव्यवृत्तिब्रह्मत्वमादाय जलेऽतिव्याप्तिवारणाय नैमित्तिक-
द्रवत्ववद्भृत्तीति । जलतेजोऽन्यतरत्वमादायातिव्याप्तिवारणाय जातीति । अत्र
द्रव्यत्वसाक्षाद्भाष्येति सम्पातामातम् ॥ ४१ ॥

घस्तुतस्तु-वृत्तित्वं वृत्तिभेदेन भिन्नं 'सामान्याभावे प्रमाणाभाव' इति मते पृथिव्यवृत्ति-
त्वभेदेन पृथिवीनिष्ठवित्तसमवायसम्बन्धावच्छिन्नतत्तद्भृत्तिस्त्वव्यक्तेरभावकूटो लक्षणे निवेश-
नीयः, तदनिवेश्य साधवेन पृथिवीत्वनिष्ठवृत्तिस्त्वव्यक्तेरभावमात्रं निवेश्य द्रव्यत्वसाक्षाद्भा-
ष्यनिवेशनैव घटवद्व्यवस्थादिकमादाय लक्षणातिव्याप्तिवारणीया । एवं च पृथिवीत्वव्यक्ति-
मिदमेवेति नैमित्तिकद्रवत्ववद्भृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्भाष्यजातिमत्त्वमिति निष्कर्ष इति वदन्ति ।

रामरुद्रभट्टाचार्यास्तु—नैमित्तिकद्रवत्ववद्भृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्भाष्यजातिमत्त्वमिति
जातिपदस्य द्रव्यत्वसाक्षाद्भाष्यजातिपरत्वेऽपि न निस्तारः किन्तु पृथिव्यवृत्तीतिविशेषणा-
देवेति सूचयितुं साक्षात्पदमिति वदन्ति ।

आद्यं परकीयेति न देयमिति । असरेखोस्त्वाचप्रत्यक्षस्यानभ्युपगमेन स्पर्शाद्य-
व्यञ्जकत्वे सति रूपव्यञ्जकत्वस्य सत्त्वात्पार्यवत्प्रसरेणौ व्यभिचारवारणाय द्वितीयपरकीयं
तु देयमेवेति श्येयम् ।

ननु सुवर्णं पार्यवत् नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वादित्यनुमानेन सुवर्णस्य पार्यवत्वमेवास्तु कथं
तैजसत्वमिति चेद् ?

अन्यद्रवत्वात्, यन्नेयम् तन्नेयम्, यथा पृथिवीति । न
पृथिवीद्रवत्वस्य अन्यजलद्रवत्वस्य चात्यन्ताग्निसंयोगनाशयत्वात् ।

ननु पीतमगुरुत्वाश्रयस्य पार्थिवभागस्यापि तदानीं द्रुतत्व-
व्यभिचार इति चेत् ? न, जलमध्यस्थमपीक्षोदवत्तस्याद्रुतत्वात् ।

अपरे तु पीतमाश्रयस्य अत्यन्ताग्निसंयोगेऽपि पूर्वकृपापरावृत्तिदर्श-
नात्प्रतिबन्धकं विज्ञातीयद्रवद्रव्यं कल्प्यते । तथा हि—अत्यन्ताग्निसंयोगे पी-
तमगुरुत्वाश्रयः विज्ञातीयरूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यसंयुक्तः, अत्यन्ताग्निसंयोगे
सत्यपि पूर्वकृपाविज्ञातीयरूपानधिकरणत्वात्, जलमध्यस्थपीतपटवत् । इ-
स्य च पृथिवीजलभिन्नस्य त्रेजस्वनियमात् ।

पापुं निरूपयति—

अपाकजोऽनुष्णाशीतस्पर्शस्तु पवने मतः ॥ ४२ ॥

तिर्यग्गमनयानेष ज्ञेयः स्पर्शादिलिङ्गकः ।

पूर्ववन्नित्यताद्युक्तं देहन्पापि त्वगिन्द्रियम् ॥ ४३ ॥

सुखबलीमयः ।

तच्यते; सुखं तैजसम्, असति प्रतिबन्धकेऽत्यन्तानलसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वात्
यस्यैव तैजसं, यथा पृथिवीत्वनुमानेन सुखे तैजसत्वविधिः ।

न चात्र पीतरूपवद्द्रव्यात्मकस्य सुखस्य पक्षत्वे बाधः तैजससुखस्य पक्षत्वे अनु-
मानादर्थे सैजससुखस्य प्रसिद्ध्या पक्षाप्रतिदिः, सुखस्य पक्षत्वस्य पक्षत्वे धर्मक्षेत्रे पीत-
द्रव्येऽपि सुखस्य पक्षत्वोपात्तादवस्थमिति बाध्यम् । असति प्रतिबन्धकेऽत्यन्तानल-
योगे सति अनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणस्यैव पक्षतयाऽदोषात् ।

जलमध्यस्थपृतादौ व्यभिचारबाधत्वा असति प्रतिबन्धक इति । असति प्रतिबन्धके
अनुच्छिद्यमानद्रवत्वादित्येतन्मात्रोक्तौ अग्नेरस्य बाधने कश्चिद्विनिर्वाये वा अनुच्छिद्यमा-
नद्रवत्वस्य पृतादौ सत्त्वेन व्यभिचारबाधनाय—अत्यन्तानलसंयोगेऽपीति ।

ननु उच्छिद्यमानो ह्यो यस्य च उच्छिद्यमानद्रवः न उच्छिद्यमानद्रवः अनुच्छिद्यमा-
नद्रवः सत्य भावस्तत्त्वमिति प्लुपत्वा उच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरण्यभिन्नत्वमिति हेतुर्लभ्यते
तद्वत्त्वमने व्यभिचार इति चेद् ?

न, न उच्छिद्यमानो ह्यो यस्य सोऽनुच्छिद्यमानद्रवः सत्य भावस्तत्त्वमिति ध्रुवस्या
अनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वं हेतुर्लभ्यते, तादृशहेतोश्च यमनेऽक्षत्वेन व्यभिचारामावात् ।

न बाधोऽत्रम् “अग्नेरपत्नं प्रथमं हिरण्यम्” इति वागमस्य, पृथिवीद्रवत्वस्य जस्य-
अद्रवत्वस्य च अत्यन्ताग्निसंयोगनाशयतया सुखद्रवत्वस्य चातयात्वात्तुमवस्य, न अनु-
क्तस्य सत्त्वात् ।

जलमध्यस्थेति । क्षोदयुग्मम् ।

पूर्वांशुमाने पीतमगुरुत्वाश्रयस्य द्रुतत्वाद्यभित्तिरामाश्रयत्वात् तस्याद्रुतत्वेन समाहित-
मिदानीं पीतमगुरुत्वाश्रयस्य द्रुतत्वसम्भुवभावापि समाधत्ते—अपरे तु श्रयादिना ।

अनुष्णाशीतस्पर्शस्य पृथिव्यामपि सत्त्वादुक्तमपाकज इति । अपाकज-
स्पर्शस्य जलादावपि सत्त्वादुक्तमनुष्णाशीत इति । तेन वायव्यो विजातीयः
स्पर्शो दर्शितः । तज्जनकतावच्छेदकं वायुत्वमिति भावः । एष वायुः स्पर्श-
दिलिङ्गकः । वायुर्हि स्पर्शशब्दघृतिकम्पैरनुमीयते विजातीयस्पर्शेन विलक्ष-
णशब्देन तृणादीनां घृत्या शाखादीनां कम्पेन च वायोरनुमानात् । यथा च
वायोर्न प्रत्यक्षं तथाऽपि घट्यते ।

पूर्ववदिति । वायुर्द्विविधो नित्योऽनित्यश्च । परमाणुरूपो नित्यस्तद्व्योऽ-
नित्योऽवयवसमवेतश्च । सोऽपि त्रिविधः, शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । तत्र शरी-
रमयोनिजं पिशाचादीनाम् । परन्तु जलीयतैजसवायव्यशरीराणां पार्थिव-
भागौपदृग्भादुपभोगक्षमत्वं जलादीनां प्राधान्याज्जलीयत्वादिकमिति ।

अत्र यो विशेषस्तमाह-देहव्यापीति । शरीरव्यापकं स्पर्शग्राहकमिन्द्रियं
त्वम् । तच्च वायवीयं, रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैवामिव्यञ्जकत्वात् अङ्गसङ्घि-
सलिलशैत्यामिव्यञ्जकव्यजनपवनवत् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

सुष्मवसीमयूखः ।

ननु सुवर्णस्य तैजसत्वेऽन्धकारे कुतो न तद्महः, सुवर्णरूपालोक्तसंयोगसत्त्वादिति चेद् ?
न, तद्भूतानभिभूतरूपालोक्तसंयोगस्यैव द्रव्यप्रत्यक्षे हेतुत्वात् सुवर्णरूपस्य त्वभिभूतत्वात् ।
तन्नु मूले—“अपाकजोऽनुष्णाशीतस्पर्शस्तु पवने मतः” इत्युक्तं, तेन अपाकजानुष्णा-
शीतस्पर्शवत्त्वं वायोर्लक्षणं गम्यते तच्च पटादावतिव्याप्तमिति चेद् ? न, पाकजस्पर्शवद्-
रानुष्णाशीतस्पर्शवद्भूतद्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यजातिमत्त्वस्य तदर्पत्वेनादोषात् ।

तज्जनकतावच्छेदकमिति । समवायसम्बन्धावच्छिन्नविजातीयस्पर्शत्वावच्छिन्न-
कार्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना कारणता किञ्चिदमोवच्छिन्ना कारणतात्वात् इत्य-
मानेन वायुत्वं जातिः सिध्यतीति भावः । परमाणुवृत्तित्वं तु तस्य जलत्वस्येवानुसन्धेयम् ।

ननु स्पर्शनप्रत्यक्षे स्पर्शस्य कारणतास्वीकारकारिणम्यमते वायोः प्रत्यक्षत्वेऽपि बहि-
रिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे तद्भूतरूपस्य कारणत्वाभ्युपगन्नुप्राचीनमते वायोरप्रत्यक्षतया तत्र
हि प्रमाणमिति चेद् ? उच्यते, विजातीयस्पर्शेन विलक्षणशब्देन तृणादीनां घृत्या शाखा-
दीनां कम्पेन च वायोरनुमानसम्भव इति । तथाहि, योऽयं रूपवद्द्रव्यासमवेतः स्पर्शः स
कचिदाश्रितः स्पर्शत्वात् पृथिवीसमवेतस्पर्शवत् । पृथिव्यादिस्पर्शे सिद्धसाधनवारणाय
रूपवद्द्रव्यासमेव इति विशेषणम् ।

एवम् अस्ति रूपवद्द्रव्याभिधाते योऽयं पर्णादिषु शब्दसन्तानः स स्पर्शवद्देववद्द्र-
व्यसंयोगजन्यः अविमज्ज्यमानावयवद्रव्यसम्बन्धिशब्दसन्तानत्वात् दण्डाभिहतमेरीशब्दस-
न्तानवत् । पृथिव्याभिधातजन्ये सिद्धसाधनवारणयासतीति पञ्चविशेषणम् । विभागज-
न्मने शब्दे व्यभिचारवारणाय हेतावविमज्ज्यमानेति ।

एवम्, नमसि तृणतूलस्तनवित्तुविमानादीनां धृतिः स्पर्शवद्देववद्द्रव्यसंयोगहेतुका
अस्मदाधनधिष्ठितद्रव्यधृतिरवात् मौकाधृतिवत् । जलादिगततृणादौ सिद्धसाधनवारणाय
वमसीति । प्रयत्नवदात्मसंयोगहेतुकधृतौ व्यभिचारवारणयास्मदादीति ।

विषयं दर्शयति—

प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मतः ।

यद्यप्यनित्यो वायुश्चतुर्विधः, तस्य चतुर्थी विधा प्राणादिरित्युक्तमाकरे, तथापि सङ्क्षेपाद्वात्र त्रैविध्यमुक्तम् । प्राणस्त्वेक एव हृदादिनानास्थानवशा-
न्मुखनिर्गमादिनानाक्रियावशात् नानासञ्ज्ञां लभत इति ।

आकाशं निरूपयति—

आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः ॥ ४४ ॥

आकाशकालदिशामेकैकव्यक्तित्वादिकं न जातिः । किन्तु आकाशस्य शब्दा-
श्रयत्यम् । वैशेषिक इति कथनं तु विशेषगुणान्तरव्यवच्छेदाय । एतेन प्रमा-
णमपि दर्शितम् । तथाहि, शब्दो विशेषगुणः चक्षुःप्रहृणायोग्यवहिरिन्द्रिय-
प्राप्तजातोपस्थात् स्पर्शयत् । शब्दो द्रव्यसम्बन्धतो गुणत्वात् संयोगवत्
इत्यनुमानेन शब्दस्य द्रव्यसम्बन्धत्वे सिद्धये शब्दो न स्वर्शयद्रिशेषगुणः म-
ग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वाभावे सत्यकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वात् सुख-
यत् । पाकज्जलपादौ व्यभिचारवारणायसत्यन्तम् । पटकरपादौ व्यभिचारवा-
रणायाकारणगुणपूर्वकेति । जलपरमाणुरूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षे-

मुक्तावलीमयूखः ।

एवम्, रूपवद्द्रव्याभिघातमन्तरेण तृणे कर्म स्पर्शवद्देववद्द्रव्याभिघातजन्यं विजा-
तीयकर्मत्वात् नदपराहतकाशादिकर्मवदिति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

आकरे इति । प्रशस्तपादभाष्यादित्यर्थः ।

स्थानवशादिति ।

‘इदि प्राणो शुद्धेऽपानः समानो नाभितर्स्वितः ।

उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः ॥’

इत्यभियुक्तो ज्ञेय इति भावः ।

आकाशं निरूपयतीति । निपूर्वकरूपयतेः प्रतिपत्त्यनुक्तव्यापारोऽर्थः, तिबर्तकृतिः ।
आकाशपदोत्तरद्वितीयाया विषयताऽर्थः । तथाच आकाशनिष्ठविषयतानिरूपकप्रतिप-
त्त्यनुक्तव्यापाराणुक्तलवर्तमानकालिककृतिमान् एकत्वादिष्ठो भग्न्यकार इति बोधः ।

कालस्य दिक्त्वं न जातिरित्यमे कथने गौरवमतो लाघवेन गुणपदेव कथयति—

आकाशकालेति ।

शब्दाश्रयत्वमिति । आश्रयता चात्र समवायेन । तेन कालिकसम्बन्धेन शब्दस्य
काले श्रवेऽपि न चतिः ।

ननु आकाशस्य शब्दो गुण इत्येव कथनेन सिद्धे वैशेषिकपदस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह-
वैशेषिक इतीति । शब्दो द्रव्यमिति मीमांसकमतनिरासाय गुणपदम् ।

नन्वाकाशसङ्गावे किम्पानमिति चेद् ? उच्यते, शब्दः अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याधितः
अष्टद्रव्यानाधितरे चति द्रव्याधितत्वादित्यनुमानेन आकाशसिद्धिरिति । नच विशेषण-

ति । शब्दो न दिक्कालमनसां गुणो विशेषगुणत्वात् । नात्मविशेषगुणो बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वाद्रूपवत् । इत्थं च शब्दाधिकरणं नवमं द्रव्यं गगननामकं सिध्यति ।

न च वाय्वयवेपुसूक्ष्मशब्दक्रमेण वायौ कारखगुणपूर्वकः शब्द उत्पद्यतामिति वाच्यम्, (१) मयावद्द्रव्यभावितात्वेन वायुविशेषगुणत्वाभावात् ॥ ४४ ॥

तत्र शरीरस्य विषयस्य चाभावादिन्द्रियं दर्शयति—

इन्द्रियं तु भवेच्छ्रोत्रमेकः सन्नप्युपाधितः ।

नञ्शकाशं लाघवादेकं सिद्धं श्रोत्रं तु पुरुषमेवेन मिन्नं कथमाकाशं स्यादिति चेत्तत्राह—एकः सन्नपीत्यादि । आकाश एक एव सन्नपि उपाधेः कर्णशक्त्या वैर्मदाङ्गिन्नं श्रोत्रात्मकं भवतीत्यर्थः ।

मुच्यवलीमयूखः ।

सिद्धिरिति वाच्यम्, शब्दो न स्पर्शबद्दिशेषगुणः अग्निसंयोगाद्यमवायिकारणकत्वाभावे सति अकारणगुणपूर्वकत्वे सति प्रत्यक्षत्वात् सुखवत् । शब्दो न दिक्कालमनसां गुणः विशेषगुणत्वात् रूपवत् नात्मविशेषगुणः बहिरिन्द्रिययोग्यत्वाद्रूपवत् इत्यनुमानैरष्टद्रव्यानाधित्वसिद्ध्या विशेषणासिद्धयभावात् । न च विशेषगुणत्वस्य शब्देऽसिद्धत्वाद् द्वितीयानुमाने स्वरूपासिद्धिरिति वाच्यम् । शब्दो विशेषगुणः बहुप्रहणयोग्यबहिरिन्द्रियग्राह्यत्वात्तत्वात् स्पर्शबदित्यनुमानेन शब्दे विशेषगुणत्वसिद्ध्या स्वरूपासिद्धत्वाभावात् ।

न च शब्दे द्रव्याधित्वसिद्ध्या आकाशसाधकहेतुर्विशेषासिद्धत्वमिति वाच्यम्, शब्दो द्रव्यसमवेतः गुणत्वात् संयोगवदित्यनुमानेन द्रव्याधित्वसिद्धौ विशेषासिद्धयभावात् ।

ननु शब्दस्य वायुगुणत्वमेवास्तिवत्याशङ्कते—न च वाय्वयवेति ॥ ४४ ॥

जम्भानां जनक इति । एतेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नकार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिस्पितमधिकरणतया निमित्तत्वं काललक्षणं कलितम् । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नेति निवेद्यादिधि, अधिकरणतयेति दानाददृष्टेस्वरयोर्नोक्तिरित्यासिः ।

नन्वेवमात्राधयः, कालिकपदस्य स्वरूपसम्बन्धविशेषपरत्वेनादोषात् ।

ननु कार्यमात्रं प्रति कालस्य निमित्तकारणत्वे किम्मानमिति चेत् ? तदुत्पत्त्यधिकरणस्य तदुत्पत्तिहेतुत्वं, तदुत्पत्तिहेतुत्व तद्धेतुत्वमिति नियम एवेति गृह्यते । कालस्य कार्योत्पत्त्यधिकरणत्वं तु “अथ घटो भविष्यति” “अथ घटो भविता” इति प्रत्ययात् ।

न च तत्तत्कार्यविशेषं प्रति तत्कालविशेषस्य हेतुत्वसिद्धावपि कार्यसामान्ये न कालस्य हेतुत्वसिद्धिरिति वाच्यम्, “अदिशेषयोस्तित्त्वामान्ययोर्पीति” न्यायेन कार्यमात्रे कालस्य हेतुत्वसिद्धेः ।

न च कार्यमात्रे कालस्य हेतुता न सम्भवति स्वसमवेतद्वित्वप्रत्युक्त्वादिकं प्रति कालस्य समवायिकारणतया समवायिकारणभिन्नत्वघटितस्य निमित्तकारणत्वस्य कालेऽसत्त्वादिति वाच्यम्, कालस्य समवायसम्बन्धेन द्वित्वादिकं प्रति समवायिकारणत्वेऽपि कालिकस-

(१) यावद्द्रव्यस्थितिकालस्थितिकत्वं यावद्द्रव्यभावितात् । यथा पृथिव्यागन्धादिगुणः । शब्दस्तु न तथा आश्रयस्याकारणस्य सत्वेऽपि नाशतः । अतः अपानद्रव्यभावितात् ।

कालं निरूपयति—

जन्मानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः ॥ ४५ ॥

तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह—जगतामिति तथाहि 'इदानीं घट' इत्यादिप्रतीतिः सूर्यपरिस्पन्दादिकं यदा विपर्ययकरोति, तदा सूर्यपरिस्पन्दादिना घटादेः सम्बन्धो वाच्यः । स च सम्बन्धः संयोगादिर्न सम्भवतीति काल एव तत्सम्बन्धघटकः कल्प्यते । इत्थं च तस्याश्रयत्वमपि सम्भवं ॥ ४५ ॥

प्रमाणान्तरं दर्शयति—

परापरत्वधीहेतुः क्षणादिः स्यादुपाधितः ।

परत्वापरत्वयुद्धेरसाधारणं निमित्तं काल एव । परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयो लाघवावतिरिक्तः काल एकः कल्प्यत इति भावः ।

तन्मेकस्य कालस्य सिद्धौ क्षणद्वितमासवर्षादिसमयभेदो न स्यादत आह—

मुक्तावलीमयूखः ।

अन्वयेन निमित्तत्वानपायात् समवायिकारणत्वासमवायिकारणत्वमिदं कारणत्वं निमित्तकारणत्वमिति लक्षणात् ।

ननु कालसद्भावे किम्मानमत आह—जगतामाश्रय इति । कालः सर्वव्यापिप्रतीत्या जगदाश्रयत्वेन कालः सिद्धयतीति भावः ।

ननु इयं प्रतीतिर्निवृत्तिष्येवास्तु अतिरिक्तकालरूपेण मानामावादिति चेत् ? न, प्रत्यक्षान्तरेण कालसिद्धौ प्रकृतप्रतीतिबलेन कालस्य जगदाधारत्वं कल्प्यत इत्याशयात् । कालसाधकं प्रमाणान्तरं किमिति चेद् ? “इदानीं घटः” इति प्रतीतिरेवेति गृह्याण ।

नच 'इदानीं घटः' इति प्रतीतिः सूर्यपरिस्पन्दमेव विपर्ययकरोति न कालमिति वाच्यम्, तावताऽपि सूर्यपरिस्पन्दस्य घटादिना सम्बन्धो वाच्यः स च संयोगो न सम्भवति 'इव्ययोरेव संयोग' इति नियमात् । नापि समवायः अन्यनिष्ठक्रियाया अन्यत्र समवायासम्भवात् । अपि तु स्वाश्रयतपनसंयोगिसंयोग एव । एवञ्च एवं सूर्यक्रिया तदाश्रयः तपनः (सूर्यः) तत्संयोगी कालः तत्संयोगो घटे इति सम्बन्धघटकतया कालः सिध्यतित्याशयात् ।

नच सम्बन्धघटकसंयोगिपदेनाकाशादिकमेव गृह्यतां, तथाच नातिरिक्तकाशसिद्धिरिति वाच्यम्, आकाशदिगात्मना विविधमनाविरहेणातिरिक्तैककालत्वेव संयोगिपदेन, ग्रहणादित्यलम् ॥ ४५ ॥

परत्वापरत्वाद्विद्युद्धेरिति । अयं भावः—कालिकपरत्वापरत्वे साधमवायिकारणके भावकार्यतया घटादितत् इत्यनुमानेन कालिकपरत्वापरत्वयोरसमवायिकारणं कालसिद्धसंयोगः सिध्यति इति तादृशसंयोगाश्रयतया कालसिद्धिरिति ।

नच पृथिवीपिण्डसंयोगस्यैव परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणत्वं कल्प्यतां, तथा च कालसिद्धिरिति वाच्यम्, पृथिव्यसंयुक्तपदार्थेऽपि कालिकपरत्वयोरुपादेन व्यवहारात् ।

नूनं तथाप्याकाशादिनाममनोभिर्यः पिण्डसंयोगस्तस्यैव परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणत्वमासी किं कालरूपनयेत्यत आह—लाघवाविति ।

क्षणदिरिति । कालस्त्वेकोऽप्युपाधिभेदात्क्षणादिव्यवहारविषयः ।
उपाधिस्तु स्वजन्यविभागप्रागभाववच्छिन्नं कर्म, पूर्वसंयोगवच्छिन्नवि-
भागो वा, पूर्वसंयोगनाशवच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावो वा, उत्तरसंयोगा-
वच्छिन्नं कर्म वा ।

नचोत्तरसंयोगानन्तरं क्षणव्यवहारो न स्यादिति ध्याय्यं, कमाश्रित-
स्यापि सत्त्वादिति । महाप्रलये क्षणादिव्यवहारो यद्यस्ति तदानायास्या
ध्वंसेनोपपादनीय इति दिनादिव्यवहारस्तु तत्तत्क्षणकुटैरेवेति ।

दिशं निरूपयति—

दूरान्तिकादिधीहितुरेका नित्या दिगुच्यते ॥ ४६ ॥

दूरत्वमन्तिकरणं च दैशिकं परस्वमपरस्य बोध्यम् । तद्व्युद्देशाधारणं
यीजं विनोष । दैशिकपरस्वापरस्योरसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया लाघ-
यादेका दिक् सिध्यतीति भावः ॥ ४६ ॥

मुक्तावलीमगूढः ।

अयम्भावः । विनिगमनाविद्वेष्टेण लाघवादतिरिक्त एकः कालः कल्प्यते इति ।

स्वजन्येति । इदमन्नाकृतम् क्रिया, क्रियातो विभागः, विभागादूर्वसंयोग-
नाशः, तत उत्तरदेशसंयोगः, ततः क्रियानाश, इति । एवं च स्वं क्रिया तज्जन्यविभाग-
प्रागभावविशिष्टकर्मण उपाधित्वाङ्गीकारेण क्रियोपलक्षितकालस्य प्रथमक्षणत्वम् ।

न च क्रियायाः क्षणचतुष्टयं स्थितिसम्भवात् तादृशकालस्यापि क्षणत्वापत्तिरिति
वाच्यम् । विभागाद्यधिकरणकालस्य क्रियाजन्यविभागप्रागभावानधिकरणत्वेनादोषात् ।
स्वजन्यविभागप्रागभावमात्रस्योपाधित्वाङ्गीकारे विभागप्राग्वर्तिसंज्ञेऽपि क्षणत्वापत्तिरतः
क्रियेत्युक्तम् ।

पूर्वसंयोगेति । विभागमात्रस्योपाधित्वे विभागोत्तरकालेऽपि द्वितीयक्षणत्वापत्तिः ।
पूर्वसंयोगमात्रस्य तथात्वे च विभागपूर्वकालेऽपि द्वितीयक्षणत्वापत्तिः । उभयोपादाने तु ।
पूर्वसंयोगविभागयोरधिकरणीभूते काले एव द्वितीयक्षणत्वव्यवहार इति ।

पूर्वसंयोगनाशेति । पूर्वसंयोगनाशमात्रस्य तृतीयक्षणोपाधित्वे पूर्वसंयोगनाशोत्तर-
क्षणेऽपि तृतीयक्षणत्वापत्तिः । उत्तरसंयोगप्रागभावमात्रस्य तथात्वे च पूर्वसंयोगनाशा-
न्नाशकालेऽपि क्षणत्वापत्तिरत उभयमुपात्तम् ।

उत्तरसंयोगेति । उत्तरसंयोगमात्रस्योपाधित्वे उत्तरसंयोगानन्तरकालेऽपि चतुर्थ-
क्षणत्वं स्यात् । कर्ममात्रस्य तथात्वे च क्षणचतुष्टयेऽपि चतुर्थक्षणत्वं स्यादत उभयोपा-
दानम् । उपाधित्वं च परिचायकत्वम् ।

अनायत्येति । अगत्येत्यर्थः । ध्वंसेनैवेति । स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगिक-
यावद्ध्वंसविशिष्टसमयस्यैव क्षणव्यवहारविषयत्वमिति भावः । स्वं प्रलयः तद्वृत्तिध्वंस-
प्रतियोगिनो ये षट्पटादयो यावतां तेषां ध्वंसविशिष्टः समयः स एवेति समन्वयः ।

नन्वेकैव दिक् तदा प्राचीप्रतीच्यादिव्यवहारः कथमुपपद्यतामित्यत आह
उपाधिभेदादेकापि प्राच्यादिव्यपदेशमाकं ।

यत्पुरुषस्य उदयगिरिसन्निहिता या दिक् सा तस्य प्राची । एवमुदय-
गिरिव्यवहिता या दिक् सा प्रतीची । एवं यत्पुरुषस्य सुमेधसन्निहिता या
दिक् सोदीची । तद्व्यवहिता त्वचाची । “सर्वेषामेव वर्णानां मेरुदत्तरतः
स्थितः” इति निष्पन्नात् ।

आत्मानं निरूपयति—

आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि सकर्तृकम् ॥ ४७ ॥

आत्मत्वजातिस्तु सुखदुःखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्ध्य-

मुखावलीमयूखः ।

शुभादेन दैहिकपरत्वापरत्वयोरसमवायिकारणं दिक्पिण्डसंयोगः सिध्यति तदाश्रयत्वेन च
दिक् सिध्यतीति तदाश्रय इति भावः ॥ ४६ ॥

यत्पुरुषेति । पुरुषपदं मूर्तपरम् । तथा च यन्मूर्तापेक्षया उदयगिरिस्तद्विहितं यन्मूर्तं
तन्मूर्तावच्छिन्ना दिक् तन्मूर्तापेक्षया प्राची । एवं यन्मूर्तापेक्षया उदयगिरिव्यवहितं यन्मूर्तं
तन्मूर्तावच्छिन्ना दिक् तन्मूर्तापेक्षया प्रतीची । एवं यन्मूर्तापेक्षया सुमेधगिरिस्तद्विहितं
यन्मूर्तं तन्मूर्तापेक्षया सोदीची । एवं यन्मूर्तापेक्षया सुमेधगिरिव्यवहितं यन्मूर्तं तन्मूर्ताव-
च्छिन्ना दिक् तन्मूर्तापेक्षया दक्षिणेति ।

वर्णानां । देशानाम् ।

द्योषितिकारास्तु । दिक्कालौ नेष्टरादतिरिच्येते मानामावात् ततत्कालोपाधिदि-
गुपाधिविधिदेवरादेव ज्ञादिप्रत्ययादिव्यवहारसम्भवादित्वाहुः ।

अनु स्वात्मनि स्वरूपत आत्मत्वस्य मानसप्रपञ्चविषयत्वेऽपि अन्यत्मानोऽप्यत्य-
येन सकलात्मसाधारणानुगतप्रत्यक्षासम्भव इति श्रुतेरुपसमवेत्तवदिति जातित्वप्रद्वैदनेकव्य-
क्तिप्रवृत्तेस्तुतायाः सर्वसिद्धत्वादात्मत्वस्य स्वरूपतो ग्रहेऽपि तद्व्रतजातित्वं न प्रत्यक्षमत आ-
त्मत्वस्य जातिरचेऽनुमानं प्रमाणयति—आत्मस्यजातिसिध्यति । समवायसम्बन्धावच्छि-
न्नसुखत्वावच्छिन्नक्रमतानिरूपिता या तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नात्मनिष्ठा कारणता सा
किञ्चिद्वर्मावच्छिन्ना कारणतावादित्यनुमानेनात्मत्वजातिसिद्धिरिति भावः ।

नन्वीश्वरे सुखानुत्पादेन सुखसमवायिकारणत्वस्य तन्नामावादीश्वरसाधारण्यं आत्म-
त्वजातिर्नसिध्येदिति चेद् न; फलोपघायकरारूपकारणतायास्तत्राऽसत्त्वेऽपि स्वरूपयोग्यता-
रूपकारणतायास्तत्त्वेन तदवच्छेदकतया सिध्यन्त्या आत्मत्वजातेरीश्वरसाधारण्यात् ।

न च “नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलापेक्ष्यग्राह्यनियमेन” ईश्वरे स्वरूपयोग्यत्वरूप-
मुखकारणतायाः सत्त्वे कदाचित्सुखोत्पादेन भवितव्यमिति कदाचिदपि सुखोत्पादामावः स्वरूप-
पयोग्यत्वरूपकारणतामपि ततो निवर्त्यतीति वाच्यम् ।

जलपरमणी स्वरूपयोग्यत्वरूपकारणतायास्तत्त्वे स्नेहानुत्पादेन तादृचनियमस्या-
प्रयोजकत्वात् ।

ते । ईश्वरेऽपि सा जातिरस्त्येव । अदृष्टादिरूपकारणाभावात् सुखदुःखा-
भूतचित्तिः, नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यम्भावे इति नियमस्याप्रयोज-
नत्वात् ।

परे त्वोश्वरे सा जातिर्नास्त्येव प्रमाणाभावात् । न च दशमद्रव्यत्वा-
चित्तिः, ज्ञानवस्थेन विभजनादित्याहुः ।

इन्द्रियादिति । इन्द्रियाणां शरीरस्य च परम्परया चैतन्यसम्पादकः ।

यद्यप्यात्मनि "अहं जाने, अहं सुखो" इत्यादिप्रत्यक्षविषयत्वमस्त्येव
त्यापि विप्रतिपन्नं प्रति प्रथमत एव शरीरादिभिन्नस्तत्प्रतीतिगोचर इति
तिपादयितुं न शक्यत इत्यतः प्रमाणान्तरं दर्शयति-करणमिति । कुठारा-
णां छिदादिकरणानां कर्तारमन्तरेण फलानुपधानं दृष्टम् । एवं चक्षुरादी-
नां ज्ञानकरणानां फलोपधानमपि कर्तारमन्तरेण नोपपद्यत इत्यतिरिक्तः क-
र्ता कल्प्यते ॥ ४७ ॥

ननु शरीरस्यैव कर्तृत्वमस्त्यत आह—

शरीरस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारतः ।

तथात्वं चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्पृतिः ॥ ४८ ॥

ननु चैतन्यं ज्ञानादिकमेव, मुक्तात्मनां त्वन्मत इव मृतशरीराणामपि
तदभावे का क्षतिः प्राणाभावेन ज्ञानाभावस्य सिद्धेरिति चेन्न शरीरस्य चै-
तन्ये याल्ले यिलोक्तस्य स्थाविरे स्मरणानुपपत्तेः, शरीराणामवयवोप-
व्यापचयैकत्वाद्यिनाशशालित्वात् ।

न च पूर्वशरीरोत्पन्नसंस्कारेण द्वितीयशरीरे संस्कार उत्पद्यत इति धा-
व्यम्, अनन्तसंस्कारकल्पने गौरवात् ।

मुक्तावलीमयूखः ।

नन्वीश्वरे स्वरूपयोग्यतारूपकारणसत्त्वे सुखं कुतो नोत्पद्यते इति चेद्—न मिथ्याज्ञान-
सादृष्टं प्रति हेतुता मुक्तात्मन्यदृष्टोपातिवारणायानीकर्तव्येति मिथ्याज्ञानस्येश्वरेऽभावेन
उत्पत्तिरणीभूतादृष्टासत्त्वेन सुखोत्पादासम्भवात् ।

इत्याहुरिति । अत्रार्कविबीजं तु चेदस्यात्मपदस्य ज्ञानवति सत्त्व्यापत्तिरेवेति बोध्यम् ।

ननु "सति धर्मिणि धर्मा" इतिन्यायेन आत्मसद्भावे एव किम्मानमत आह—इन्द्रि-
यायाद्यधिष्ठातेति ।

परम्परयेति । जनकता सम्बन्धेनेन्द्रियाणाम् अवच्छेदकता सम्बन्धेन शरीरस्य चै-
तन्यं (ज्ञानवत्त्वं) बोध्यम् ॥ ४९ ॥

त्वन्मत इवेति । यथा त्वन्मते (नैयायिकमते) मुक्तानां ज्ञानाभावेन ज्ञानाधिधारण-
तरूपं चैतन्यं नास्ति तथा मम (चार्वाकस्य) मतेऽपि मृतशरीरस्य न चैतन्यमिति भावः ।

ननु नैयायिकमते मुक्तात्मना ज्ञानाभावे प्राणविशिष्टात्मनो विरह एव प्रयोजकः,

एवं शरीरस्य चैतन्ये बालकस्य स्तन्यपाने प्रवृत्तिर्न स्यात्, इष्टसाधनताज्ञानस्य तद्वत्तुत्वाच्चदानोमिष्टसाधनतास्मारकाभावात् । मन्मते तु जन्मान्तरानुभूतेष्टसाधनत्वस्य तदानीं स्मरणादेव प्रवृत्तिः ।

नच जन्मान्तरानुभूतमन्यदपि स्मर्यतामिति वाच्यम्, उद्बोधकाभावात् । अत्र त्वनायत्या जीवनादुद्बोधमेवोद्बोधकं कल्पते ।

इत्थं च संसारस्यानादितया आत्मनोऽनादित्वसिद्धावनादिभावस्य नाशासम्भावान्नित्यत्वं सिद्धयतीति योच्यम् ।

ननु चक्षुरादीनामेव ज्ञानादिकं प्रति करणत्वं कर्तृत्वं चास्तु, विरोधे साधकाभावाद् अह—तथात्वमिति । चैतन्यमित्यर्थः । उपघाते-नाशे सति अर्थाच्चक्षुरादीनामेव ।

कथमिति । पूर्वं चक्षुषा साक्षात्कृतानां चक्षुषोऽभावे स्मरणं न स्यात्, अनुभवितुरभावात् । अन्यदृष्टस्यान्येन स्मरणासम्भवात् । अनुभवस्मरणयोः सामानाधिकरस्येन कार्यकारणभावादिति भावः ॥ ४८ ॥

ननु चक्षुरादीनां चैतन्यं चास्तु मनसस्तु नित्यस्य चैतन्यं स्यादत आह—

मनोऽपि न तथा ज्ञानाघनव्यर्थं तदा भवेत् ।

धर्माधर्माश्रयोऽध्यक्षो विशेषगुणयोगतः ॥ ४९ ॥

मनोपीति । न तथा न चेतनम् । ज्ञानादिति । मनसोऽप्युक्तप्रत्यक्षे च महेश्वस्य हेतुत्याम्नसि ज्ञानसुखादिसत्त्वे तत्प्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यर्थः । यथा मनसोऽप्युक्तं तथा वक्ष्यते ।

नवस्तु विज्ञानमेवतमा तस्य स्वप्रकाशरूपत्वाच्चेतनत्वम्, ज्ञानसुखादिकं तु तस्यैवाकारविशेषः तस्यापि भावत्यादेशे अणिकर्तृत्वं पूर्वपूर्वविज्ञानस्योत्तरोत्तरविज्ञाने हेतुत्वात् सुषुप्तावस्थाप्रविष्टानां निराधारेण, मृगमदयासनावसितवसन इव पूर्वपूर्वविज्ञानजनितसंस्कारानामुत्तरोत्तरविज्ञाने संक्रान्तत्वाद्यानुपपत्तिः स्मरणादेरिति चेद्—

मुक्तावलीमयूखः ।

ति । त्वन्मतपेक्षया लाघवात् प्राणाभावस्यैव ज्ञानाभावे प्रयोजकत्वोपगमो मन्मते (चार्वाकमते) इति भावः ॥ ४८ ॥

वक्ष्यते इति । “अयौमपचाज्ज्ञानानां तस्यानुत्पत्तिहेत्येते” इति मन्मतेति शेषः ।

विज्ञानमेवेति । विज्ञानवादिमते वस्तुमात्रस्यैव विज्ञानरूपत्वाभ्युपगमेऽपि प्रत्युत्त्वादात्मोक्तमिति नैतावता न्यूनत्वमाशङ्कनीयम् । त्रिविधं हि विज्ञानं प्रवृत्तिविज्ञान-मालम्बविज्ञानं च ‘अर्थं घटः’ इत्यादिप्रवृत्तिविज्ञानम् । अहमित्याकारकं ज्ञानम् आत्मविज्ञानम् । तदुक्तम्—

“तत्त्वादात्मविज्ञानं ब्रह्मवेदब्रह्मस्वरूपम् ।

तत्त्वादात्मविज्ञानं मीलपीतादिके भवेत्” ॥ इति ॥

न, तस्य जगद्विषयकत्वे सर्वज्ञत्वापत्तिः । यत्किञ्चिद्विषयकत्वे विनिगम-
नाविरहः । सुषुप्तावपि विषयावभासप्रसङ्गाच्च । ज्ञानस्य सविषयत्वात् । तदानीं
निराकारा वित्सन्ततिरनुवर्तत इति चेन्न, तस्याः स्वप्रकाशत्वे प्रमाणाभा-
वात् । अन्यथा घटादीनामपि ज्ञानत्वापत्तिः ।

न चेष्टापत्तिर्विज्ञानव्यतिरिक्त्यस्तुनोऽभावादिति वाच्यं, घटादेरनुभूय-
मानस्यापलपितुमशक्यत्वात् ।

आकारविशेष एवायं विज्ञानस्येति चेत्, किमयमाकारोऽतिरिच्यते
विज्ञानात्तद्विं समायातं विज्ञानव्यतिरिक्तेन । नातिरिच्यते चेत्तद्विं समूहा-
त्मने नोलाकारोऽपि पीताकारः स्यात् । स्वरूपतो विज्ञानस्याविशेषात् ।

अपोहरूपो नीलस्यादिविज्ञानधर्म इति चेन्न, नीलत्वादोनां विद्वानानेक-
स्मिन्नसमावेशात् । इतरथा विरोधावधारणस्यैव दुरुपपादत्वात् । न वा वास-
नासङ्क्रमः सम्भवति, मातृपुत्रयोरपि वासनासङ्क्रमप्रसङ्गात् ।

न चोपादानोपादेयभावो नियामक इति वाच्यम् । वासनायाः सङ्क्रमा-
सम्भवात् ।

मुक्तावलीमयूखः ।

क्षणिकविज्ञानात्मवादमतखण्डनम् ।

ननु—विज्ञानमेवात्माऽऽस्तु किं ज्ञानाश्रयस्यात्मनः स्वीक्रेण तस्य स्वप्रकाशरूप
त्वाच्चेतनत्वम् ज्ञानमुक्तादिकं तु विज्ञानस्यैवाकारविशेषः विज्ञानं च भावः । एवञ्च भावाः
क्षणिकाः भावावात् दीपशिखावत् इत्यनुमानेन तस्य क्षणिकत्वम् तथा च क्षणिकविज्ञान-
मात्रेति पर्यवसन्नम् ।

नच सुषुप्तावस्थामा न सिध्येत् पूर्वोत्पन्नविज्ञानस्य क्षणिकत्वेन नष्टत्वात्तदानीं पुरीत-
हेद्यावच्छेदेन मनः संबोध्य सत्त्वेन ज्ञानकारणोभूतत्वद्वन्द्वोयोगस्या सत्त्वेन विज्ञानान्तर-
स्योत्पत्तुमशक्यत्वादिति वाच्यम्, सुषुप्तौ घटः घट इति प्रवृत्तविज्ञानस्यास्तत्वेऽपि बहु-
नित्याकारकालयविज्ञानस्य सत्त्वेन विज्ञानरूपात्मसिद्धेः ।

ननु विज्ञानस्यात्मत्वे तस्य क्षणिकत्वेन तदाश्रितसंस्कारस्यापि क्षणिकत्वात् कालान्तरे
स्मरणं न स्यादिति चेद् ? न भृगुमदेन (कस्तूर्या) वासिते बसने कस्तूर्या अपनयनेऽपि
यथा गन्ध उपलभ्यते तथा पूर्वपूर्वविज्ञानजनितसंस्काराणां पूर्वपूर्वविज्ञाननाशेऽपि उत्तरो-
त्तरविज्ञाने सङ्क्रमेण स्मरणोपपत्तेरिति चेद्, न विज्ञानस्यात्मत्वाद्धम्भवात् । तथाहि,
विज्ञानमात्रेति वदतस्तत्र जगद्विषयकं यत्किञ्चिद्विषयकं निर्विषयकं वा विज्ञानमात्रेत्य-
भिमतम् ।

नायः, आत्मनां सर्वज्ञत्वापत्तेः ।

न द्वितीयः, विनिगमनाविरहेण किंविषयकं विज्ञानमात्रा किंविषयकं नेत्यनिर्णया-
पत्तेः सुषुप्तावपि विषयावभासप्रसङ्गाच्च ।

उत्तरस्मिन्नुत्पत्तिरेव सङ्क्रम इति चेन्न, तदुत्पादकाभावात् । चित्ता-
मेवोत्पादकत्वे संस्कारानन्त्यप्रसङ्गः ।

क्षणिकविज्ञानेऽतिशयविशेषः कल्प्यत इति चेन्न,

मानाभावात्कल्पनागौरवाच्च ।

एतेन क्षणिकशरीरेष्वेव चैतन्यं प्रत्युक्तं गौरवात्तिशये मानाभावाच्च ।
बीजादावपि सदकारिस्मवधानासमवधानाभ्यामेवोपपत्तेः कुर्वद्रूपत्वा
कल्पनात् ।

अस्तु तर्हि क्षणिकविज्ञाने गौरवान्नित्यविज्ञानमेवात्मा, “अविनाशी वा-
ऽरेऽयमात्मा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यादिश्रुतेरिति चेद् ? न तस्य सविद-

मुक्तावलीमयूखः ।

नामपि शतार्थं स्यात् । नचेऽपत्तिस्तन्मते वस्तुमात्रस्यैव विज्ञानरूपत्वाभ्युपगमादिति
वाच्यम्, विज्ञानव्यतिरिक्तत्वेनानुभूयमानस्य घटादेरपत्तिरनुमद्यस्यत्वात् ।

नन्वाकारविशेष एव विज्ञानस्य घटादिरिति चेदुच्यते आकारस्य विज्ञानातिरिक्तत्वे
वस्तुमात्रस्य विज्ञानरूपत्वप्रतिज्ञाभङ्गः अनतिरिक्तत्वे नीलपीठे इति समूहालम्बनस्यैव
नीलाकारोऽपि पीठाकारः स्यात् स्वरूपतो विज्ञानस्याविशेषात् ।

न च नीलत्वादिघातेऽतैरनङ्गोक्तोऽपि अपोह्यते इति अपोहः अतदुभ्याश्रुतिः अर्थात्
नीलेतरमात्रः सद्रूपं नीलत्वं स्वीक्रियते तदेव विज्ञानधर्म इति न दोष इति वाच्यम्,
समूहालम्बनामकविज्ञाने निरुद्धबोर्नीलत्वपीठतरयोः समावेशाद्यभवात् ।

न च समूहालम्बनेन न नीलत्वं न वा पीतत्वमभ्युपगम्यते अपि तु चित्तमेव तथा न
न दोष इति वाच्यम्, एवमपि मात्राऽनुभूतस्य धर्मस्येन स्मरणापत्तिभिन्ना पूर्वविज्ञान-
वासनासङ्क्रमस्योत्तरविज्ञाने उपपादयितुमशक्यत्वेन कालान्तरेऽनुभूतस्य कालान्तरे
स्मरणस्योपपादयितुमशक्यत्वात् ।

नचोपादानोपादेयभावो वासनासङ्क्रमे प्रबोजक इति वाच्यम्वासनायाः सङ्क्रमासंभवात् ।

न च पूर्वविज्ञानेन उत्तरविज्ञानं वासनाविधिप्रमेवोत्पद्यते इति वाच्यम् । वासनाया
उत्पादकासम्भवादिति क्षणिकविज्ञानं नास्मेति सिद्धम् ॥

ननु क्षणिकशरीरेकास्माऽस्तु इति चेद् न गौरवात् वासनासङ्क्रमासम्भवेन स्मर-
णानुपपत्तेश्च ।

ननु क्षेत्रस्थबीजादङ्कुरोत्पत्तिर्भवति कुसुमस्यबीजान्न भवति श्रतोऽङ्कुरत्वावच्छिन्नं प्र-
तिकुर्वद्रूपत्वेन कारणता स्वीक्रियते । कुर्वद्रूपत्वं च अङ्कुरजनकतावच्छेदकतया सिद्धो जा-
तिविशेषः । स च फलोपपायके क्षेत्रस्थबीजे एव स्वीक्रियते न कुसुमस्थबीजे । एवं क्षणिक-
विज्ञाने क्षणिकशरीरे वा कुर्वद्रूपत्वेनैव उत्तरविज्ञाने उत्तरशरीरे वा वासनोत्पादकत्वं वाच्य-
मिति चेद् न, धरणिस्तिलज्यस्योपादिरूपकारणसमवधानेऽङ्कुरोत्पादो न तदभाव इत्येव
सिद्धे कुर्वद्रूपत्वेन कारणतागोचरो मानामावादित्यलम् ।

नित्यविज्ञात्मवादवैदान्निमतसंखण्डनम् ।

ननु क्षणिकविज्ञानस्यात्मत्वे वासनासङ्क्रमासम्भवेन स्मरणानुपपत्तिरतीनित्यविज्ञान-

यत्वासम्भवस्य दर्शितत्वात् निर्विषयस्य ज्ञानत्वे मानाभावात्सविषयत्व-
स्याप्यननुभवात् । अतो ज्ञानादिभिन्नो नित्य आत्मेति सिद्धम् ।

सत्यं ज्ञानमिति हि ब्रह्मपरं जीवेषु नोपयुज्यते । ज्ञानाज्ञानसुखित्वा-
दिभिर्जीवानां भेदसिद्धौ सुतरामोश्वरमेदः । अन्यथा बन्धमोक्षव्यवस्था-
नुपपत्तिः । योऽपीश्वरामेदबोधको वेदः सोऽपि तदभेदेन तदीयत्वं प्रतिपा-
दयन् स्तौति । अभेदमायनयैव यतितव्यमिति वदति । अत एव “सर्वं प-
ञ्चात्मनि समपिंताः” इति श्रूयते । मोक्षदशायामज्ञाननिवृत्तायभेदो जायत
इत्यपि न, भेदस्य नित्यत्वेन नाशयोगात् । भेदनाशेऽपि व्यक्तिद्वयं स्यास्य-
त्येव । न च द्वित्वमपि नश्यतीति वाच्यं, तत्र निर्धर्मके ब्रह्मणि सत्यत्वा-
भावेऽपि सत्यस्वरूपं तदितिवद्द्वित्याभावेऽपि व्यक्तिद्वयात्मको तावदितिसु-
खत्वत् मिथ्यात्वाभावोऽधिकरणात्मकस्तत्र सत्यत्वमिति चेदेकत्वाभावे
व्यक्तिद्वयात्मको द्वित्वमित्युच्यताम् । प्रत्येकमेकत्वेऽपि पृथ्वीजलयोर्न गन्ध
इतिबहुभयं नैकमित्यस्य सर्वजनसिद्धत्वात् । योऽपि तदानोभेदप्रतिपाद-
को वेदः सोऽपि निर्दुःखत्वादिना साम्यं प्रतिपादयति, सम्पदाधिक्ये ‘पुरोहि-
तोऽयं राजा संवृत्त’ इतिवत् अतएव ‘निखनः परमं साम्यमुपैति इति श्रूयते ।
इद्वरोपि न ज्ञानसुखात्मा किन्तु ज्ञानाद्याश्रयः “नित्यं विज्ञानमान-
न्दं ब्रह्म” इत्यादौ विज्ञानपदेन ज्ञानाश्रय एवोक्तः, “यः सर्वज्ञः स सर्ववित्”
इत्याद्यनुरोधात् । आनन्दमित्यस्याप्यानन्दवदित्यर्थः । अर्शश्चादित्वान्मत्व-
र्णयोऽचप्रत्ययात् । अभ्यथा पुष्पिङ्गत्वापत्तिः । आनन्दोऽपि दुःखाभावे उप-
चर्यते, भाराद्यपगमे सुखो संवृत्तोऽहमिति वत्, दुःखाभावेन सुखित्वप्रत्य-
यत् । अस्तु वा तस्मिन् आनन्दो न त्वसावानन्दः, “असुखम्” इति श्रुतेः । न
विधत्ते सुखं यस्येति कुतो नार्थ इति चेद् ? न, क्लिष्टकल्पनापत्तेः, प्रकरण-
विरोधादानन्दमित्यत्र मयर्थावाक्यप्रत्ययविरोधाच्चेति सङ्क्षेपः ।

मुक्तावलीमयूखः ।

मेवात्मास्तु । न च ज्ञानस्य नित्यत्वे मानाभाव इति वाच्यम् “अविनाशी वा अरेऽयमा-
त्मा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति श्रुतेरेव मानत्वादिति चेत्—

न, विज्ञानस्यात्मत्वासम्भवात् । तथाहि, जगद्विषयकं यत्किञ्चिद्विषयकं निर्विषयकं
वा विज्ञानमात्मा ? नायः, जीवात्मनो सर्वज्ञत्वापत्तेः । न द्वितीयः निनिगमकाभावप्रस-
ङ्गः । न तृतीयः निर्विषयकस्य ज्ञानत्वे मानाभावात् आत्मनो ज्ञानरूपत्वे सविषयकत्वे-
नानुभवापत्तेरिव । तस्माज्ज्ञानादिभिन्नो नित्य आत्मेति सिद्धम् ।

न च “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इत्यादिभूतिभिर्ज्ञानरूपता
आत्मन आश्रीयते इति “वाच्यम्, “यः सर्वज्ञः स सर्ववित्” “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्” इत्या-
दिभ्यस्तुतोऽपि “नित्यं विज्ञानमानन्दम्” इत्यादिभूतौ ज्ञानादिपदानामर्थवाच्यजन्तत्वाङ्गी-
करोष आत्मनो ज्ञानमुखाद्याश्रयत्वस्य सिद्धावपि ज्ञानसुखादिरूपत्वासिद्धेरित्यलम् ।

एतेन प्रकृतिः कर्त्री पुरुषस्तु पुष्करपलारावजिल्लेषः किंतु चेतनः कार्य-
कारणयोरेभेदात् कार्यनाशे सति कार्यरूपतया (१) तन्नाशोपि न स्यादित्यका-
रणत्वं तस्य । बुद्धिगतचैतन्याभिमानान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनम् । बुद्धिश्च
प्रकृतेः परिणामः । सैव महत्तत्त्वम्, अन्तःकरणमित्युच्यते । तत्सत्त्वास-
त्वाभ्यां पुरुषस्य संसारापवर्गौ । तस्या एवेन्द्रियप्रणालिकया परिणतिर्ज्ञा-
नरूपा घटादिना सम्बन्धः । पुरुषे कर्तृत्वाभिमानो बुद्धौ चैतन्याभिमानश्च
भेदाग्रहात् । ममेदं कर्तव्यमिति मदंशः पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छतया तत्प्र-
तियिम्बादतात्त्विको दर्पणस्येव मुखोपरागः । इदमिति विषयोपरागः, इन्द्रि-
यप्रणालिकया परिणतिमेदस्तात्त्विको निःश्वासाभिहतदर्पणस्येव मलनि-

मुक्तावलीमयूखः ।

एतेनेति । पूर्वोक्तपुरुषस्याऽऽत्मनो ज्ञानवत्त्वसाधनेन वक्ष्यमाणपुरुषा वैषयः ।

साङ्ख्यमतखण्डनम् ।

ननु 'किन्तु चेतन' इत्युक्त्वा पुरुषस्य साङ्ख्यमते ज्ञानवत्त्वाभ्युपगमात् आत्मनो
ज्ञानवत्त्वसिद्धेर्न साङ्ख्यमतप्रतिक्षेपकत्वमिति एतेनेत्यस्य पूर्वोक्तपुरुषा ज्ञानवत्त्वसाधनेने-
त्यर्थवर्णनमप्युक्तमिति चेद् ?

न, चेतनस्य तन्मतेऽपि ज्ञानरूपत्वाभ्युपगमेन ज्ञानवत्त्वसिद्धेस्तन्मतप्रतिक्षेपकत्वात् ।
अन्यथा चेतनातिरिक्तज्ञानाभ्युपगमे तस्य—

“मूलप्रकृतिरपिकृतिर्भेदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

बोध्यकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः” ॥

इति परिगणितपञ्चविंशतितत्त्वमन्येऽप्रविष्टतया तत्त्वाधिक्यापत्तेः । प्रकृतिः १ ततो
महान् २ (बुद्धिः) ततोऽहङ्कारः ३ ततः पञ्चतन्मात्राणि (शब्द ४ स्पर्श ५ रूप ६ रस
७ गन्धाः ८) पञ्चतन्मात्रेभ्यः कयेण आकाश ९ वायु १० तेजो ११ जल १२ भूतयः १३
(पञ्च भूतानि) अहङ्कारादेव चक्षू १४ रसना १५ घ्राण १६ श्रोत्र १७ त्वगा १८ ख्याति
(ज्ञानेन्द्रियाणि) मुख १९ पाणि २० पाद २१ पायु २२ पश्वा २३ ख्याति
(कर्मेन्द्रियाणि) मनः २४ (ज्ञानकर्मीमयेन्द्रियम्) वायन्ते पुरुषः २५ इति पञ्चविंशतिः
तत्त्वानि साङ्ख्यैरभ्युपगम्यन्ते ।

ननु प्रकृतेर्गुणैः सत्त्वरजस्तयोरूपैः क्रियमाणानि कर्माणि भवन्ति अहङ्कारोऽहं प्रत्यय-
स्तेन भूतः आत्माऽन्तः करणं तस्य स पुरुषः कर्ताहमिति मन्यते इत्यर्थकेन “प्रकृते क्रिय-
माणानि गुणैः, कर्माणि सर्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते” इति भगवा-
तावचनेन प्रकृतेरेव कर्तृत्वं प्रतीयते, न पुरुषस्य किन्तु पुष्करपलाशवजिल्लेषः सः “असौ
कार्यं पुरुषः” इति श्रुत्या तस्मादकारणत्वावयमेन “पुरुषः कर्तृत्वाभावेन कारणत्वाभा-
वात्” इत्यनुमानेन च पुरुषेऽकर्तृत्वसिद्धेः ।

युक्तं चैतत्, अन्यथा पुरुषस्य कारणत्वाभ्युपगमे कार्यकारणयोः साङ्ख्यमतेऽभेदात्
कार्यनाशे तद्भासः स्यात् ।

नचैतादृशपुरुषस्थानशोकार एव वरं प्रयोजनमाप्नादिति वाच्यम्, कचित्प्रसिद्धस्यैव-

(१) न स्यादिति माभूदित्यर्थः । तन्नाशोऽपि स्यादिति पाठस्तु साधीयान् ।

मा । कर्तव्यमिति व्यापरांशः । तेनांशत्रयवती बुद्धिस्तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः सम्बन्धो दर्पमलिनम्वेव मुखस्योपलब्धिश्च्युते । ज्ञानवत्सुखदुःखेच्छाद्वेषधर्माधर्मा अपि बुद्धेरेव कृतिसामानाधिकरण्येन प्रतीतेः । न च बुद्धिश्चेतना परिणामित्वादिति मतमपास्तम् ,

कृत्यदृष्टमोगानामिव चैतन्यस्यापि सामानाधिकरण्यप्रतीतेस्तद्भिन्ने मानाभावाच्च । चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतिश्चैतन्यांशे भ्रम इति चेत्कृत्यंशे किं नेप्यते । अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभावोऽनित्यत्वे तत्पूर्वमसंसारपत्तिः ।

नन्वचेतनायाः प्रकृतेः कार्यत्वाद्बुद्धेरचैतन्यं कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न, असिद्धेः । कतुर्जन्यत्वेमानाभावात् । योतरागजन्मादर्शनादनादित्यम् अनादिभावस्य नाशासम्भवाच्चित्यत्वम् । तत्किं प्रकृत्यादिकल्पनेन ।

न च—“प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते” इत्यनेन विरोध इति वाच्यम्, प्रकृतेरदृष्टस्य गुणैर-

मुक्तबलीमयूखः ।

चैतन्यस्य बुद्धावारोपसम्भवेन बुद्धिगतचैतन्यामिमानीपपत्तये तत्कल्पनात् । बुद्धिरेव महत्त्वमिति साङ्ख्यैश्च्युते ।

न च पुरुषस्याकर्तृत्वे तत्र धर्माधर्मयोस्तपादासम्भवेन तदधीनसुखदुःखयोरपि तत्रानुत्पादात् दुःखसर्वस्वरूपो मोक्षः पुरुषस्य न स्यादिति मोक्षार्थं प्रकृतिपुरुषविवेकस्यापि नापेक्षेति तदर्थं क्रियमाणं साङ्ख्यशास्त्रमप्यनर्थकं स्यादिति वाच्यम्, बुद्धिसत्त्वे इन्द्रियद्वारा बुद्धिपरिणामेन घट इत्यादिकानसम्बद्धो घटादिविषयः घटायाकारज्ञानपरिणामिबुद्ध्या साक्षिभ्यरूपदोषेण अगृहीतभेदवत्सम्बन्धेन पुरुषनिष्ठः पुरुषस्वरूपतिरोधादकः, पुरुषस्य संसारापादकः, बुद्धिनाशे तु तत्परिणामस्य ज्ञानस्याभावेन विषयावच्छेदकाभावात् कैवल्यावस्थानरूपो मोक्षः दुःखसम्बन्धतद्वर्षस्वरूपो संसारमोक्षौ बुद्धेरेव न पुंसः भेदाग्रहादेव अहं बद्धो मुक्तो वैत्वमिमन्यते इति प्रकृतिपुरुषविवेकार्थं शास्त्रस्य सार्थक्यात् । एवं च धार्मिकोऽहं करोमीत्यादिप्रतीत्या कृतिसामानाधिकरण्येन प्रतीयमाना धर्मादयो बुद्धेरेवेति चेन्न ।

चेतनोऽहं करोमीति प्रतीत्या ज्ञानसामानाधिकरण्येन प्रतीयमानकृतेः पुरुषनिष्ठत्वौचित्येन कृतिसामानाधिकरण्येन प्रतीयमानधर्मादीनामपि पुरुषनिष्ठत्वौचित्यात् ।

नचोक्तगीतावचनात् बुद्धेः कर्तृत्वसिद्धौ चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतिः चैतन्यांशे भ्रमो बुद्धेरचेतनप्रकृतिपरिणामित्वेनाचेतनत्वादिति वाच्यम् “प्रकृतेः क्रियमाणानि” इत्यस्य प्रकृतेरदृष्टस्य गुणैरदृष्टजन्यैरिच्छादिभिः कर्ताऽहमेवेत्यस्य तदर्थतया आत्मनः स्वतन्त्रकर्तृत्वनिरासे तत्पर्यात् तदुक्तं “तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः” इत्यादिना भगवतेत्युक्तम् ।

इति साङ्ख्यमतस्रण्डनम् ।

मनादित्वमिति । अयम्भावः स्तन्यपाने बालस्य प्रवृत्तिर्नष्टसाधनताज्ञानमन्तरादयं नाशुभवरूपं बाधादपि तु स्मरणं तच्चानुभावान्तरसापेक्षमिति पूर्वजन्मसत्त्वमिति तत्रापि प्रवृत्तिरेवमेवेति आत्मनोऽनादित्वमिति भावः ।

दृष्टजन्मैरिच्छादिभिः कर्ताहमेवेत्यस्य तदर्थत्वात् । “तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः” इत्यादि च दत्ता भगवता प्रकटीकृतोऽयमुपरिष्ठादशय इति सहस्रक्षेपः ।

धर्माधर्माध्यय इति । आत्मेत्यनुपपद्यते । शरीरस्य तदाश्रयत्वे देहान्तरकृतकर्माणां देहान्तरेण मोगानुपपत्तेः ।

विशेषगुणयोगत इति । योग्यविशेषगुणस्य ज्ञानसुखादेः सम्यग्चेनात्मनः प्रत्यक्षात्वं सम्भवति न त्वन्यथा अहं जाने अहं करोमीत्यादिप्रतीतेः ॥ ४६ ॥

प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयं रथगत्येव सारथिः ।

अहङ्कारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः ॥ ५० ॥

अयमात्मा परदेहादौ प्रवृत्त्यादिनाऽनुमीयते । प्रवृत्तिरत्र चेष्टा ज्ञानेच्छा-यत्नादीनां देहेऽभावस्योक्तप्रायत्याच्चेष्टायाश्च प्रयत्नसाध्यत्वाच्चेष्टया प्रयत्नघनात्मानुमीयते इति भावः ।

अत्र दृष्टान्तमाह—रथेति । यद्यपि रथकर्म चेष्टा न भवति, तथापि तेन कर्मणा सारथिर्यथाऽनुमीयते तथा चेष्टात्मकेन कर्मणा परात्मानुमीयते इति भावः ।

अहङ्कारस्येति । अहङ्कारोऽहमितिप्रत्ययस्तस्याश्रयो विषयः आत्मा न शरीरादिरिति भावः ।

मन इति । मनोभिन्नेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयो मानसप्रत्यक्षविषयश्चेत्यर्थः । रूपाद्यभावेनेन्द्रियान्तरायोग्यत्वात् ॥ ५० ॥

विभुर्बुद्ध्यादिगुणवान्बुद्धिस्तु द्विविधा मता ।

अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यादनुभूतिश्चतुर्विधा ॥ ५१ ॥

विभुत्वं परममहत्त्ववत्त्वम् । तच्च पूर्वमुक्तमपि स्पष्टार्थमुक्तम् । बुद्धपादोक्तिः । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वयश्चतुर्दश गुणाः पूर्वमुक्ता वेदितव्याः । अत्रैव प्रस-

मुक्तावलीमयूखः ।

अनादिभावस्येति । अनादेरपि प्रागभावस्य नाशदर्शनेन भावस्येत्पुनरुक्तम् ॥ ५५ ॥

परात्मानुमीयते इति । परदेहः आत्मवान् चैश्वर्यादयमवदित्यनुमानेन परदेहादात्मानुमीयते इति । न च दृष्टान्तासिद्धिः दृष्टान्तिप्रतिपरिहारानुकूलव्यापाररूपचेष्टाया रथेऽश्वत्वादिति वाक्यम्, चैष्टापदेन उत्तरत्ययोगप्राप्तियोग्यक्रियत्वा इव विशुद्धेनादोरात् तस्माद्य रथे चरत्वेन दृष्टान्तासिद्धयभावात् । नचैवमपि जले व्यभिचारः चैष्टापदेन चेतनप्रयुक्तक्रियया एव विवशणेनादोरात् तस्माद्य रथे चरत्वेन जले वायस्त्वेन दृष्टान्तासिद्धिद्वयव्यभिचारयोरभावात् “मोषाऽस्माद्भावः पवते” इति ध्रुवा जलादीनामपि चेतनापिष्ठितवत्तत्त्वेन व्यभिचारभावाच्चेति ॥ ५० ॥

पूर्वमुक्तमिति । बुद्ध्यादिषट्कसङ्ख्यादिषट्क भावना तथा । धर्माधर्मौ गुणा

ज्ञादुद्बुधेः कतिपयं प्रपञ्चं दर्शयति । बुद्धिस्त्विति । द्वैविध्यं व्युत्पादयति ।
प्रनुभूतिरिति । अनुभूतिश्चतुर्विधेति । एतासां चतसृणां करणानि चत्वारि-
प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि^१ति सूत्रोक्तानि वेदितव्यानि ॥ ५१ ॥

प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमितिशब्दजे ।

ग्राणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं षड्विधं मतम् ॥ ५२ ॥

इन्द्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । यद्यपि मनोरूपेन्द्रियजन्यं सर्वमेव ज्ञानं, त-
थापीन्द्रियत्वेन रूपेणेन्द्रियाणां यत्र ज्ञाने कारणत्वं तत्प्रत्यक्षमिति धिक्त्व-
तम् । ईश्वरप्रत्यक्षं तु न लक्ष्यम् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यम-
व्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षमिति (गौतम) सूत्रे तथैवोक्तत्वात् ।

अथवा ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । अनुमितौ व्याप्तिज्ञानस्योपमितौ
सादृश्यज्ञानस्य शाब्दयोधे पदज्ञानस्य स्मृतायनुभवस्य कारणत्वात्तत्र तत्र
नातिव्याप्तिः । इदं लक्षणमीश्वरप्रत्यक्षसाधारणम् । परामर्शजन्यं ज्ञानम-
नुमितिः । यद्यपि परामर्शप्रत्यक्षादिकं परामर्शजन्यं तथापि परामर्शजन्यं

मुक्तावलीमयूखः ।

एते आत्मनः स्युधमुर्दशः^२ इत्यनेन साधर्म्यप्रकरणे इति शेषः । (पृष्ठे ४२)

अनुभूतिश्चतुर्विधेति । अयमत्र संग्रहः, प्रत्यक्षमेवेतिवार्त्तिकः । अनुमितिरपि इति
क्यादौक्षी । उपमितिरपीति केचित्तार्त्तिकः । शब्दोऽपीति गौतमीयः । अथापतिर-
पीति प्राभाकराः । अनुपलब्धिरपीति भाट्टा वेदान्तिनश्च । सम्भवैतित्वं अपीति पौराणि-
काः । तत्र प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दभेदेनानुभवश्चतुर्विध इति सिद्धान्तिनः । अन्येषाम-
न्तर्भावो नूतकृता व्यतिरेकिग्रन्थे कृतो मया च तत्रैव विवेच(१)यिष्यते ॥ ५१ ॥

इन्द्रियत्वेन रूपेणेति । इन्द्रियत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावत्त्वे सति ज्ञान-
त्वं प्रत्यक्षस्य लक्षणमितिभावः । अनुमित्यादौ च नेन्द्रियत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यता
अपि तु व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतेति नातिप्रसङ्गः ।

ननु ईश्वरप्रत्यक्षस्य नित्यतया इदं लक्षणं तत्राव्याप्तमत आह—ईश्वरप्रत्यक्षमिति
इन्द्रियार्थेति । अव्यभिचारित्यस्य भ्रमभिन्नमित्यर्थः । तथाच इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं
भ्रमभिन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षं तच्च द्विविधम् अव्यपदेश्यं व्यवसायात्मकं च इति सूत्रार्थः अव्यप-
देश्यमित्यस्य निर्विकल्पकं व्यवसायात्मकमित्यस्य सविकल्पकमित्यर्थः ।

ईश्वरप्रत्यक्षमपि लक्षणमित्यभिप्रेत्याह—अथवेति । अत्रादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष-
णम्, अनुमित्यादावतिव्याप्तिवारणाय विशेषणम् । ननु ज्ञानाकरणकमित्यपह्वाय ज्ञानाज-
न्यमित्येवोच्यतामितिचेन्न विशिष्टज्ञानमात्रस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वादतिव्याप्यापत्तेः । नच
निदिप्यासनद्वारा मननादिज्ञानकरणके योगिप्रत्यक्षे इदं लक्षणमव्याप्तमिति वाच्यम् ज्ञान-
करणकत्वाव्यभिचारिजातिशून्यज्ञानत्वस्यैव प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमेनादोषात् तादृशी जातिरनु-
मितित्वादिरेव प्रत्यक्षत्वं ज्ञानकरणकत्वव्यभिचार्येवेति न दोषः ।

परामर्शप्रत्यक्षेति । 'बहिर्ज्याप्यधूमवान् पर्वत इत्याकारकज्ञानवानहमिति परामर्श-

(१) अप्रकृतिर्तेयं विवेचना सत्यवसेर प्रकाशयिष्यते ।

हेतुविषयकं यज्ज्ञानं तदैवातुमितिः । न च कादाचित्कहेतुविषयकानुमि-
तावव्याप्तिरिति ध्यायम्, तादृशज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विव-
क्षितत्वात् ।

अथवा व्याप्तिज्ञानकरणकं ज्ञानमनुमितिः । एवं सादृश्यज्ञानकरणकं ज्ञा-
नमुपमितिः । पदज्ञानकरणकं ज्ञानं शाब्दबोधः ।

वस्तुतो यां कश्चिदनुमितिव्यक्तिमात्राय तद्व्यक्तिवृत्तिप्रत्यक्षावृत्तिजाति-
मत्त्वमनुमितित्वम् । एवं यत्किञ्चित्प्रत्यक्षादिकमात्राय तद्व्यक्तिवृत्त्यनु-
मित्यवृत्तिजातिमत्त्वं प्रत्यक्षात्वादिकं ध्यायमिति ।

जन्मप्रत्यक्षं विभज्यते प्राणजादिति । प्राणजं रासनं चाक्षुषं स्पर्शनं श्रोत्रं
मानसमिति पञ्चविधं प्रत्यक्षम् । न चेश्वरप्रत्यक्षस्योविमज्जनाभ्युत्थम्,
जन्मप्रत्यक्षस्यैव निरूपणोपत्त्यादुक्तमुपानुसारतः ॥ ५२ ॥

प्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः ॥

तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः ॥ ५३ ॥

गोचर इति प्राण इत्यर्थः । गन्धत्वादीति । आदिपदात् सुरभित्वाद्विपरि-
ग्रहः । गन्धस्य प्रत्यक्षात्तात्तद्व्यक्तिजातिरपि प्रत्यक्षा । गन्धाध्यग्रहणे तु प्राण-
स्य न सामर्थ्यमिति बोध्यम् । तथा रस इति । रसत्वादित्थित इत्यर्थः । तथा
शब्दोऽपि । शब्दाद्यदिसहितः । गन्धो रसश्च उद्भूतो बोध्यः ॥ ५३ ॥

उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरो द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसंख्ये ।

विभागसंयोगपरापरत्वस्नेहद्रवत्वं परिमाणयुक्तम् ॥ ५४ ॥

मुक्तावलीमयूखः ।

प्रत्यक्षे विषयविषया परामर्शस्य कारणत्वादिनि भावः । कादाचित्केति । 'धूमवान् पर्व-
तो वह्निमान्' इत्यनुमिती पक्षतावच्छेदकविषया धूमस्य भानादिति भावः । तयाच परामर्श-
जन्यं हेतुविषयकं यज्ज्ञानं तद्वृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वमनुमितित्वमिति कर्तुं निरूप-
यम् । परामर्शजन्यहेतुविषयकं ज्ञानं "पर्वतो वह्निमान्" इति तद्वृत्तिरनुभवत्वव्याप्या
जातिरनुमितित्वजातिरुद्देश्यं "धूमवान् पर्वतो वह्निमान्" इति हेतुविषयकानुमितिविति-
कृत्यलक्षमन्वयः । यदज्ञानेऽतिव्याप्तिवारणाय जन्मान्तं, परामर्शप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय
हेतुविषयकमिति । परामर्शस्येतिऽतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानपदम् । सत्तामादाय प्रत्यक्षादाय-
तिव्याप्तिवारणाय अनुभवत्वव्याप्येति ।

ननु परामर्शजन्यमित्यस्य व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यमित्यर्थस्तथा च पक्षधर्म-
तानिवेदो गौरवमिति लघुलक्षणमाह—अथवेति ।

नन्वनुमितिं प्रति न व्याप्तिज्ञानत्वेन कारणता अपि तु ज्ञानत्वेन मनस्त्वेन वा एवमु-
पमितिं प्रत्यपि बोध्यम् । सामग्रीवेक्षणयादेव ज्ञानवेक्षण्योपपत्तिस्तथा चत्सम्भव इत्य-
स्नेह—वस्तुत इति ॥ ५५ ॥

उद्भूतरूपमिति । ओष्मोष्मादावनुद्भूतं रूपमिति न तत्प्रत्यक्षम् । तद-
न्ति उद्भूतरूपवन्ति ॥ ५३ ॥

क्रिया जातियोग्यवृत्तिः समवायश्च तादृशः ।

गृह्णाति चक्षुः सम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः ॥ ५५ ॥

योग्येति । पृथक्त्वादिकमपि योग्यव्यक्तवृत्तितया बोध्यम् । तादृशः
योग्यव्यक्तवृत्तित्यर्थः । चक्षुर्योग्यत्वमेव कथं तदाह-गृह्णातीति । आलो-
कसंयोग उद्भूतरूपं च चक्षुषप्रत्यक्षे कारणम् । तत्र द्रव्यचाक्षुषं प्रति तयोः
समवायसम्बन्धेन कारणत्वम् । द्रव्यसमवेतरूपादिप्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवाय-
सम्बन्धेन । द्रव्यसमवेतसमवेतस्य रूपत्वादेः प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवा-
यसम्बन्धेनेति ॥ ५५ ॥

उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः ।

रूपान्यचक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कारणम् ॥ ५६ ॥

द्रव्याप्यक्षे—

उद्भूतेति । उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं त्वचो गोचरः । सोऽपि उद्भूतस्पर्-
शोऽपि स्पर्शत्वादिसहितः । रूपान्यदिति । रूपमिन्नं रूपत्वादिभिन्नं च यक्ष-
क्षुषा योग्यं तत्त्वतिन्द्रियस्यापि ग्राह्यम् । तथा च पृथक्त्वसङ्ख्यादयो ये चक्षु-
ग्राह्या गुणा उक्ताः एवं क्रिया जातयो योग्यवृत्तयश्च ते त्वचो ग्राह्या इत्यर्थः ।
अत्रापि त्वगिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षेऽपि रूपं कारणम् । तथाच यहिरिन्द्रि-
यजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणम् ।

नवीनास्तु यहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे न रूपं न वा स्पर्शः कारणं
प्रमाणमावात् किन्तु चाक्षुषप्रत्यक्षे रूपं स्पर्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमन्व-
ययतिरेकात् । यहिरिन्द्रियजन्ये द्रव्यप्रत्यक्षमात्रे किं कारणमिति चेत् न
किञ्चित्, आरमावृत्तिशब्दभिन्नविशेषगुणवत्त्वं वा प्रयोजकमस्तु । रूपस्य का-
रणत्वे लाघवमिति चेन्न, वायोस्त्वगिन्द्रियेणाग्रहणप्रसङ्गात् । इष्टा-

मुक्ताबलीमयूखः ।

स्वाश्रयसामवायसम्बन्धेनेति । स्वमुद्भूतरूपमालोकसंयोगश्च तदाश्रयो द्रव्यं
तत्समवायो रूपे कार्यतावच्छेदकसम्बन्धश्च विषयता ।

स्वाश्रयसमवेतसमवायसम्बन्धेनेति । स्वमुद्भूतरूपमालोकसंयोगश्च तदाश्रयो
द्रव्यं तत्समवेतं रूपं तत्समवायो रूपत्वे इति । पिशाचादीनां प्रत्यक्षवारणाय उद्भूतरूप-
स्य, अन्यकारे षटादिप्रत्यक्षवारणाय आलोकसंयोगस्य कारणता चाक्षुषं प्रतीति मन्तव्यम् ।

त्वगिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षेऽपि रूपमिति । अवममिप्रायः त्वगिन्द्रियजन्यद्रव्य-
प्रत्यक्षे स्पर्शस्य चक्षुरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपस्य कारणत्वे गौरवमतोलापवात् बहि-
रिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपस्य कारणता स्वीक्रियते । नच वायोस्त्वावप्रत्यक्षं न स्यादिति

पत्तिरिति चेदुद्भूतस्पर्श एव लाववात्कारणमस्तु । प्रमाया मप्रत्यक्षत्वे
तिष्ठापत्तिरेव किं नेष्यते । तस्मात् प्रमां पदयामीतिवत् वायुं स्पृशामीति
प्रत्यक्षस्य सम्भवाद्वायोरपि प्रत्यक्षं सम्भवत्येव । बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्य-
क्षमात्रे न रूपस्य न वा स्पर्शस्य हेतुत्वम् । वायुप्रमयोरेकत्वं गृह्यत एव,
कचिद्दृष्ट्यादिकमपि, कचित्सङ्ख्यापरिमाणायग्रहो दोषादित्याहुः ॥ ५६ ॥

स्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम् ।

त्वङ्मनःसंयोगो ज्ञानसामान्ये कारणमित्यर्थः । किं तत्र प्रमाणं,
सुपुत्तिकाले त्वचं त्यक्त्वा पुरीतति वर्तमानेन मनसा ज्ञानाजननमिति ।

ननु सुपुत्तिकाले किं ज्ञानं भविष्यति अनुभवरूपं स्मरणरूपं वा । नाद्यः ।
अनुभवसामाग्र्यभावात् । तथाहि प्रत्यक्षे चाक्षुरादिना मनःसंयोगस्य
हेतुत्वात्तदभावादेव न चाक्षुषादिप्रत्यक्षम् । ज्ञानादेरभावादेव न मानसं
प्रत्यक्षम् । ज्ञानाद्यभावे चात्मनोऽपि न प्रत्यक्षमिति । एवं व्याप्तिज्ञाना-
भावादेव नानुमितिः । सादृश्यज्ञानाभावाग्रोपमितिः । पदज्ञानाभावात्
शाब्दयोधः । इत्यनुभवसामाग्र्यभावाग्रानुभवः । उद्बोधकाभावाच्च न स्मर-
णम् । मैयम् । सुपुत्तिप्राक्कालोत्पन्नेच्छादिभ्यक्तेस्तत्सम्यग्धेनात्मनश्च प्रत्य-
क्षत्वप्रसङ्गात् । तद्वतोऽिन्द्रियत्वे मानाभावात् । सुपुत्तिप्राक्काले निर्विकल्पक-
मेव नियमेन जायत इत्यत्रापि प्रमाणाभावात् ।

अथ ज्ञानमात्रे त्वङ्मनः संयोगस्य यदि कारणत्वं तदा दासनचाक्षुषादि-
प्रत्यक्षकाले त्यागप्रत्यक्षं स्यात् । विषयत्वकसंयोगस्य त्वङ्मनः संयोगस्य च
सत्त्वात् । परस्परप्रतिषेधादेकमपि वा न स्यादिति ।

अत्र केचित्-पूर्वोक्तयुक्त्या त्वङ्मनोयोगस्य ज्ञानहेतुत्वे सिद्धौ चाक्षुषा-
द्विज्ञानमग्राः स्पर्शनादिप्रतिबन्धकत्वमनुभवानुरोधात्कल्प्यत इति ।

अग्रे तु सुपुत्त्यनुरोधाच्चर्ममनः संयोगस्य ज्ञानहेतुत्वं कल्प्यते । चा-
क्षुषादिप्रत्यक्षकाले त्वङ्मनः संयोगाभावाच्च स्पर्शनप्रत्यक्षमिति वदन्ति ।

मुक्तावलीमयूखः ।

वाच्यमिहापत्तेः । नच बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे स्पर्शस्यैव कारणताऽस्तिमिति वाच्यम् प्र-
मायाश्चाक्षुषप्रत्यक्षज्ञानापत्तेरिति श्रुतीनाः ।

नन्मास्तु प्रमां पदयामीतिवत् वायुं स्पृशामीति प्रत्ययस्यापि सङ्गात् वायुप्रमयो
प्रत्यक्षं भवत्येवेति चाक्षुषप्रत्यक्षे रूपस्य स्पर्शनप्रत्यक्षे स्पर्शस्य कारणताऽन्वयव्यतिरेक-
लादासीयते बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे किं कारणमिति चेत् ? आस्तादितिचन्दभिन्नविशे-
षगुणवत्त्वमेव कारणमिति गृह्यण । न च वायोः स्पर्शनप्रत्यक्षाग्रीकारे तद्वत्सङ्ख्याया अपि
प्रत्यक्षं स्यादिति वाच्यम् प्रमागतद्वित्वैकत्वयोरपि वायुगतद्वित्वैकत्वयोरपि प्रत्यक्षस्येष्टत्वात्
कचित्संजातीयसंवेदनरूपदोषाच्च सङ्ख्यादीनां ग्रहणमित्याहुः ।

स्पर्शनादिप्रतिबन्धकत्वमिति । ननु स्पर्शनव्याममया एव चाक्षुषादिप्रतिबन्ध-

मनोग्राहं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः ॥ ५७ ॥

मनोग्राहमिति । मनोजन्यप्रत्यक्षविषय इत्यर्थः । मतिर्ज्ञानम् । कृतिः प्रयत्नः । एवं सुखदुःखत्वादिकमपि मनोग्राहम् । एवमात्मापि मनोग्राहः किन्तु मनोग्राहस्य गोचर इत्यनेन पूर्वमुक्त्यादत्र नोक्तः ॥ ५७ ॥

ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते ।

महत्त्वं षड्विधे हेतुरिन्द्रियं करणं मतम् ॥ ५८ ॥

चक्षुःसंयोगाद्यनन्तरं 'घट' इत्याकारकं घटत्वादिविशिष्टज्ञानं न सम्भवति पूर्वं विशेषणस्य घटत्वादेर्ज्ञानाभावात् । विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात् । तथा च प्रथमतो घटघटत्वयोर्वैशिष्ट्यान्वयगाहोऽज्ञानं जायते । तदेव निर्विकल्परूपम् । तच्च न प्रत्यक्षम् । तथाहि वैशिष्ट्यान्वयगाहज्ञानस्य प्रत्यक्षं न भवति 'घटमहं जानामी'ति प्रत्ययान् । तत्रात्मनि ज्ञानं प्रकारोभूय भासते । ज्ञाने घटस्तत्र घटत्वम् । यः प्रकारः स एव विशेषणमित्युच्यते । विशेषणे यद्विशेषणं तद्विशेषणतावच्छेदकमित्युच्यते । विशेषणतावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने कारणम् । निर्विकल्पके च घटत्वादिकं न प्रकारस्तेन घटत्वादिविशिष्टघटादिवैशिष्ट्यमानं ज्ञानं न सम्भवति । घटत्वाद्यप्रकारकं च घटादिविशिष्टज्ञानं न सम्भवति । जात्यखण्डोपाध्यातिरिक्तपदार्थज्ञानस्य किञ्चिद्धर्मप्रकारकधनियमात् ।

मुक्तावलीमयूषः ।

एवं कुतो न कल्प्यत इति चेन्न तथा सति सर्वत्र स्पर्शानसामप्रयाः सत्त्वेन बाहुषप्रत्यक्षस्योच्छेदः स्यादित्याशयात् मनोजन्येति । मनोग्राहजन्येत्यर्थः । अन्यथा मनोजन्यप्रत्यक्षस्य रूपादावपि सत्त्वादव्यावर्तकमिदं स्यात् ।

वैशिष्ट्यान्वयगाहोऽयेति । वैशिष्ट्यं संसर्गः सांसर्गिकविषयतानवगाहोऽयेति यावत् ।

घटमहं जानामीति । घटविषयकज्ञानवानहमिति बोधः ।

इदमत्र तत्त्वम् निर्विकल्परूपं ज्ञानं हि घटघटत्वे इत्याकारकम् ।

ननु विषयता प्रकारताख्या विशेष्यताख्या संसर्गताख्या चेति त्रिविधा तत्र निर्विकल्पके त्रिविधविषयताशून्यत्वसत्त्वेन निर्विषयत्वमेव स्यादिति चेन्न दुरीयविषयताया एव तथाभ्युपगमेनादोषादिति । निर्विकल्परूपत्वं च प्रकारताशून्यत्वे सति ज्ञानत्वं, संसर्गताशून्यत्वे सति ज्ञानत्वं, विशेष्यताशून्यत्वे सति ज्ञानत्वं वा ।

न च निर्विकल्पकानुव्यवसायोऽस्तु तथा च निर्विकल्पकज्ञानस्य नस्तीन्द्रियत्वमिति वाच्यम् । रक्तः पटो, पटो द्रव्यम्, इति समूहालम्बनानन्तरं रक्तपटज्ञानवानहमित्यनुव्यवसायशरण्या विशिष्टवैशिष्ट्यान्वयगाहिविषयताशून्यज्ञानस्य अनुव्यवसायान्नोपपत्तेरिति निर्विकल्पकज्ञानानुव्यवसायानामेनादोषात् । न चैवमपि 'घटघटत्वे' इति निर्विकल्पकानन्तरं पटत्वविशिष्टपटविषयकज्ञानवानहमित्यनुव्यवसायो मास्तु घटत्ववैशिष्ट्यस्य घटे निर्विकल्पकैवाविशयोकरमात् किन्तु घटत्वज्ञानवानह—मित्यनुव्यवसायोऽस्तु जात्यखण्डोपाध्याति

महत्त्वमिति । द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वं समवायसम्बन्धेन कारणम् । द्रव्यसमवेतानां गुणकर्मसामान्यानां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवायसम्बन्धेन कारणम् । द्रव्यसमवेतसमवेतानां गुणत्वकर्मत्वादीनां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवायसम्बन्धेन कारणमिति ।

इन्द्रियमिति । अत्रापि पञ्चविध इत्यनुपपत्तेः ।

इन्द्रियत्वं तु न जातिः पृथिवीत्वादिना साक्षर्यप्रसङ्गात् । किन्तु शब्देतत्वेऽनृतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकरणमनः संयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वम् । आत्मादिवारणाय सत्यन्तम् । उद्भूतविशेषगुणस्य शब्दस्य धोत्रे सत्ताच्छब्देतरेति । विशेषगुणस्य रूपादेश्चतुरादयापि सत्तादुद्भूतेति । उद्भूतत्वं न जातिः शुक्लत्वादिना साक्षर्यम् । न च शुक्लत्वादिव्याप्यं तात्रैवोद्भूतत्वमिति चाक्षयम्, उद्भूतरूपावादिना चाक्षुष्यादीं जनकतानुपपत्तेः किन्तु शुक्लत्वादिव्याप्यं नानैवानुद्भूतत्वं तदभावकृच्छ्रोद्भूतत्वम् तत्र च

मुक्तावलीमयूखः ।

रिक्तस्य शक्तिविज्ञानप्रकारकत्वनिवृत्त्यात् घटत्वस्य स्वरूपतो विवक्षितत्वसम्बन्धेन ज्ञाने प्रकारकावयवमभावादिति वाच्यम् । जातेः समवायेनैव स्वरूपतः प्रकारकम् न तु विपरित्यादिनाशीत्यदोषात् अन्यथा कालो घटः ज्ञानं घट इति प्रतीतिः प्रमा स्यात् कालिकेन काले विपरित्याया च ज्ञाने स्वरूपतो घटत्वस्य प्रकारत्वात् ।

महत्त्वं पञ्चविध इति । ननु आशये महत्त्वस्य हेतुत्वे प्रयोजनाभावे इति चेन्न—

द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति महत्त्वं कारणमित्येवं कारणतास्वीकारे कायवत्त्वेन प्रयोजनत्वात् । अन्यथा भावयान्मद्रव्यसमवेतप्रत्यक्षत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वाद्भोक्त्रे यौ-
एवं स्यादिति सत्यम् ।

स्वाश्रयसमवायेति । एवं महत्त्वं तदाश्रयो द्रव्यं तत्समवायो रूपांशौ कारणकत्वेच्छेदकत्वसम्बन्धव विवक्षया । स्वाश्रयसमवेतेति । एवं महत्त्वं तदाश्रयो द्रव्यं तत्समवेतं रूपं तत्समवायो रूपत्वे इति ।

साक्षर्यमिति । पृथिवीत्वाभाववति जलीये रसनेन्द्रिये इन्द्रियत्वम् इन्द्रियत्वाभावेति घटादौ पृथिवीत्वं प्रागेन्द्रिये पृथिवीत्वोन्मिर्यात्वाद्योः समावेसेन साक्षर्यमिति भावः ।

आत्मादिवारणमिति । आत्मादौ योऽतिव्याप्तिरूपो दोषस्तद्वारणादेत्यर्थः । सत्यग्रहणे च शब्दादितरे ये विशेषगुणा ज्ञानादयस्तदाश्रयत्वस्वीकार्यमिति सत्तासातिव्याप्तिरिति भावः । ननु आत्मनिषादे सति ज्ञानकरणमनः संयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वमित्येव कल्पनमस्तु इति चेन्न कर्ममनः संयोगस्य मिथ्यादिसते ज्ञानकारणात्वात्तात्प्रतीतिव्यतिवारणाय मूर्च्छाकसत्यन्तस्यावश्यमत्रात् ।

शुक्लत्वादित्वा साक्षर्यमिति । उद्भूतत्वाभाववति चक्षुरिन्द्रियकले शुक्लत्वमभावेति गन्धादनुद्भूता अन्त्यादिकले उद्भूतत्वशून्यत्वयोः समवेतात्साक्षर्यमिति भावः ।

उद्भूतरूपत्वादिनेति । चाक्षुषं इति उद्भूतरूपत्वेन, कारणता स्वीक्रियते सेदानीं न विद्वंपति शुक्लत्वादिव्याप्योद्भूतत्वमिन्द्रियरूपत्वस्य यौक्तव्याप्योद्भूतत्वमिन्द्रियरूपत्वस्य अन्यतया साक्षर्यरूपसाधारणोद्भूतत्वस्यापानेनैकलोके कारणतासमवायेति भावः ।

संयोगादावप्यस्ति तथा च शब्देतरोद्भूतगुणः संयोगादिश्चक्षुरादेरप्यस्त्यतो
 वेद्येति । कालादिवारणाय विशेष्यदलम् । इन्द्रियावयवविषयसंयोग-
 यापि प्राचां मते प्रत्यक्षजनकत्वादिन्द्रियावयववारणाय, नवीनमते काला-
 दौ रूपाभावप्रत्यक्षे सन्निकर्षघटकतया कारणभूतचक्षुःसंयोगाश्रयस्य
 कालादेश्च धारणाय मनः पदम् । ज्ञानकारणमित्यपि तद्वारणाय । कारणमिति ।
 असाधारणं कारणं कारणम् । असाधारणत्वं व्यापारवत्त्वम् ॥ ५८ ॥

विषयेन्द्रियसम्बन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विधः ।

द्रव्यग्रहस्तु संयोगात्संयुक्तसमवायतः ॥ ५९ ॥

द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायतः ।

तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः ॥ ६० ॥

तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः ।

प्रत्यक्ष समवायस्य विशेषणतया भवेत् ॥ ६१ ॥

विशेषणतया तद्वदभावानां ग्रहो भवेत् ।

यदि स्यादुपलभ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते ॥ ६२ ॥

विषयेन्द्रियेति । व्यापारः सन्निकर्षः । षड्विधं सन्निकर्षमुदाहरणद्वारा
 प्रदर्शयति । द्रव्यग्रह इति । द्रव्यप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगजन्यम् । द्रव्यसमवेत-
 प्रत्यक्षमिन्द्रियसंयुक्तसमवायजन्यम् । एवमग्रेऽपि ।

यस्तुतस्तु द्रव्यचालुषं प्रति चक्षुः संयोगः कारणम् । द्रव्यसमवेतचा-
 क्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायः कारणम् । द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषं प्रति
 चक्षुः संयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् । एवमन्यत्रापि विशिष्यैव कार्य-
 कारणभावः ।

परन्तु पृथिवीपरमाणुनीले नीलत्वं पृथ्वीपरमाणौ पृथिवीत्वं च चक्षुषा
 कथं न गृह्यते तत्र परंपरयोद्भूतरूपसम्बन्धस्य महत्त्वसम्बन्धस्य च सत्त्वा-

मुखावलीमयूखः ।

शुक्लत्वाद्विद्युत्वाप्यं नानेति । यथा पृथिवीत्वादिना घटत्वस्य सादृश्यमाशङ्क्य घटत्वं
 नाना तद्वच्चुक्लत्वादिव्याप्यमुद्भूतत्वमपि नानेत्यभिप्रायः तथा हि पृथिवीत्वाभाववति तै-
 वस (स्वर्ण) घटे घटत्वं घटत्वाभाववति मृत्पिण्डादौ पृथिवीत्वं मृदुघटे पृथिवीत्वघटत्वयोः
 समवेतासां कार्यं स्वादतः पृथिवीत्वव्याप्यं घटत्वमन्यत् तेजस्तत्त्वव्याप्यं घटत्वमन्यदिति ।

ननु तज्जनन्धवे सति तज्जन्यजनकस्वरूपस्य व्यापारत्वस्य श्रोत्रशब्दसम्बन्धे समवा-
 येऽग्रमवः समवायस्याजन्यत्वादित्यत आह—व्यापारः सन्निकर्ष इति ।

ननु द्रव्यप्रत्यक्षे इन्द्रियसम्बन्धत्वेन हेतुत्वे स्वकप्रमाणसंयोगाच्चाक्षुषापत्तिः अन्यश्चरे
 पञ्चसंयोगाद्वावश्यं जायतेत्येवमेवाह—यस्तुतस्त्विति ।

परंपरयेति । स्वाश्रयसमवेतसमवेतत्वसम्बन्धेनेत्यर्थः । स्वमुद्भूतहृषं तदाश्रयो

त् । तथाहि—नीले नीलत्वं जातिरेकैव घटनीले परमाणुनीले च घटते । तथाच महत्त्वसम्बन्धो घटनीलमादाम् वर्तते । उद्भूतरूपसम्बन्धस्तु भवमादायैव वर्तते । एवं पृथिवीत्वेऽपि घटादिकमादाम् महत्त्वसम्बन्धो दोष्यः ।

एवं वायौ तदीयस्पर्शादौ च सत्तावाश्चातुष्टयप्रत्यक्षं स्यात् ।

तस्मादुद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्य द्रव्यसमवेतधातुप्रत्यक्षे, तादृशचक्षुः संयुक्तसमवेतसमवायस्य द्रव्यसमवेतधातुप्रत्यक्षे कारणत्वं वाच्यम् । इत्थं च परमाणुनीलादौ न नीलत्वादिप्रति, परमाणौचक्षुः संयोगस्य महत्त्वावच्छिन्नत्वाभावात् । एवं वाट्यादौ न सत्तादिधातुपं तत्र चक्षुःसंयोगस्य कयावच्छिन्नत्वाभावात् ।

एवं यत्र घटस्य मध्यावच्छेदेनालोकसंयोगः चक्षुः संयोगस्तु पाद्यावच्छेदेन तत्र घटप्रत्यक्षभावाद्दालोकसंयोगावच्छिन्नत्वं चक्षुः संयोगे विशेषणं देयम् ।

एवं द्रव्यस्पर्शानप्रत्यक्षेत्वं संयोगः कारणम् । द्रव्यसमवेतस्पर्शानप्रत्यक्षेत्वं संयुक्तसमवेतसमवायः, कारणम् । द्रव्यसमवेतसमवेतस्पर्शानप्रत्यक्षेत्वं संयुक्तसमवेतसमवायः, कारणम् ।

अत्रापि महत्त्वावच्छिन्नप्रत्यक्षमुद्भूतस्पर्शावच्छिन्नत्वं च पूर्ववदेव दोष्यम् ।

एवं गण्यप्रत्यक्षे प्राणसंयुक्तसमवायः गण्यसमवेतस्य प्राणगण्यप्रत्यक्षे प्राणसंयुक्तसमवेतसमवायः, कारणम् ।

एवं रसप्रत्यक्षे रसनसंयुक्तसमवायः रससमवेतरसनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवेतसमवायः, कारणम् ।

शब्दप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवायः, कारणम् । शब्दसमवेतश्रावणप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतसमवायः, कारणम् ।

अथ सर्वं प्रत्यक्षं लौकिकं दोष्यम् । अल्पप्राणलौकिकप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगादिकं विनापि भवति । एवमात्मनः प्रत्यक्षे मनःसंयोगः, आत्मसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनः संयुक्तसमवायः, आत्मसमवेत समवेत मानसप्रत्यक्षे-

मुक्तावलीमयूखः ।

घटः तत्त्वमवेतं नीलरूपं तत्त्वमवायो नीलरूपे । एवं स्वमुद्भूतरूपं तदाश्रयः कपालं तत्त्वमवेतो घटः तत्त्वमवायः पृथिवीत्वे । एवं एवं महत्त्वं तदाश्रयो घटस्तत्त्वमवेतं नीलरूपं तत्त्वमवायो नीलरूपे ।

उद्भूतरूपावच्छिन्नेति । इदं महत्त्वावच्छिन्नेति न चक्षुःसंयोगे विशेषणम् । अर्थात् यत्र चक्षुःसंयोगः, समवायेन वर्तते तत्रैव महत्त्वोद्भूतरूपयोरपि समवायेन स्थितिरेवमेत इति तत्रा न परमाणौ चक्षुःसंयोगस्तत्रोद्भूतरूपसत्त्वेऽपि महत्त्वाभावात् वाच्यो महत्त्वसत्त्वेऽपि उद्भूतरूपाभावात् परमाण्वादी पृथिवीत्वादिर्न वा वा वायौ, सत्तावायातुष्टयं प्रत्यक्षमिति । गन्धसमवेतस्येति । गन्धत्वादेरित्यर्थः । घ्राणेति । घ्राणसंयुक्तो घटादिस्तत्त्वमवेतो गन्धस्तत्त्वमवायो गन्धत्वे इति ।

तः संयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् । अभावप्रत्यक्षे समवायप्रत्यक्षे चेन्द्रिय-
उभयविशेषणता हेतुः । वैशेषिकमते तु समवायो न प्रत्यक्षः ।

अत्र यद्यपि विशेषणता नानाविधा-तथाहि भूतलादौ घटाद्यभावः स्वसंयु-
क्त्वविशेषणतया गृह्यते, सङ्घघातौ रूपाद्यभावा स्वसंयुक्त समवेतविशेषण-
या, सङ्घघात्वादौ रूपाद्यभावः स्वसंयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतया,
व्याभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतया, कादौ सत्त्वाद्यभावः श्रोत्राव-
च्छिन्नसमवेतविशेषणतया, एवं कत्वाद्यवच्छिन्नाभावेगत्वामावादिक् श्रोत्रा-
वच्छिन्नविशेषणविशेषणतया, एवं घटाभावादौ पटाभावः चक्षुःसंयुक्तविशेष-
णविशेषणतया, एवमन्यदभ्युद्गम् । तथापि विशेषणतास्वरूपेणैकैव सा गण्यते ।
अन्यथा पोढा सन्निकर्ष इति प्राचां प्रवादा व्याह्रयेतेति ।

यदि(१) स्यादुपलभ्येति । अत्राभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धिः कारणम् ।
तथाहि । भूतलादौ घटादिज्ञाने जाते घटाभावादिकं न ज्ञायते । तेनाभावोप-
लम्भे प्रतियोग्युपलम्भाभावः कारणम् । तत्र योग्यताप्यपेक्षिता सा च प्रति-
योगिसत्त्वप्रसञ्जन(२)प्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वरूपा । तदर्थञ्च प्रतियोगिनो
घटादेः सत्त्वप्रसङ्गता प्रसञ्जित उपलम्भरूपः प्रतियोगी यस्य सोऽभावप्रत्यक्षे
हेतुः । तथाहि । यत्रालोकसंयोगादिकं वर्तते तत्र यद्यत्र घटः स्यात्तर्हि उप-
लभ्येतत्पापादयितुं शक्यते । तत्र घटाभावादिप्रत्यक्षं भवति । अन्धकारे तु
नापादयितुं शक्यते । तेन घटाभावादेरन्धकारे न चाक्षुषप्रत्यक्षम्, स्पर्श-
प्रत्यक्षं तु भवत्येव, आलोकसंयोगं विनापि स्पर्शनप्रत्यक्षस्यापादयितुं
शक्यत्वात् । गुरुत्वादिकं यद्योग्यं तदभावस्तु न प्रत्यक्षस्त्वत्र गुरुत्वादिप्र-

मुक्तावलीमूलः ।

समवायो न प्रत्यक्ष इति । घटाकाशसंयोगस्य प्रत्यक्षवारणाच्च सम्बन्धप्रत्यक्षे
यत्तादप्रत्यक्षस्य हेतुतेति तेषामभिप्रायः । नैयायिकास्तु संयोगप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्ष-
स्य हेतुतेति स्वीकारेणोक्तदोषवारणसम्भवात् समवायस्य प्रत्यक्षत्वमेवाभ्युपगच्छन्ति ।

स्वसंयुक्तविशेषणतयेति । विशेषणता च स्वरूपसम्बन्धविशेषः । स्वं चक्षुः तत्सं-
युक्तं भूतलं तद्विशेषणता घटाभावे घटाभावकर्मूलमिति ज्ञाने घटाभावरस्य विशेषणत्वात् ।
स्वसंयुक्तसमवेतविशेषणतयेति । स्वं चक्षुः तत्संयुक्तो घटः तत्समवेता चक्षुषा
तद्विशेषणता रूपाभावे । स्वसंयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतयेति । स्वं चक्षुः
तत्संयुक्तो घटस्तत्समवेता एकत्वादिसंख्या तत्समवेतं संख्यात्वादिकं तद्विशेषणता रूपाभावे ।

योग्यानुपलब्धिरिति । योग्या चासौ अनुपलब्धिरिति विमहः ।

(१) मीमांसकाः अमात्रो न प्रत्यक्षमिति स्वीकृत्य अनुपलब्धिप्रमाणजन्यानुपलम्भा-
त्मकमिति विषय एवेति वदन्ति तन्मतं दूषयति-यदि स्यादिति—

(२) प्रतियोगिनः घटादेः सत्तायाः प्रसञ्जनं आरोपः इति प्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जनं
'यद्यत्र घटः स्यात्' इत्याकारकत्वेन प्रसञ्जितः आरोपितः प्रतियोगी 'तर्हि उपलभ्येत'
इत्यारोपविषयो घटोपलम्भः घटप्रत्यक्षं तदेव प्रतियोगी यस्य सत्वमित्यर्थः ।

इति नव्य-न्याकरण-सहित्याचार्य श्रीरामगोविन्दशुक्लरचितटिप्पणी समाप्ता ।

त्यक्तस्यापादयितुमशक्यत्वात् । धावौ रूपाभावः । पागणे सौत्तमाभावः । गुडे तिकाभावः । श्रोत्रे शुब्दाभावः । आत्मनि सुखाभावः । एवमादायस्तत्तदिन्द्रियैर्गृह्यन्ते तत्तत्प्रत्यक्षस्यापादयितुं शक्यत्वात् । संसर्गाभावप्रत्यक्षे प्रति-योगिनो योग्यता । मन्योन्याभावप्रत्यक्षे त्वधिकरणयोग्यताऽपेक्षिता । अतस्तन्मादौ पिशाचादिभेदोऽपि चक्षुषा गृह्यत एव ॥ २६ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

एवं प्रत्यक्षं लौकिकालौकिकमेवेति द्विविधम् । तत्र लौकिकप्रत्यक्षे पोद्गसन्निकर्षो धणितः । अलौकिकसन्निकर्षस्तिवहानीमुच्यते—

अलौकिकस्तु व्यापारस्त्रिविधः परिकीर्तितः ।

सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा ॥ ६३ ॥

अलौकिकस्तिवति । व्यापारः सन्निकर्षः । सामान्यलक्षण इति सामान्यं लक्षणं यस्येत्यर्थः ॥ ६३ ॥

अत्र लक्षणपदेन यदि स्वरूपमुच्यते तदा सामान्यस्वरूपा प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते । तद्वेन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारोभूतं बोध्यम् । तथाहि यत्रेन्द्रियसंयुक्तो धूमादिस्तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानं यत्र ज्ञातं तत्र ज्ञाने धूमत्वं प्रकारः तत्र धूमत्वेन सन्निकर्षेण धूमा इत्येवंरूपं सकलधूमविषयकं ज्ञानं जायते । अत्र यद्वेन्द्रियसम्बद्धमित्येवोच्यते तदा धूलोपलब्धे धूमवन्नमन्तरं सकलधूमविषयकं ज्ञानं न स्यात् तत्र धूमत्वेन सहइन्द्रियसम्बन्धाभावात् । मन्मते तु इन्द्रियसम्बद्धं धूलोपलब्धं तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानम्, तत्र प्रकारोभूतं धूमत्वं प्रत्यासत्तिः । इन्द्रियसम्बन्धश्च लौकिको प्राह्यः । इदं यद्विन्द्रियस्यले । मानसस्यले तु ज्ञानप्रकारोभूतं सामान्यमात्रं प्रत्यासत्तिः ॥

परन्तु सामानानां भावः सामान्यम् । तच्च कश्चिन्नित्यं धूमत्वादि, कश्चिन्नित्यं घटादि । यत्रैको घटः संयोगेन भूतले, समवायेन कपले छातस्तदनन्तरं सर्वेषामेव तद्वदवतां भूतलादीनां कपालादीनां वा ज्ञानं भवति ।

मुक्तावलीमयूखः ।

गुरुत्वादिकमिति । नन्विदमयूखं पिशाचत्वादिजातेरयोग्यत्वेऽपि तदभावस्य इव-म्भादौ प्रत्यक्षत्वात्तीकादिति चेन्न । गुरुत्वादिकमित्यादिपदस्य तादात्म्येन प्रत्यक्षप्रति-बन्धकजातिमित्रसामान्यामात्रपरतयाऽदाधान् । पिशाचत्वजातिः स्वप्रत्यक्षं प्रति तादा-त्म्येन न प्रतिबन्धिका पिशाचत्वस्य क्रियाजातियोग्यवृत्तिरित्यादिना अमोघवृत्तिरिव लयोग्यत्वस्य पूर्वमुक्ततया तत्प्रत्यक्षस्यापादानासम्भवेन तस्य प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वकल्पने बीजमावात् । पिशाचत्रिभेदेति । पिशाचे स्तम्भभेदस्य च न प्रत्यक्षत्वं पिशाचरूपस्य भेदाधिकरणस्यानोमत्वादिति बोध्यम् ।

तत्र लक्षणपदेनेति । ननु सामान्यं लक्षणं स्वरूपं न स्य स सामान्यलक्षणे व्यापार इति स्वोक्तेर सामान्यरूपा प्रत्यासत्तिरिति लभ्यते सामान्यं चेन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञा-

तत्रेदं बोध्यम् । परन्तु सामान्यं येन सम्यग्धेन ज्ञायते तेन सम्यग्धेनाधिकर-
णानां प्रत्यासत्तिः । किं तु यत्र तद्वटनाशान्तरं तद्वदवतः स्मरणं जातं तत्र
सामान्यलक्षणया सर्वेषां तद्वदवतां भानं न स्यात् सामान्यस्य तदानोमभा-
वात् । किंचेन्द्रियसम्यग्द्विशेष्यकं घट इति ज्ञानं यत्र जातं तत्र परदिने इ-
न्द्रियं संयन्धं विनापि तादृशज्ञानप्रकारेभूतसामान्यस्य सत्त्वात्तादृशज्ञानं
कृतो न जायते, तस्मात्सामान्यविषयकं ज्ञानं प्रत्यासत्तिर्न तु सामान्यमित्याह-
आसत्तिराश्रयाणां तु सामान्यज्ञानमिष्यते ।

आसत्तिः प्रत्यासत्तिरित्यर्थः । तथाच सामान्यलक्षणे इत्यत्र लक्षणश-
ब्दस्य विषयोऽर्थः । तेन सामान्यविषयकं ज्ञानं प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते ।
ननु चक्षुःसंयोगादिकं विनापि सामान्यज्ञानं यत्र वर्तते तत्र सकलघटा-
दीनां चाक्षुषादिप्रत्यक्षं स्यादत आह—

तदिन्द्रियजनतद्भ्रमबोधसामग्र्यपेक्ष्यते ॥ ६४ ॥

तदिति । अस्यार्थः—यदा वहिरिन्द्रियेण सामान्यलक्षणया ज्ञानं जननी-
यं तदा यत्किंचिद्विषयिणं तत्सामान्यस्य तदिन्द्रियजन्यज्ञानस्य सामग्र्यो भवे-
न्नित्यम् । सा च सामग्र्यो चक्षुःसंयोगालोकसंयोगादिकम् । तेनाग्यकारादौ
चक्षुरादिना तादृशज्ञानं न जायते ॥ ६४ ॥

ननु ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिरिति ज्ञानरूपा सामान्यलक्षणापि ज्ञानरूपा
तदा तयोर्भेदो न स्यादत आह—

विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ।

सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिर्हि तदाश्रयस्य ज्ञानं जनयति । ज्ञानलक्षणा
प्रत्यासत्तिस्तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्यैव प्रत्यासत्तिरिति ।

अत्रायमर्थः । प्रत्यक्षे सन्निकर्षं विना भानं न सम्भवति । तथा च सामा-
न्यलक्षणां विना धूमत्वेन सकलधुमानां वह्नित्वेन सकलवह्नीनां च भानं कथं
भवेत्तदर्थं सामान्यलक्षणा स्वीक्रियते ।

न च सकलवह्निधूमप्रमानाभावे का क्षतिरिति वाच्यं, प्रत्यक्षधूमेवह्निस-

मुक्तावलीमयूखः ।

न प्रकाशभूतं बोध्यम् तथाच यत्रेन्द्रियसंयुक्तो धूमस्तद्विशेष्यकं ज्ञानं धूम इति तत्र ज्ञाने-
प्रकाशभूतं धूमत्वं तेन सन्निकर्षेण सकलधूमविषयकं ज्ञानं जायते इति यत्र सामान्यपदेन
समानतां भावः सामान्यमिति व्युत्पत्त्या धर्ममात्रं गृह्यते न तु जातिमात्रम् एवं च यत्र
तद्वटनाशान्तरं तद्वदवतः स्मरणं जातं तत्र सामान्यलक्षणसन्निकर्षेण सर्वेषां तद्व-
दवतां स्मरणं न स्यात् घटरूपसामान्यस्य तदानोमभावादिति चेन्न सामान्यं लक्षणं
विषयो यस्य च सामान्यलक्षण इति स्वीकारेण सामान्यज्ञानस्वरूपप्रत्यासत्तेरलोभेन घटरूप-
सामान्यस्याभावेपि तज्ज्ञानरूपप्रत्यासत्तेः सत्त्वेनादोषादिति सङ्क्षेपः ।

ननु यदि सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिर्ज्ञानरूपा ज्ञानलक्षणापि ज्ञानरूपा तदा तयोर्भेदो-
न स्यादिति चेत् सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिर्हि सामान्याश्रयस्य ज्ञानं जनयति ज्ञानलक्षणा
इति विषयकं ज्ञानं तस्यैव प्रत्यासत्तिरिति तयोर्भेदात् ।

मन्त्रस्य गृहीतत्वादन्यधूमस्य चानुपस्थितत्वाद्धूमो वह्निव्याप्यो न वेति संशयानुपपत्तेः । मन्त्रे तु सामान्यलक्षणया सकलधूमोपस्थितौ कालान्तरीयदेशान्तरोपधूमे वह्निव्याप्यत्वसन्देहः सम्भवति ।

न च सामान्यलक्षणस्वीकारे प्रमेयत्वेन सकलप्रमेयज्ञाने जाते साक्षात्पत्तिरिति वाच्यं, प्रमेयत्वेन सकलप्रमेयज्ञाने जातेऽपि विशिष्य सकलपदार्थानामज्ञातत्वेन साक्ष्यमाभावात् ।

एवं ज्ञानलक्षणया अस्वीकारे सुरभि चन्दनमिति ज्ञाने सौरभस्य भानं कथं स्यात् । यद्यपि सामान्यलक्षणयापि सौरभभानं सम्भवति तथापि सौरभस्य भानं ज्ञानलक्षणया । एवं यत्र धूमत्वेन धूसीपटलं ज्ञातं तत्र धूसीपटलस्यानुस्यस्यसाधे भानं ज्ञानलक्षणया ।

योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुज्जानभेदतः ।

योगज इति । योगाभ्यासजनितो धर्मविशेषः, श्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रतिपाद्य इत्यर्थः । युक्तयुज्जानभेदत इति । युक्तयुज्जानरूपयोगिद्वैविध्याद्धर्मस्य द्वैविध्यमिति भावः ॥ ६४ ॥

युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः ।

युक्तस्य तावद्योगजधर्मसहायेन मनसा आकाशपरमाख्यादिनिमित्तपदार्थगोचरं भानं सर्वदैव प्रयितुमर्हति । द्वितीयस्य चिन्ताविशेषोऽपि सहकारोति । इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननमहाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमुक्तावलीयां प्रत्यक्षखण्डम् ।

मुक्तावलीमयूखः ।

ननु सामान्यलक्षणा प्रायासतिः किमर्थमप्रीक्षित इति चेच्छ्रूयताम् यदि ज्ञानान्तराभावात् प्रायासतिर्न स्यात् तदा प्रत्यक्षधूमे वह्निव्याप्यस्य गृहीतत्वात् धूमान्तरस्य चानुपस्थितत्वात् धूमो वह्निव्याप्यो न वेति संदेहो न स्यात् मम तु सामान्यलक्षणया धूमत्वेन सकलधूमानां वह्निवेन सकलधूमानां च ज्ञाने जाते कालान्तरीयदेशान्तरोपधूमे वह्निव्याप्यत्वसन्देहः सम्भवतीति ।

ननु ज्ञानलक्षणाप्रयासत्तेः किं प्रयोजनमिति चेदुच्यते ज्ञानलक्षणया अस्वीकारे सुरभि चन्दनमिति ज्ञाने सौरभस्य भानं न स्यात् चक्षुषमन्त्रेन चक्षिणरस्य सारवेति सौरभस्य चक्षिणरसोभावात् । न च चक्षुषमन्त्रेन सरोपचक्षिणरसत्वे सौरभेणापि स्वसंयुक्तमवाप्यस्थितिरूपोऽस्त्येवेति कथमेतदिति वाच्यम् बोध्यचक्षुः सन्निकर्षाभावेन सौरभस्य सङ्गर्भं न स्मरतिनामकम् ।

यद्यपि सौरभस्य भानं सामान्यलक्षणयापि सम्भवति तथापि सौरभस्य भानं ज्ञानलक्षणमेव एवं च सौरभावे चक्षुषोऽप्यौक्तिकस्थितिकर्तव्यं चन्दनाभावे च लौकिकः सन्निकर्ष इति बोध्यम् । ज्ञानलक्षणासन्निकर्षस्य स्वसंयुक्तमनः संयुक्तमनस्यैव ज्ञानविवरणरूपः स्वचक्षुः तत्संयुक्तं मनः तत्संयुक्तं वात्मा तत्सममेतं सौरभज्ञानं तद्विषयत्वं सौरभ इति उच्यते ।

एमेव ज्ञानानुबन्धमस्यनारायणोदिते । मुक्तावलिमयूखेऽस्मिन् प्रत्यक्षं पूर्णतामावात् ॥

इति न्यायव्याकरणाचार्य सर्वनाथपञ्चाननविरचिते मुक्तावलीमयूखे प्रत्यक्षखण्डं संपूर्णम् ।

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ

मयूखसहितमुक्तावलीसमेता

कारिकावली

अनुमानखण्डः

न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ।

व्यापारस्तु परामर्शः, करणं व्याप्तिर्धर्मवेत् ॥ ६६ ॥

अनुमायां, ज्ञायमानं लिङ्गं तु करणं न हि ।

अनागतादिलिङ्गेन न स्यादनुमितिस्तदा ॥ ६७ ॥

अनुमितिं व्युत्पादयति । व्यापारस्त्विति । अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणं, परामर्शो व्यापारः ।

तथा हि—येन पुरुषेण महानसादौ धूमे यद्वेव्याप्तिर्गृह्यता, पश्चाच्च स एव पुरुषः क्वचित् पर्वतादायविच्छिन्नमूलां धूमरेखां पश्यति, तदनन्तरं धूमो वह्निव्याप्य इत्येवंरूपं व्याप्तिस्मरणं तस्य भवति, पश्चाच्च वह्निव्याप्यधूमधानयमिति ज्ञानम्, स एव परामर्श इत्युच्यते । तदनन्तरं पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिर्जायते ।

अत्र प्राचीनास्तु व्याप्यत्वेन ज्ञायमानं लिङ्गमनुमितिकरणमिति पद-
गित, तद्वद् दूषयति । ज्ञायमानमिति । लिङ्गस्याऽनुमित्यकरणत्वे युक्ति-
माह । अनागतादौति । यद्यनुमितौ लिङ्गं करणं स्यात्, तदाऽनागतेन
लिङ्गेन, विनष्टेन, चाऽनुमितिर्न स्यात्, अनुमितिकरणस्य तदानीमभा-
वादिति ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

मुक्तावलीमयूखः ।

व्यापार इति । तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वं व्यापारत्वम् परामर्शो हि व्या-
प्तिजनजन्यः व्याप्तिज्ञानजन्यानुमितिजनकश्चेति भवति तस्य व्याप्तिज्ञानव्यापारत्वमिति ।

अनागतेनेति । तथा च इयं शास्त्राभाविबहिमती भाविधूमात्, इयं घाला
वतीतवहिमतो अतीतधूमात्, इति अनागतविनष्टाभ्यां लिङ्गाभ्यामनुमितिर्न स्यात्
तदानीं लिङ्गस्य धूमस्याभावात् । अतस्तु धूमस्याभावेऽपि धूमज्ञानस्य सर्वथा दोष
इति भावः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

व्याप्यस्य पक्षवृत्तित्वधीः परामर्श उच्यते ।

व्याप्यस्येति । व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहिहानमनु-
मिती जनकं, तच्च 'पक्षे व्याप्य' इति ज्ञानं, 'पक्षो व्याप्यवान्' इति ज्ञानं
वा, अनुमितिस्तु 'पक्षे व्याप्य' इति ज्ञानात् 'पक्षे साध्यम्' इत्याकारिका,
'पक्षो व्याप्यवान्' इति ज्ञानात् 'पक्षः साध्यवान्' इत्याकारिका ।

मुक्तावलीमयूखः ।

अनुमितिस्त्विति । अयं भावः द्विविधादपि परामर्शात् 'पक्षः साध्यवान्' इत्येव-
माकारानुमितिरवोकारे यदा व्याप्यप्रकारकपक्षविशेष्यकपरामर्शादनुमितिर्जाता तदा पक्ष-
प्रकारकव्याप्यविशेष्यक. परामर्शो नास्ति यदा च पक्षप्रकारकव्याप्यविशेष्यकपरामर्शादनु-
मितिर्जाता तदा व्याप्यप्रकारकपक्षविशेष्यकः परामर्शो नास्तीति कारणभावे कार्योत्पाद-
कपक्षविशेष्यकविशेष्यकविशेष्यकपरामर्शात् कस्यापि परामर्शस्य कारणत्वं न स्यात् अतः 'पक्षो व्या-
प्यवान्' इत्याकारकपक्षविशेष्यकपरामर्शात् पक्षविशेष्यक 'पक्षः साध्यवान्, इत्याका-
रिका, 'पक्षो व्याप्य' इति व्याप्यविशेष्यकपरामर्शात् साध्यविशेष्यक 'पक्षे साध्यम्' इ-
त्याकारिकाऽनुमितिः स्वीक्रियते एवं च एकधर्मावच्छिन्नकार्यं प्रति यदानेकधर्मावच्छिन्नस्य
कारणता तदा व्यतिरेकव्यभिचारः प्रकृते च साध्यप्रकारकपक्षविशेष्यकानुमितित्वावच्छिन्नं
प्रति व्याप्यप्रकारकपक्षविशेष्यकपरामर्शत्वावच्छिन्नस्य ; पक्षप्रकारकसाध्यविशेष्यकानुमि-
तित्वावच्छिन्नं प्रति च पक्षप्रकारकव्याप्यविशेष्यकपरामर्शत्वावच्छिन्नस्य कारणतया एक-
धर्मावच्छिन्नकार्यं प्रति अनेकधर्मावच्छिन्नस्य कारणत्वाभावाच्च व्यतिरेकव्यभिचारः ।

एतदुक्तं भवति—'बहिःप्राप्यमूमवान् पर्वतः' इति परामर्शात् 'पर्वतो बहिःप्राप्य' इत्याकारानुमितिः 'पर्वते बहिःप्राप्यो भूयः' इति परामर्शात् 'पर्वते बहिः' इत्याका-
रानुमितिर्जायते इति ।

ननु परामर्शस्य व्याप्यप्रकारकपक्षविशेष्यकपक्षप्रकारकव्याप्यविशेष्यकान्यतरपरामर्शात्वेन
पक्ष-साध्यवानित्याकारानुमिति प्रति कारणतास्वीकारेण अन्यतरपरामर्शत्वावच्छिन्नकारणस्य
कारणव्यतिरेकव्यभिचारः कारणतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकाकारणभावे 'कार्योत्पा-
दकपक्षविशेष्यकविशेष्यकविशेष्यकपरामर्शात्' इत्येव व्यतिरेकव्यभिचाररूपत्वादिति चेन्न-तद्विज्ञात्वे सति
तद्वैदिकान् यः तत्प्रतियोगिकभेदवद्वयम् अन्यतरत्वम् अथ घटभिन्नत्वे सति पटभेदवत्
एतद्वयतिरिक्तं जगन्मात्रं तद्विज्ञात्वेतद्वयम् इति इदमेव घटपटान्वतरत्वं नाम एष
पक्षविशेष्यकपरामर्शविशेष्यक सति व्याप्यविशेष्यकपरामर्शभिन्नं एतद्वयतिरिक्तं जग-
न्मात्रं तद्विज्ञात्वं द्विविधपरामर्शं इति इदमेव पक्षविशेष्यकव्याप्यविशेष्यकपरामर्शान्वत-
रत्वमिति एवं चान्यतरत्वप्रकरणतत्त्वच्छेदककुक्षी जगतः प्रवेशेन विशेष्यविशेष्यभावे-
व्यतिरेकव्यभिचारः व्यतिरेकव्यभिचाररूपत्वादिति चेन्न-तद्विज्ञात्वे सति पक्षविशेष्यकपरामर्शभिन्नो यः तद्विज्ञा-
त्वरूपस्य पक्षविशेष्यकपरामर्शभिन्नत्वे सति व्याप्यविशेष्यकपरामर्शभिन्नो वा तत्प्रति-
योगिकभेदवद्वयस्य च अन्यतरत्वमिति नियमनाविरहेण कारणतावच्छेदकत्वेन च यो-
ग्येनान्यतरत्वेन कारणतायाः स्वीकर्तुमयोग्यत्वादिति ।

द्विविधादपि परामर्शात् पक्षः साध्यवानित्येवाऽनुमितिर्नित्ये ।

ननु 'बहिर्व्याप्यधूमवान् पर्वतः' इति ज्ञानं विनाऽपि यत्र पर्वतो धूम-
वानिति प्रत्यक्षं, ततो 'बहिर्व्याप्यो धूमः' इति व्याप्तिस्मरणं, तत्र ज्ञानद्वया-
देवाऽनुमितेर्दर्शनात् व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं ॥ सर्वत्र कारणं,

सुजावलीमयूखः ।

द्विविधादपीति । ननु द्विविधादपि परामर्शादेकविधानुमितित्वोकारे व्यतिरेक-
मभिचार इति चेत् — व्याप्यप्रकारकपक्षविशेष्यकारामर्शाव्यवहितोत्तरक्षणज्ञायमानपक्षः
साध्यवानित्याकारकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति व्याप्यप्रकारकव्यतिरेकपरामर्शस्य का-
रणात् एवं पक्षप्रकारकव्याप्यविशेष्यकपरामर्शाव्यवहितोत्तरक्षणज्ञायमान 'पक्षः साध्यवान्'
त्याकारकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति प्रसङ्गप्रकारकव्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्य कारणता इति
पीकारेण व्यतिरेकमभिचाराभावात् ।

वस्तुतस्तु एतदपेक्षयापि कायवात् पक्षनिष्ठविषयतानिरूपितव्याप्यनिष्ठविषयताक-
परामर्शत्वेन द्विविधपरामर्शस्य 'पक्षः साध्यवान्' इत्याकारानुमितिं प्रति कारणतास्वी-
काराद् व्यतिरेकमभिचारवारणं बोध्यम्, द्विविधपरामर्शात् पक्षविशेष्यकसाध्यविशेष्यका-
नुमितिरूपस्वीकारस्तु नोचितः अनुभवविरोधादिति भावः ।

कैचित्तु अनुभवानुरोधेन पक्षविशेष्यकादेव परामर्शादनुमितिर्जायते न तु व्याप्यविशे-
यकाद् भूत एव बहिर्व्याप्यधूमवांध्यामित्याकारकः पक्षविशेष्यक एवोपयन इति वदन्ति ।

मीमांसकः शङ्कते नञ्चिति । इदं हि तेषां मतम् यन्महानसादौ बहिसिद्धचरितधूमद-
ग्नेन 'धूमो बहिर्व्याप्य' इति व्याप्तिग्रहे जाते पश्चाद् 'पर्वतो धूमवान्' इति पक्षधर्मता-
ज्ञानाद् 'पर्वतो बहिमान्' इत्यनुमितिर्जायते व्याप्यनुभवस्यानुमितिं प्रति कारणता तु
ईकारद्वारा । न च संस्कारजन्यत्वेन अनुमितेः स्मृतित्वापत्तिरिति वाच्यम् संस्कारजन्य-
तस्य संस्कारध्वंससाधारण्येन स्मृतित्वाश्रयोजकत्वादिति । न्यायमते तु महावघादौ बहि-
सिद्धचरितधूमदर्शनेन 'धूमो बहिर्व्याप्य' इति व्याप्यनुभवः ततः 'पर्वतो धूमवान्' इति
पक्षधर्मताज्ञानं ततः व्याप्तिस्मरणं ततः परामर्शः ततोऽनुमितिर्निति ।

व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमिति । ज्ञानाकारश्च 'बहिर्व्याप्यधूमवान्
पर्वतः' इत्येवंरूपः । बहोर्निरूपितत्वसम्बन्धेन व्याप्ती तस्याश्च स्वरूपसम्बन्धेनाश्रये तस्य
चाभेदेन धूमे तस्य च संयोगेन मतुबयोश्रये तस्य चाभेदेन पर्वतेऽन्वयः समानाधिकरणप्रका-
राविशेष्यतयोरवच्छेदावच्छेदकभाव इत्येकं मतम् तयोरभेद इत्यपरं मतम् । आद्ये बहि-
त्वावच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिता या व्याप्तित्वावच्छिन्ना विशेष-
ण्यता तादृशविशेष्यत्वावच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिता या आश्रयत्वा-
वच्छिन्ना विशेष्यता तादृशविशेष्यत्वावच्छिन्नाभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिता या
धूमत्वावच्छिन्ना विशेष्यता तादृशविशेष्यत्वावच्छिन्नसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारता-
निरूपिता या आश्रयत्वावच्छिन्ना विशेष्यता तादृशविशेष्यत्वावच्छिन्नाभेदसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रकारतानिरूपिता या पर्वतत्वावच्छिन्ना विशेष्यता तादृशविशेष्यताशाली बोधः,

किन्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन कारणत्वस्याऽऽवश्य-
कत्वात् तत्र विशिष्टज्ञानकल्पने गौरवाच्चेति चेन्न—

व्याप्यतावच्छेदकाज्ञानेऽपि बहिर्व्याप्यवानिति ज्ञानादनुमित्युत्पत्तेः
लाघवाच्च व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वम् ।

किं च 'धूमवान् पर्वत' इति ज्ञानादनुमित्यापत्तिः, व्याप्यतावच्छेद-
कोभूतधूमत्वप्रकारकस्य पक्षधर्मताज्ञानस्य सत्त्वात् ।

न च गृहमाण्ड्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुत्वान्न दोष
इति वाच्यम् । क्षेत्रस्य व्याप्तिग्रहे मैत्रस्य पक्षधर्मताज्ञानादनुमित्यापत्तेः ।

यदि तत्पुरुषोयगृहमाण्ड्याप्यतावच्छेदकप्रकारकं तत्पुरुषोयपक्षधर्म-

मुक्तावलीमयूखः ।

द्वितीये तु बहिर्वावच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारकारतानिरूपिता वा व्या-
प्तिवावच्छिन्ना विशेष्यता तादृशविशेष्यत्वाभिन्नस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिता
वा आश्रयत्वावच्छिन्ना विशेष्यता तादृशविशेष्यत्वाभिन्नाभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारता-
निरूपिता वा धूमत्वावच्छिन्ना विशेष्यता तादृशविशेष्यत्वाभिन्नसंयोगसम्बन्धावच्छि-
न्नप्रकारतानिरूपिता वा आश्रयत्वावच्छिन्ना विशेष्यता तादृशविशेष्यत्वाभिन्नाभेद-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिता वा पर्वतत्वावच्छिन्ना विशेष्यता तादृशविशेष्यता-
शाली बाधः ।

व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यापगाहित्वेनेत्यस्य—व्याप्तिप्रकारतानिरूपितहेतुविशेष्य-
त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षविशेष्यताशालिनिव्यत्येनेति व्याप्तिप्रकारतानिरूपितहेतु-
प्रकारतानिरूपितपक्षविशेष्यताशालिविषयत्वेनेति कार्यः । आद्यं तयोर्भेदमङ्गीकृत्यावच्छे-
द्यावच्छेदकभावबाधिमताभिप्रायेण, द्वितीयं समानाधिकरणप्रकारताविशेष्यतयोर्भेदवादि-
मताभिप्रायेणेति श्रेयम् ।

अनुमित्युत्पत्तेरिति । अयं भावः, व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्या-
भावेऽपि अनुमतिदर्शनेन व्यतिरेकव्यभिचारान्नानुमितौ व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्ष-
धर्मताज्ञानस्य कारणत्वसम्भव इति ।

ननु तत्रानुमितिरूपकार्यदर्शनेन कारणानुमानात् व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकं 'पर्वतो
धूमवान्' इति ज्ञानं कल्पनीयमिति न व्यभिचार इत्यत आह—लाघवाच्चेति—
व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकत्वापेक्षया व्याप्तिप्रकारकत्वस्य लघुत्वादित्यर्थः ।

ननु तत्रावच्छेदकलाघवं मीमांसकानां तु पूर्वोक्तकल्पनालपकमित्युभयोः साम्यमि-
त्यत आह—किंचेति ।

तत्पुरुषसमवेतज्ञानविषयीभूता वा व्याप्यता तदवच्छेदकप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं तत्पु-
रुषसमवेतानुमितौ हेतुः, इति कार्यकारणभावस्वरूपमिति भावः । न च तत्पुरुषसमवेतमेव
भिन्नकालीनं व्याप्तिज्ञानं पक्षधर्मताज्ञानं बादात्मानुमितिप्रसङ्गः, मम तु भिन्नकालीनज्ञा-
नाभ्यामनुमितिकरणोभूतस्य विशिष्टज्ञानस्यानुदयाभावात् दोष इति वाच्यम्, ज्ञानवा बतं-
मानकालीनत्वस्य बोधनेन भेदे तत्कालानत्वस्यापि कामेनादोषात् ।

तादृशं तत्पुरुषोऽनुमितौ हेतुरित्युच्यते, तदाऽनन्तकार्यकारणभावः ।
मन्मते तु समवायसम्बन्धेन व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं समवायसम्ब-
न्धेनाऽनुमिति जनयतीति नाऽनन्तकार्यकारणभावः ।

यदि तु व्याप्तिप्रकारकज्ञानं पक्षधर्मताज्ञानं च स्वतन्त्रं कारणमित्युच्यते—
तदा कार्यकारणभावद्वयं, 'बहिर्व्याप्यो धूम आलोकवांश्च पर्वतः' इति
ज्ञानादप्यनुमितिश्च स्यात् । इत्थं च यत्र ज्ञानद्वयं, तत्राऽपि विशिष्टज्ञानं
रूपनीयं, फलमुखगौरवस्यादोषत्वात् ।

मुक्तावलीमयूखः ।

कार्यकारणभावद्वयमिति । ननु व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन पक्षधर्मतावि-
षयक्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन वा हेतुतेत्वत्र विनिगमनाविरहेण हेतुताद्वयं त्वमि ।

न च व्याप्तिप्रकारकहेतुविशेष्यकनिश्चयत्वेन हेतुविशेष्यकव्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वेन
व्याप्तिप्रकारकज्ञानस्य, व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन पक्षधर्मताज्ञानस्य, कारणत्वेन भीमांसकस्य कार्यकारणभा-
वचतुष्टयमिति, नैयायिकमते द्वयमेवेति तदपेक्षया लाघवमेवेति वाच्यम् । नैयायिकमते व्या-
प्तिप्रकारकहेतुप्रकारत्वपक्षविशेष्यतानां प्रयाणां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण शुद्ध-
भूतकार्यकारणभावत्रयसत्त्वेन भीमांसकापेक्षया गौरवात् तथा हि—व्याप्तिप्रकारतानिरूपि-
तहेतुप्रकारतानिरूपितपक्षविशेष्यताद्यालिनित्यत्वेन, पक्षविशेष्यतानिरूपितहेतुप्रकारतानि-
रूपितव्याप्तिप्रकारताद्यालिनित्यत्वेन, व्याप्तिप्रकारतानिरूपिता या पक्षविशेष्यतानिरू-
पिता हेतुप्रकारता तादृशप्रकारताद्यालिनित्यत्वेन, इति विनिगमनाविरहेण परामर्शकार-
णत्वमिति कार्यकारणभावत्रयमित्यपरितोषादाह—बहिर्व्याप्यो धूम इति ।

ननु व्याप्यतावच्छेदकानां धूमत्वादीनां कारणतावच्छेदककुक्षौ निवेशेन नार्थं दोषः, इति
चेन्न—'बहिर्व्याप्यधूमवान्पर्वतः' 'बहिर्व्याप्यालोकवान् पर्वतः', 'बहिर्व्याप्यवान्पर्वतः'
इति ज्ञानत्रयसाधारणकारणत्वानुरोधेन बह्वधभावविरूपितवृत्तित्वाभावप्रकारतानिरूपित-
पक्षविशेष्यताद्यालिनित्यत्वेन कारणतायास्तार्किकैः स्वीकारेण हेतुतावच्छेदकमेवेन कारण-
भेदाभावेन लाघवात् । भीमांसकस्य तु व्याप्यतावच्छेदकधूमत्वादीनां निवेशे व्याप्यताव-
च्छेदकभेदानेककार्यकारणभावोपपत्तेरेव दोषत्वादिति ।

ननु ज्ञानद्वयस्य विनिगमनकल्पने कल्पनागौरवं तार्किकायामित्यत आह—इत्थं चेन्न
फलमुखेति । फलं कार्यकारणभावप्रवृत्तस्तुखं तदधीनं गौरवं गौरवज्ञानमित्यर्थः ।
कार्यकारणभावप्रवृत्तिसमुपपन्नस्य गौरवज्ञानस्य कारणतानिश्चयप्रातबन्धकत्वाद्युपपन्न इति
भावः । एतदुक्तं भवति गौरवं नाम कार्यव्यिष्टकानुमानातिरिक्तप्रमाणासिद्धतत्तदनुमित्य-
व्यवहितपूर्ववर्तिस्वाश्रयकत्वम् । एवं गौरवम् । अनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्ती स्वाश्रयः पराम-
र्शः तद्वृत्तित्वं गौरवे । स्वाश्रयकत्वमित्येव स्वाश्रयवृत्तित्वमर्थः । विशिष्टज्ञानत्वेन कारण-
तानिश्चये सति कार्यव्यिष्टेन तत्तदनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तिपरामर्शनिश्चयः, ततः तादृश-
गौरवज्ञानमिति ।

व्याप्यो नाम व्याप्यप्राथम्यः, तत्र व्याप्तिः केत्यत आह—व्याप्तिरिति ।

व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसम्बन्ध उदाहृतः ॥ ६८ ॥

वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यो वह्निः, साध्यवान् महानसादिः, तदन्यो जलहृदादिः, तदवृत्तिर्धूमस्येति सन्नसम्बन्धः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन्नसम्बन्धः पिण्डादौ वह्नेः सत्त्वाच्चातिव्याप्तिः ।

अत्र येन सम्यग्धेन साध्यं, तेनैव सम्यग्धेन साध्यवान् बोध्यः, अन्यथा समवायसम्यग्धेन वह्निमान् वह्नेरवयवः, तदन्यो महानसादिः, तत्र धूमस्य विद्यमानत्वाद् व्याप्तिप्रसङ्गात् ।

साध्यवदन्यश्च साध्यवत्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेदवान् बोध्यः, तेन यत्किञ्चिद्वह्निमतो महानसादेर्मिमे पर्वतादौ धूमस्य सत्त्वेऽपि न क्षतिः ।

मुक्तावलीमयुक्तः ।

परामर्शरूपणान्तरं व्याप्तिरूपेण उपोद्धातस्य प्रति दर्शयति—व्याप्यो नामेति । उपपायोपपादकभावः उपोद्धातः । सन्नतिश्च बोधा—‘समसन्न उपोद्धातो हेतुतावसरस्तथा । निर्वाहकैककार्यत्वे बोधा सन्नतिरिष्यते’ इत्यनियुक्तोक्तः । तत्रेति । घटकत्वं सन्नसम्बन्धः । एवं च व्याप्यघटकीभूता व्याप्तिः केत्यर्थः । घटकत्वं स्वाविषयकप्रतीत्यविषयत्वम् ।

साध्यवदन्यस्मिन्निति । साध्यवत्पदं सन्नस्य साध्यवत्प्रतियोगिकपरं तस्य बाभेदसम्बन्धेन अन्यपदार्थैकदेशे भेदेऽन्वयः, न तु साध्यवत्पदार्थस्य प्रतियोगिता सम्बन्धेन भेदे नामार्थबोरेभेदसम्बन्धेनान्यस्यस्याभ्युत्पन्नत्वात् भेदवत्तस्य सन्नसम्बन्धिरूपितवत्सम्बन्धेन वृत्तिरूपे सम्बन्धपदार्थं तस्मात् ‘प्रतियोगितासम्बन्धेनाभावे । एवं च साध्यवत्प्रतियोगिकभेदवन्निरूपितवृत्तिरित्याभावो व्याप्तिरिति तदर्थः ।

अत्र येन सम्यग्धेनेति । अर्थ भावः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना या साध्यनिष्ठावच्छेदकता तन्निरूपितावच्छेदतावती या प्रतियोगिता तन्निरूपकभेदवन्निरूपितवृत्तिरित्याभावो व्याप्तिरित्यर्थः । एवं च समवायेन वह्निमान् इति, प्रतीतिसादिकभेदीयप्रतियोगितावच्छेदकता वह्निनिष्ठा सा च न साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना या च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना संयोगेन बन्दिमाप्तेति भेदीया प्रतियोगितावच्छेदकता तन्निरूपकप्रतियोगिकताकमेदव न पर्वत इति नाभ्याप्तिरिति ।

साध्यवत्यावच्छिन्नेति । अर्थ भावः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना साध्यतावच्छेदकमात्रा(१)वच्छिन्ना या साध्यनिष्ठावच्छेदकता तन्निरूपितावच्छेदतावती या प्रतियोगिता तन्निरूपकभेदवन्निरूपितवृत्तिरित्याभावो व्याप्तिरित्यर्थः ।

अर्थ भावः, पर्वतः संयोगेन बह्वानसीमवह्निमाप्तेति भेदीयप्रतियोगितावच्छेदकता न साध्यतावच्छेदकमात्रावच्छिन्ना इति तादृशो भेदो धर्तुं न शक्यते यद्य तादृशः संयोगेन वह्निमाप्तेति प्रतीतिसादिकः ॥ च न पर्वते इति नाभ्याप्तिः ।

(१) वह्निमद् घट पण्डित्यवशात्तन्निष्ठमवाधावभावादाव्याप्तिप्रारण्य भाग्य पदम् ।

येन सम्बन्धेन हेतुता तेनैव सम्बन्धेन साध्यवदन्यवृत्तित्वं बोध्यं, तेन साध्यवदन्यस्मिन् धूमावयवे धूमस्य समवायसम्बन्धेन सत्त्वेऽपि न क्षतिः ।

साध्यवदन्ध्यावृत्तित्वं च साध्यवदन्यवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताभावात्, तेन धूमवान् बहेरित्यत्र साध्यवदन्यजलद्विबृत्तित्वाभावेऽपि ण्वित्यसिः ।

अत्र यद्यपि द्रव्यं गुणकर्मन्यात्वविशिष्टत्वादित्यादौ विशिष्टसत्त्वात् शुद्धसत्तायाश्चैक्यात् साध्यवदन्यस्मिन् गुणादाववृत्तित्वं नाऽस्ति, तथाऽपि हेतुतावच्छेदकरूपेणाऽवृत्तित्वं बाध्यं, हेतुतावच्छेदकं तादृशवृत्तितानवच्छेदकमिति फलितोऽर्थः ॥ ६८ ॥

ननु केवलान्वयिनि ज्ञेयत्वादौ साध्ये साध्यवदन्यस्याऽप्रसिद्धत्वाद्गतिः, किञ्च सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन् सामान्यादौ हेतु-

मुक्तावलीमयूषः ।

येन सम्बन्धेन हेतुतेति । अयं भावः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना साध्यतावच्छेदकमात्रावच्छिन्ना वा साम्यनिष्ठावच्छेदकता तत्तिरूपितावच्छेदयतावती वा प्रतियोगिता तत्तिरूपकभेदवन्निरूपिता वा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना वृत्तिता तदभावो व्याप्तिरित्यर्थः । एवं च संबोधेन बहिर्भावेति प्रतीतिसाक्षिभेदकभेदवद्धूमावयवतिरूपिता समवायसम्बन्धावच्छिन्ना वृत्तिता यद्यपि धूमे वर्तते तथापि साध्यवद्विन्ननिरूपितहेतुतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिताया अभावो वर्तत एवेति नाप्याप्तिः ।

साध्यवदन्यवृत्तित्वत्वायच्छिन्नेति । अयं भावः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना साध्यतावच्छेदकमात्रावच्छिन्ना वा साम्यनिष्ठावच्छेदकता तत्तिरूपितावच्छेदयतावती वा प्रतियोगिता तत्तिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितात्वनिष्ठावच्छेदकताप्रतियोगिताकामात्रो व्याप्तिः । एवं च धूमवान् बहेरित्यत्र धूमवदन्यजलनिरूपितवृत्तित्वं बहौ नास्तीति प्रतीतिसाक्षिकाभावीया प्रतियोगिता वृत्तितात्वावच्छिन्ना यथा वर्तते तथा निरूपितात्वसम्बन्धेन जलावच्छिन्नाऽपि वर्तते इति तादृशमात्रो पक्षो न बाधयते किन्तु धूमवदन्यनिरूपितवृत्तित्वं नास्तीति एवैस्वरूपः स च न बहौ इति नातिव्याप्तिः । वृत्तितात्वनिष्ठावच्छेदकताप्रतियोगिताकेयस्य वृत्तितात्वनिष्ठावच्छेदकताभिज्ञा वा अवच्छेदकता तदनिरूपिका सती वृत्तितात्वनिष्ठावच्छेदकता निरूपिका वा प्रतियोगिता तत्तिरूपकेयर्थः इति भावः ।

हेतुतावच्छेदकमिति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना साध्यतावच्छेदकमात्रावच्छिन्ना वा साम्यनिष्ठावच्छेदकता तत्तिरूपितावच्छेदयतावती वा प्रतियोगिता तत्तिरूपकभेदवन्निरूपिता वा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना वृत्तिता तदनवच्छेदकं यद्वहेतुतावच्छेदकं तादृशं व्याप्तिरिति लक्षणं पर्यवस्यत्यम् ॥ ६८ ॥

अथवेदादिलक्षणमवतारयितुमावलक्षणे दोषमाह—नन्विति । अयं भावः, इदं ज्ञेयं वाच्यत्वादित्यादौ ज्ञेयत्वरूपसाध्यवद्वेदस्याप्रसिद्धत्वाऽप्याप्तिः । एवं सत्तावान् जाते-

तावच्छेदकसमन्वयेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धत्वादव्याप्तिश्चात आह—

अथ चा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना ।

साध्येन हेतोरकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ॥ ६९ ॥

अथ वेति । हेतुमति निष्ठा—वृत्तिर्यस्य स तथा विरहः—अभावः, तथा च हेत्वधिकरणवृत्तियोंऽभावस्तदप्रतियोगिना साध्येन सह हेतोः सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ।

अत्र यद्यपि बहिमान् धूमादित्यादौ हेत्वधिकरणपर्वतादिवृत्त्यभावप्रतियोगित्वं तत्तद्वद्व्यादेरस्तीत्यव्याप्तिः ।

न च सामानाधिकरणवद्विधूमयोरेव व्याप्तिरिति वाच्यम् । तत्तद्वद्व्यादेरप्युभयाभावस्तत्वात्, एकसत्त्वेऽपि द्वयं नाऽस्तीति प्रतीतेः । गुणवान्

मुक्तावलीमयूखः ।

रित्यत्र सत्तावदन्वयसामान्यादिनिक्षिपितहेतुतावच्छेदकसमवायसमन्वयावच्छिन्नवृत्तिसत्ताप्रसिद्ध्या तदभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति ।

ननु मेदप्रतियोगितानवच्छेदकस्वरूपकेवलान्वयिरवनिधयकाले पशुतापटकर्षणभावाध्वानुमितिः तद्वन्मकाले च भ्रमात्मकव्याप्तिज्ञानादेवानुमितिः सिपाधयिवाविरहविशिष्टसिद्धभावकपक्षतात्वोपगमेऽपि भीमासकमते केवलान्वयिसामान्यादनुमित्यनङ्गीकारान्नेदं रूपमस्तिश्चेराह—किञ्चेति ।

हेतुमविति । हेतुनिष्ठ हेत्वधिकरणनिष्ठत्वान्ताभावाप्रतिगमिसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः । पर्वतो बहिमान्धूमादिरित्यत्र हेतुधूमस्तदधिकरणं पर्वतस्तद्विष्टोऽत्यन्ताभावः यतो नास्तीति प्रतीतिसाक्षिकस्तत्प्रतियोगी पटः, नप्रतियोगी बहिः स एव साध्यः तेन सामानाधिकरण्यं धूमे, इति लक्षणसमन्वयः ।

अत्रेति । बहिमान् धूमादित्यत्र हेतुधूमस्तदधिकरणं पर्वतस्तद्विष्टोऽत्यन्ताभावः स हानसीयवदिर्नास्तीति प्रतीतिसाक्षिकः एवं हेत्वधिकरणे महानसे पर्वतीयवदिर्नास्तीति प्रतीतिसाक्षिकः तत्प्रतियोगी चालनीन्यायेन महानसीयवद्व्यादिरप्रतियोगी न कोऽपि बहिरित्यव्याप्तिः ।

तत्तद्वद्व्यादेरपीति । बहिमान् धूमादित्यत्र हेत्वधिकरणे पर्वते पर्वतीयवद्विष्टोभयं नास्तीति प्रतीतिसाक्षिकपर्वतीयवद्विष्टोभयामावस्य सत्त्वात् तत्प्रतियोगी पर्वतीयवद्विष्टिति सामानाधिकरण्यवद्विधूमयोरेव व्याप्तिरित्युक्तावपि न निस्तार इति भावः । इदमुपलक्षणम् । विशिष्टाभावमादायाव्याप्तिरित्यपि बोध्यम् ।

न वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावविशेषायाजायं दोष इत्यश्चेराह—गुणवानिति । अत्र हेतोरैक्यचित्तया सामानाधिकरणयोरेव व्याप्तिरित्युक्तावपि न निस्तारः । तथा हि गुणवान् इत्यव्यादित्यत्र इत्यव्याधिकरणे जले गन्धो नास्ति हेत्वधिकरणे पृथिव्या स्नेहो नास्ति तादृशे वायौ रूपं नास्तीति चालनीन्यायेन तत्तद्व्याप्यत्वानामभावसत्त्वात् प्रतियोगित्वमेव तत्तत्साध्ये इत्यव्याप्त्या सामानाधिकरणयोरेव व्याप्तिरित्यप्युपलक्षणमुपलक्षणमिति भावः ।

द्रव्यत्वादावव्याप्तिश्च । तथाऽपि प्रतियोगितानवच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति वाच्यम् ।

तनु रूपत्वव्याप्यजातिमत्त्वान् पृथिवीत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदिका रूपत्वव्याप्यजातयः, तासां च शुक्लत्वादिवस्वरूपाणां नीलवटादिवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमस्तीत्यव्याप्तिरिति चेन्न—

तत्र परम्परया रूपत्वव्याप्यजातित्वस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वात्, न हि तादृशधर्मावच्छिन्नाभावः काऽपि पृथिव्यामस्ति, रूपत्वव्याप्यजातिमाशास्तीति बुद्धपापचेः ।

एवं दण्डयादौ साध्ये परम्परासम्बद्धं दण्डत्वादिकमेव साध्यतावच्छेद-

मुक्तावलीमयूखः ।

उद्गपवान् (१) तद्वसादित्यत्र लक्षणसमन्वयसम्भवेनाद्यम्भवाभावादव्याप्यमिधानम् ।

तथाप्येति । एवं च हेत्वधिकरणनिष्ठास्वन्ताभावीयप्रतियोगितानवच्छेदकं न तस्यावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति लक्षणं निष्पन्नम्, तथा च गुणवान् द्रव्यत्वादित्यत्र द्रव्यत्वाधिकरणे गुणो नास्तीत्यभावो धर्तुं न शक्यते किन्तु रूपं नास्ति रसो नास्तीत्येवमादिव तदेषां प्रतियोगिता रूपरसादिनिष्ठा प्रतियोगितावच्छेदकं रूपत्वादिकमनवच्छेदकं गुणत्वं तदेव साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नेन गुणेन द्रव्यस्वरूपहेतोः सामानाधिकरण्यसम्बन्धसमन्वयः ।

नमिषति । रूपत्वव्याप्यजातिमत्त्वान् पृथिवीत्वादित्यत्र पृथिवीत्वाधिकरणे पीतपटे नीलो नास्ति, रक्तपटे पीतो नास्तीत्येवं चाल्मीन्यायेन सर्वेषामपि रूपाणामभावसंस्थात्वा अपि रूपत्वव्याप्या नीलत्वादिजातयः प्रतियोगितावच्छेदिकाः सम्पन्नास्ता एव च साध्यतावच्छेदिकाः इति हेत्वधिकरणनिष्ठास्वन्ताभावीयप्रतियोगितानवच्छेदिका न सम्पन्ना इत्यव्याप्तिः ।

परम्परयेति । स्वाधयसमवयासम्बन्धेनेत्यर्थः । एवं रूपत्वव्याप्यजातिरिव तदाश्रयः रूपत्वव्याप्यनीलत्वादिजातिः तदसमवयवो रूपे एवं च पृथिवीत्वाधिकरणे स्वाधयसमवयवसम्बन्धेन रूपत्वव्याप्यजातिरववाचास्तीत्यभावो धर्तुं न शक्यते पृथिवीत्वाधिकरणे स्वाधयसमवयवसम्बन्धेन रूपत्वव्याप्यजातिरववतो नीलरूपादेः प्रतियोगिनः संस्थादिति प्रतियोगितावच्छेदकं पूर्वोक्तरीत्या नीलत्वादिकमनवच्छेदकं रूपत्वव्याप्यजातिरिव तदेव साध्यतावच्छेदकमिरयदोषः ।

एयमिति । मठो दण्डमान् दण्डिसंयोगादित्यत्र दण्डिसंयोगाधिकरणमनुयोगितासम्बन्धेन मठः तन्निष्ठोभावः तद्वन् नीलत्वात् तदभावेना प्रतियोगिता तत्तद्दण्डिनिष्ठा प्रतियोगितावच्छेदको दण्डः स एव साध्यतावच्छेदक इत्यव्याप्तिः स्वाधयसमवयवसम्बन्धेन दण्डित्यस्य साध्यतावच्छेदकत्वात्तीकरी तु—दण्डिसंयोगाधिकरणे स्वाधयसमवयवसम्बन्धेन दण्डित्वाभास्तीति धर्तुं न शक्यते अपि तु घटोनास्तीत्येवमादिरिति नाव्याप्तिः ।

(१) उद्गपवानिति । हेत्वाधिकरणे तद्वद्व्ये तद्वत् नास्तीत्यभावो धर्तुं न शक्यते किन्तु घटाभावसम्प्रतियोगी यः, अप्रतियोगी साध्यं तद्वत् तेन सामानाधिकरण्यं तद्वत् इति लक्षणसमन्वयादसम्भवे नोक्तम् ।

एवं तच्च प्रतियोगितानवच्छेदकमिति ।

साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्भेदात् तादृशस्थले साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकं प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकमित्येव लक्षणघटकमित्यपि वदन्ति ।

हेत्वधिकरणं हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणं वाच्यम्, तेन द्वयं गुण-
कर्मन्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ शुद्धसत्ताधिकरणगुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगि-
त्येऽपि द्रव्यत्वस्य नाऽव्याप्तिः ।

एवं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणं योध्यम्, तेन समवायेन धू-
माधिकरणतदवयवनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेऽपि बह्वेनाऽव्याप्तिः ।

अभावश्च प्रतियोगित्वधिकरणो योध्यः । तेन कपिसंयोगेतद्बुद्ध-

मुक्तावलीमयूखः ।

साध्यादिभेदेनेति । तादृशस्थले लक्षणान्तरमेव कर्तव्यम् । हेत्वधिकरणनिष्ठा-
न्तानापीयप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकं तदाप्रधान-
चिह्नकसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति लक्षणमात्येवमित्यर्थः ।

ननु द्वयं गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ 'विशिष्टं शुद्धाभातिरिच्यते' इति
न्यायावबुद्धसत्ताधिकरणं गुणरतविद्यमानस्य 'द्रव्यत्वं नास्तीति' प्रतीतिव्याधिकृतदोषप्र-
तियोगितावच्छेदकं द्रव्यत्वं तदेव साध्यतावच्छेदकं प्रतियोगितावच्छेदकं न जातमित्य-
व्याप्तिरत आह—हेत्वधिकरणमिति । न च हेतुतावच्छेदकविशिष्टसत्तावविशिष्टसत्त्व-
स्य गुणे सत्त्वादिव विवक्ष्यवामप्यव्याप्तेरप्रत्योकार इति वाच्यम्—हेतुतावच्छेदकावच्छि-
न्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणवविशिष्टस्य हेत्वधिकरणपदेन विवक्ष्यता, एवं च विश-
ष्टसत्ताव्यावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणत्वं द्रव्य एव न गुणे द्वयं विशिष्टसत्ता-
विति प्रतीतिरित्यदोष इति यावः ।

नन्वेवमपि बहिमान् धूमादिरयत्र समवायेन धूमाधिकरणं धूमावयवस्यचिह्नोऽभावः
बहिर्नास्तीतिप्रतीतिव्याधिकृतः तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं बहिर्व्यमित्यव्याप्तिरत आह—हेतु-
तावच्छेदकसम्बन्धेनेति । तथा च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकाव-
च्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणवविशिष्टनिष्ठाभावीयप्रतियोगितानवच्छेदकं यत्साध्यता-
वच्छेदकं तदवच्छिन्नकसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः, इति लक्षणस्वरूपं निगमनम् ।

ननु, कपिसंयोगी एतद्बुद्धत्वादित्यत्र एतद्बुद्धत्वाधिकरणमेतद्बुद्धः तन्निष्ठोऽभावः
पूज्यावच्छेदेन कपिघंशोमी नास्तीति प्रतीतिव्याधिकृतः तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं, कपिघंशोमी-
मिरमव्याप्तिरत आह—अभावश्चेति । तथा च एतद्बुद्धे शास्त्रावच्छेदेन कपिसंयोगस्य
सत्त्वात् प्रतियोगिसमानाधिकरण एव कपिसंयोगाभावः न प्रतियोगिभ्यधिकरणः किन्तु
अभावादिरेव तथा सत्प्रतियोगितानवच्छेदकं घटत्वमनवच्छेदकं कपिसंयोगत्वं तदवच्छिन्न-
सामानाधिकरण्यमेतद्बुद्धत्वे इत्यदोषः ।

ननु प्रतियोगित्वधिकरण इत्यस्य प्रतियोग्यधिकरणवृत्तौत्वयाग्रीकारे कपिघंशोमी
एतद्बुद्धत्वादित्यत्र प्रतियोगिनः कपिसंयोगस्य अनधिकरणं गुणादिकं तन्निष्ठोऽभावः कपि-
घंशोमीभावः प्रतियोगित्वधिकरणः एव एव बुद्धे अधिकरण्यभेदेनाभावभेदानभ्युपगमादिति

तादित्यादावेतद्वृत्तवृत्तिकपिसंयोगमात्रप्रतियोगित्वेऽपि कपिसंयोगस्य नाश्यातिः ।

न च प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं यदि प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं, तदा-
तयैवाश्यातिः, प्रतियोगिनः कपिसंयोगस्याऽनधिकरणे गुणादौ वर्तमानो
योऽभावस्तस्यैव वृक्षे मूलावच्छेदेन सत्त्वात् । यदि तु प्रतियोग्यधिकरणा-
वृत्तित्वं, तदा संयोगो सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः-सत्ताधिकरणे गुणादौ
यः संयोगमात्रस्तस्य प्रतियोग्यधिकरणद्रव्यवृत्तित्वादिति वाच्यम् ।

हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्य चिद्वस्तित्वात्,
स्वप्रतियोग्यनधिकरणोभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावा इति निष्कर्षः ।

प्रतियोग्यनधिकरणत्वं च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं

मुद्रावलीमयूखः ।

तदप्रतियोगितावच्छेदकं । कपिसंयोगत्वमित्यश्यातिः । न च प्रतियोगिव्यधिकरणेत्यस्य प्रति-
योग्यधिकरणवृत्तित्वस्यैव, तथापि वृक्षवृत्तिकपिसंयोगमात्रस्य प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वा-
प्रतियोग्यधिकरणवृत्तिमिदत्ताभावाभावातिरिनि वाच्यम्, एवमपि संयोगी सत्त्वादि-
तत्र सत्त्वाधिकरणे गुणादौ वर्तमानो यः संयोगमात्रः तस्य प्रतियोग्यधिकरणद्रव्यवृत्ति-
तादप्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वं नास्ति किन्तुऽदानीनस्यैव घटाभावादेः तदप्रतियोगिताव-
च्छेदकं घटादादिकमनवच्छेदकं संयोगत्वमिद्वतिव्याप्तेर्द्वारम्यादित्वत्वाद् आह-हेत्वधि-
करणे इति । हेत्वधिकरणवच्छेदेन प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वस्यैव, तथा च कपिसंयोगी
एतद्वृत्तित्वादिस्तत्र कपिसंयोगमात्रो न हेत्वधिकरणवच्छेदेन प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तिः गु-
णस्य हेत्वधिकरणत्वामात्रान् संयोगी सत्त्वादित्वत्र च संयोगमात्रवत्तया गुणस्य हेत्वधि-
करणत्वादिति भाव्याप्यतिव्याप्ति इति भावः ।

नन्वेवं हेतुसमानाधिकरणेत्यस्य वैयर्थ्यं सत्तावान् जातेरित्यत्र सत्ताभावस्य हेत्वधि-
करणवच्छेदेन प्रतिवैयर्थ्यवैयधिकरणभावाद्भाव्याप्यभावादित्वत्वाद् आह-स्वप्रतियोगी-
ति । स्वपदं सत्तावच्छेदकमात्रपरम् ।

निष्कर्ष इति । प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावस्येत्यर्थः । तथा च हेतुसमाना-
धिकरणेति विशेषादेव हेत्वधिकरणे इत्याद्यर्थताम् इति न हेतुसमानाधिकरणेत्यस्य
वैयर्थ्यमिति भावः ।

ननु विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यत्र आत्वविकरणं गुणस्तथिष्ठोऽभावः विशिष्टसत्ता-
भावः स च सत्तारूपप्रतियोगिविषयानाधिकरण एव हेतुतावीन एवमात्रो लक्षणघटको
वाच्य इत्यतिव्याप्तिरत आह-प्रतियोग्यनधिकरणत्वमिति । प्रतियोगितावच्छे-
दकावच्छिन्नानिरूपकानिरूपिताविकरणताशून्यत्वं तदर्थः । तथा च विशिष्टसत्ताभाव-
व्यतिरिक्तकृतानिरूपिताविकरणत्वं न गुणे, इति तन्निष्ठोऽभावः विशिष्टसत्ताभावः प्र-
तियोगिव्यधिकरणः सजात इति नातिव्याप्तिरिति भावः ।

एवं च स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानिरूपकानिरूपिताविकरणताशून्यो हेतु-

वाच्यम्, तेन विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ जात्यधिकरणगुणदौ नि-
शिष्टसत्ताभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः ।

अथ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वं बोध्यम्, ते-
जानवान् सत्त्वादित्यादौ सत्ताधिकरणघटादेर्विषयतया ज्ञानाधिकरणत्वे
ऽपि न क्षतिः । इत्थं च बहिमान् धूमादित्यादौ धूमाधिकरणे समवाये
बह्विविरहसत्त्वेऽपि न क्षतिः ।

ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचित्प्रतियोगिनोऽन-
धिकरणत्वं, तत्सामान्यस्य चा, यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ना-
नधिकरणत्वं वा विवक्षितम् ।

मुक्तावलीमयूखः ।

तावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणतावान् य-
त्किञ्चाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण-
व्याप्तिरिति लक्षणं निष्पन्नम् ।

नन्वेवमपि ज्ञानवान् सत्त्वादित्यत्र सत्ताधिकरणं घटादिकं तन्निष्ठोऽभावः, समवायेन
ज्ञानं नास्तीति प्रतीतिमाक्षिकः स च विषयतासम्बन्धेन ज्ञानरूपप्रतियोगिसमानाधि-
करणः, इति प्रतियोगिव्यधिकरणो न जातः किन्त्वासीन एव तथेति व्याप्तिरित आह-
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धश्च प्रकृते न विषयता किन्-
समवाय एव तेन च सम्बन्धेन घटे ज्ञानं न वर्तते इति प्रतियोगिव्यधिकरणो ज्ञानाभावः
तत्प्रतियोगितावच्छेदकं ज्ञानत्वे, इति नातिव्याप्तिः ।

एतेन बहिमान् धूमादित्यत्र हेत्वधिकरणे पर्वते समवायेन बहिर्नास्तीति प्रतीतिवा-
दिकाभावमादायाव्याप्तिमाशङ्क्य हेत्वधिकरणवृत्तिरभावः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छि-
न्न प्रतियोगिताको भाव इति कस्यचिदुक्तिः परस्ता, पर्वतनिष्ठस्य समवायेन बह्वपमाव-
स्य प्रतियोगिनो बह्वः संयोगेन पर्वतवृत्तितया प्रतियोगिवैयधिकरणयामावेन लक्षणावक-
त्वात् । तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ननिरूप-
कतानिरूपिताधिकरणताशून्य इत्यादि लक्षणं निष्पन्नम् ।

ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्येति । विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यत्रा-
व्याप्तिवारणाय प्रतियोग्यनधिकरणत्वं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वरूपं वि-
वक्षितं तत्र प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतियोगिनोऽनधिकरणं विवक्षितम्, कि-
ञ्चा प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यस्यानधिकरणं विवक्षितम्, आहोरेत्रत् यत्किञ्चि-
त्प्रतियोगितावच्छेदकोषोपमस्तदवच्छिन्नानधिकरणत्वं विवक्षितम्, आद्ये वृत्तः कपि-
संयोगी एतद्बृहत्त्वादित्यत्राव्याप्तिः, एतद्बृहत्त्वाधिकरणनिष्ठो यो मूलावच्छेदेन कपिसंयोगो-
नास्तीत्यभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकं कपिसंयोगत्वं तदवच्छिन्नो वृत्तावृत्तिकपिसंयोगो-
ऽपि तदमधिकरणं हेत्वधिकरणमेतद्बृहत्त्वनिष्ठाऽभावोयप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव कपि-
संयोगत्वे, इति अव्याप्तिः तद्वारणाय यदि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यस्यान-
धिकरणं विवक्ष्यते तदा 'वृत्तः कपिसंयोगी एतद्बृहत्त्वात्' इत्यत्र न दोषः तथा हि प्रति-

आद्ये कपिसंयोगी एतद्वृत्तत्वादित्यादौ तथवाव्याप्तिः—कपिसंयोगमवप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नो वृत्तावृत्तिकपिसंयोगोऽपि भवति तदनधिकरणं वृत्त इति ।

द्वितीये तु प्रतियोगिव्यधिकरणभावाप्रसिद्धिः—सर्वस्यैवाभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् । न च बहिमान् धूमादित्यादौ घटाभावादेः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वं यद्यपि पर्वतादेः, तथापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तत्प्रतियोग्यतयाधिकरणत्वमस्त्येवेति कथं प्रतियोगिव्यधिकरणभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । घटाभावे यो बह्वयभावस्तस्य घटाभावात्मकतया घटाभावात्स्य बहिरपि प्रतियोगी तदधिकरणं च पर्वतादिरित्येवंक्रमेण प्रतियोगिव्यधिकरणस्याप्रसिद्धत्वात् । यदि च घटाभावादौ बह्वयभावादिभिन्नश्रुयन्ते, तदापि धूमाभाववान् बह्वयभावादित्यादावव्याप्तिः—तत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः स्वरूपसम्बन्धः तेन सम्बन्धेन सर्वस्यैवाभावस्य पूर्व-

मुपपत्तीमयूतः ।

योगितावच्छेदकनिसंयोगावच्छिन्नसामान्यस्यानधिकरणीभूतं हेत्वधिकरणमेतद्वृत्तो नास्ति किन्तु प्रतियोगितावच्छेदकपटत्वावच्छिन्नस्यानधिकरणं हेत्वधिकरणमेतद्वृत्तुः तद्वत्स्यभावोयप्रतियोगितावच्छेदकं घटत्वम् अनवच्छेदकं कपिसंयोगत्वं तदेव साध्यतावच्छेदकमित्यव्याप्त्यभाव इति ।

द्वितीये तु प्रतियोगिव्यधिकरणभावाप्रसिद्धिरिति । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यस्यानधिकरणमिति विवक्षणे 'बहिमान् धूमात्' इत्यत्र सद्येतुमात्रे कथयित्वाऽम्बः, तथा हि धूमाधिकरणे पर्वते वर्तमानो यः घटाभावः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टः तस्यैव उत्तरक्षणवच्छेदेन आभावोऽपि वर्तते इति पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभावः पर्वते इति 'विशिष्टं शुद्धाभातिरिच्यते' इति विशिष्टपटाभावः शुद्धपटाभावस्य रूपोऽस्ति इति घटाभावस्य प्रतियोगी घटः घटाभावभावश्च घटाभावस्य तुतीयभावत्वात् इति घटरूपप्रतियोगिनः पर्वतेऽसत्त्वेऽपि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभावरूपप्रतियोगिनः सत्त्वेन नार्थं प्रतियोगिव्यधिकरणोऽभावः, एवं पटाभावादिरपीति प्रतियोगिव्यधिकरणभावाप्रसिद्धिः ।

न च शून्यवान् द्रव्यत्वादित्वत्रातिव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणत्वं विवक्षितम्, इति पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभावरूपपटाभावप्रतियोगिनः स्वरूपेण पर्वते सत्त्वेऽपि साध्यतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेनासत्त्वात् प्रतियोगिव्यधिकरणमद्वयम्, इति तु प्रतियोगिव्यधिकरणभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । एवमपि घटाभावे यो बह्वयभावः स घटाभावस्वरूपः अभावाधिकरणभावावस्थाधिकरणस्वरूपत्वात् इति घटाभावस्य प्रतियोगी बहिरपि स च साध्यतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेन पर्वते वर्तते इति प्रतियोगिव्यधिकरणभावाप्रसिद्धिर्तादवस्थ्यात् । यदि च "घटाभावे बह्वयभावो भिन्न

क्षणवृत्तिरविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्येति ।

तृतीये तु कपिसंयोगाभाववान् आत्मतत्वादित्यादावप्यासिः—तत्रात्मा-
वृत्तिकपिसंयोगाभावाभावः कपिसंयोगस्तस्य गुणत्वात् तत्प्रतियोगिता-
वच्छेदकं गुणसामान्याभावत्वमपि तदवच्छिन्नानधिकरणत्वं हेत्वधिकरण-
स्यात्मन इति मैवम्—

यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रति-
योगितानवच्छेदकत्वस्य धियाक्षितत्वात् ।

ननु कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्र प्रतियोगित्यधिकरणाभावा-
प्रसिद्धिः—हेत्वधिकरणस्य महाकालस्य जगदाधारतया सर्वेषामेवाभावा-
नां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन कालिकविशेषणतया प्रतियोग्यधिकरणात् ।

अत्र केचित्—महाकालभेदविशिष्टघटाभावस्तत्र प्रतियोगित्यधिक-
रणः—महाकालस्य घटाधारत्वेऽपि महाकालभेदविशिष्टघटानाधारतया,
महाकाले महाकालभेदाभावात् ।

मुक्तावलीमयूखः ।

एव न घटा भावस्वरूप” इत्युच्यते तदा वद्विमान् धूमादित्यत्र लक्षणसम्बन्धेनासम्भवाभा-
वेऽपि यत्र स्वरूपेण साध्यता ह्यो धूमाभाववान् वक्ष्यमाणादिति तत्राभ्यासिः ।

तृतीयेतिवति । तथा च घटाभावीयवृत्तिकधिरप्रतियोगितावच्छेदकपटत्वावच्छिन्नान-
धिकरणत्वस्य हेत्वधिकरणे सत्त्वेन न प्रतियोगित्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिरिति न वद्विमान्
धूमादित्यादावप्यासिः सम्भव इति भावः ।

कपिसंयोगाभाववानिति । अयं भावः । कपिसंयोगाभावाभावः कपिसंयोगा
तत्र च गुणत्वं कपिसंयोगत्वं चेति धर्मद्वयं वर्तते, इति कपिसंयोगाभावाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकं गुणसामान्याभावत्वं कपिसंयोगाभावत्वं च भवितुमर्हति ततश्च वृत्तिकप्रति-
योगितावच्छेदकत्वेन गुणसामान्याभावत्वं भूतं तदवच्छिन्नानधिकरणत्वमात्मन इति तन्नि-
ष्ठोऽभावः कपिसंयोगाभावाभावः तत्प्रतियोगितावच्छेदकं कपिसंयोगाभावत्वं तदेव साध्य-
तावच्छेदकमित्यप्यासिरिति ।

यादृशेति । (१) तथा च प्रकृते हेत्वधिकरणस्यात्मनो यादृशप्रतियोगितावच्छेदकगुण-
सामान्याभावत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं कपिसंयोगाभा-
वत्वस्य वर्तते एवेति नाप्यासिरिति ।

कालो घटवानिति । अयं भावः कालपरिमाणाधिकरणे महाकाले सम्बन्धसम्बन्धेन
पटो नास्तीत्यभावां यद्यपि धर्तुं शक्यते तथापि सोऽभावः साध्यतावच्छेदककालिकसम्बन्धेन
प्रतियोगिसमाधाधिकरण एव जातः, इति कालिकसम्बन्धेन काले वस्तुमात्रस्य सत्त्वेन
अभावान्तरमपि प्रतियोगिसमाधाधिकरणमिति प्रतियोगित्यधिकरणत्वावच्छिन्निरिति ।

अत्र केचिदिति । स्वरूपसम्बन्धेन महाकालभेदः भूतले वर्तते तत्रैव घटोऽपि
वर्तते इति महाकालभेदविशिष्टो घटो जातः, वैशिष्ट्यं च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन, इति
महाकालभेदविशिष्टो घटो महाकाले न वर्तते तत्र स्वरूपसम्बन्धेन महाकालभेदाभावेन

(१) तदनुयायकारम्—यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेत्वधिकरणवृत्त्यभावीयतादृश
प्रतियोगिताया अनवच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकं तद्वर्णावृत्तसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति ।

वस्तुतस्तु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयामावस्तेन सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य तद्धेतुव्यापकत्वं बोध्यम् । व्यापकसामानाधिकरण्यं च व्याप्तिः । (यत्सम्बन्धः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः यद्धर्मः साध्यतावच्छेदकधर्मः । तत्र यदि यद्धर्मावच्छिन्नाभावमावमित्युच्यते यदा समवायेन यो बह्वयभावस्तस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धः समवायस्तेन प्रतियोग्यधिकरणपर्वतादिवृत्तिः स एव, तत्प्रतियोगितावच्छेदकं बह्वित्यमित्यव्याप्तिः स्यात् । यदि च यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावमावमित्युच्यते तदा तादृशस्य संयोगेन घटाभावस्य प्रतियोगितायां संयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वसंवादाव्याप्तिः स्यादत उभयमुपात्तम्)

इत्थं च कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ संयोगसम्बन्धेन घटाभावप्रतियोगितोऽपि घटस्यानधिकरणे हेत्वधिकरणे महाकाले वर्तमानः एव संयोगेन घटाभावः, तस्य प्रतियोगितायां कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वघटत्वावच्छिन्नत्वोभयामावसत्त्वात्तदव्याप्तिः ।

ननु प्रमेयबहिमान् धूमादित्यादौ प्रमेयबह्वित्वावच्छिन्नत्वमप्रसिद्धं । यमस्यातवच्छेदकत्वादिति चेद् न—

कम्बुप्रोवादिमात्रास्तीति प्रतीत्या कम्बुप्रोवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगि-

मुफावलीमयूयः ।

महाकालमेदविशिष्टपटस्याभावादिति महाकालमेदविशिष्टघटाभावः प्रतियोगित्वधिकरणः तत्प्रतियोगितावच्छेदकं महाकालमेदविशिष्टपटत्वमनवच्छेदकं घटत्वं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं कालपरिमाणे इति समन्वयः ।

वस्तुतस्त्विति । पर्वतो बहिमान् धूमादित्यादौ प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणभूतहेत्वधिकरणवृत्तिरभावः संयोगेन घटो नास्तीति प्रतीतिसाधिकाः तदीयप्रतियोगितासामान्ये संयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वबह्वित्वावच्छिन्नत्वोभयामावो वर्तते, 'एकपदे' इयं नास्तीति प्रतीतेः, इति संयोगसम्बन्धेन बह्वित्वावच्छिन्नो धूमहेतोर्न्यापकः तत्सामानाधिकरण्यं च धूमे व्याप्तिरक्षणसमन्वयः, एवं काले घटवान् कालपरिमाणादित्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन घटरूपप्रतियोग्यधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तिरभावः समवायेन घटो नास्तीति प्रतीति साधिकाः तदीयप्रतियोगितायां कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वघटत्वावच्छिन्नत्वोभयामावसत्त्वात् कालिकसम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नः कालपरिमाणरूपहेतोर्न्यापक इति तत्सामानाधिकरण्यं कालपरिमाणे इति व्याप्तिरक्षणसमन्वयः ।

प्रमेयबहिमानिति । अयं भावः गुरुधर्मात् प्रमेयबह्वित्वादेः प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् प्रतियोगितायां प्रमेयबह्वित्वावच्छिन्नत्वमप्रसिद्धम् एवं च धूमाधिकरणवृत्तिपटाभातोयप्रतियोगितायां प्रमेयबह्वित्वावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धत्वेन तद्वद्विद्यमानाभावाप्रसिद्धाव्याप्तिरिति भावः ।

कम्बुप्रोवादिमात्रास्तीति । अयं भावः कम्बुप्रोवादिमात्रास्तीति प्रतीतौ यदि

ताविपर्ययीकरणेन गुरुधर्मस्याप्यवच्छेदकत्वस्योक्तादिति सङ्क्षेपः ॥ ६६
पक्षवृत्तित्यमित्यत्र पक्षत्वं किं तदाह—

सिपाधयिपया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते ।

स पक्षस्तत्र घृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्मवेत् ॥ ७० ॥

सिपाधयिपयेति । सिपाधयिपाविरहविशिष्टसिद्धयभावः पक्षता, तद्भा-
ग्यक्ष इत्यर्थः ।

सिपाधयिपामात्रं न पक्षता, विनापि सिपाधयिपां धनगर्जितेन मे-
घानुमानात् ।

अत एव साध्यसन्देहोऽपि न पक्षता विनापि सन्देहं तदनुमानात् ।

सिद्धौ सत्यामपि सिपाधयिपासत्त्वेऽनुमितिर्भवत्येव, अतः सिपाधयि-
पाविरहविशिष्टत्वं सिद्धौ विशेषणम् ।

तथाच यत्र सिद्धिर्नास्ति तत्र सिपाधयिपायां सत्यामसत्यामपि पक्षता,

मुक्तावलीमयूखः ।

कम्बुधोवादिमाप्रतियोगिताकाभावो विषयः स्यात्तदा अतिविशेषकत्वस्यपि भूतत्वे कम्बुमी-
वादिमात्रासीति प्रतीतिः प्रमाणं स्यादतः कम्बुधोवादिमस्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो
विषयो वाच्यः, एवं च गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमङ्गीकर्तव्यमिति ॥ प्रतियोगि-
तायां प्रमेयवद्विषयवच्छिन्नत्वमप्रसिद्धमिति ।

ननु प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणे गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यकत्वेऽस्याति-
शङ्कैव नोचिता गुरुधर्मे साध्यतावच्छेदकत्वस्यैवानङ्गीकारादिति चेन्न—स्वरूपसामर्थ्यरू-
पावच्छेदकताया एव गुरुधर्मे प्राचीनैरनङ्गीकारेण विषयताविशेषरूपतयाः साध्यतावच्छेदक-
ताया गुरुधर्मेऽङ्गीकारसत्त्वेनादोषादित्यलम् ॥ ६९ ॥

व्याप्तिनिरूपणानन्तरं पक्षतानिरूपणे अनुमितिलक्षणैककार्यानुकूलत्वं सङ्गतिः । परा-
मर्शानिरूपणानन्तरं पक्षतानिरूपणे तपोद्घातसङ्गतिः तां तु ग्रन्थकृत्स्वयमाह—पक्षवृत्ति-
त्वमित्यादिना ।

सिपाधयिपाविरहेति । अयं भावः 'पर्वतो वह्निमान्' इति निधयः सिद्धिरित्यु-
च्यते । सा च 'पर्वतो वह्निमान्' इत्यनुमितौ प्रतिबन्धिका, प्रतिबन्धकत्वं च 'कारणोभू-
ताभावप्रतियोगित्वम्' । प्रकृते च सिद्धयभावस्यानुमितिं प्रति कारणत्वात् तत्प्रतियोगित्वं
सिद्ध्यति, भक्ति, नष्टाः, प्रतिग्रन्थश्चत्वात् । परन्तु सिद्धिरत्र 'पर्वते वह्नग्रनुमितेर्नाय-
ताम्' इतीच्छा सिपाधयिपा तस्यां सत्यामनुमितिर्जायते इति सिपाधयिपाया उत्तेजक-
त्वम् । उत्तेजकत्वं च 'प्रतिबन्धकसमानकालीनकार्यजनकत्वम्' । एवं च सिपाधयिपाविर-
हविशिष्टसिद्धिः अनुमितेः प्रतिबन्धिका, तदभावेऽपि पक्षता सा चानुमितौ कारणम् ।

मेघानुमानादिति । गगनं मेघवत् घनगर्जनादिति हि अनुमानस्वरूपम् ।

तथाचेति । यत्र सिपाधयिपासिद्धौ तत्र सिद्धिरूपविशेष्यसत्त्वेऽपि सिपाधयिपा-
विरहरूपविशेष्यस्याभावात् विशेषणभावप्रयुक्तो विशिष्टभावः । यत्र सिपाधयिपा अस्ति

यत्र सिषाधयिषास्ति तत्र सिद्धौ सत्यामसत्यामपि पक्षता, यत्र सिद्धिरस्ति सिषाधयिषा च नास्ति तत्र न पक्षता, सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धेः सत्त्वात् ।

ननु यत्र परामर्शानन्तरं सिद्धिस्ततः सिषाधयिषा तत्र सिषाधयिषाकाळे परामर्शनाशानुमितिः, यत्र सिद्धिपरामर्शसिषाधयिषाः क्रमेण भवन्ति तत्र सिषाधयिषाकाले सिद्धेर्नाशात्प्रतिबन्धकामात्रादेवानुमितिः, यत्र सिषाधयिषासिद्धिपरामर्शः सन्ति तत्र परामर्शकाले सिषाधयिषैव नास्ति, एवमन्यत्रापि सिद्धिकाले परामर्शकाले वा न सिषाधयिषा—योग्यविभुविशेषगुणानां योगपद्यनिषेधात्, तत्कथं सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धेर्विशेषणमिति चेद् न—

यत्र बह्विध्याप्यधूमवान् पर्वतो बहिमानिति प्रत्यक्षं स्मरणं वा ततः

सुखादलीमयूखः ।

सिद्धिश्च नास्ति तत्र सिद्धिरूपविशेषस्य सिषाधयिषाविरहरूपविशेषणस्य चाभावादुभयामवप्रयुक्तो विशेषाभावः । यत्र सिषाधयिषा नास्ति सिद्धिश्च नास्ति तत्र सिषाधयिषाविरहरूपविशेषणस्य सत्त्वेऽपि सिद्धिरूपविशेषस्याभावात् विशेषाभावप्रयुक्तो विशेषाभावः । इति त्रिषु स्थलेषु अनुमितिर्भवति यत्र च सिषाधयिषा नास्ति सिद्धिश्चास्ति तत्र सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धेस्त्वत्त्वात् सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धपभावरूपपक्षताया असत्त्वेन नानुमितिर्इति ।

सिषाधयिषाविरहवैराद्यर्थं च सिद्धौ एककालावच्छेदेनैकशरीरावच्छेदेनैकात्म्यवृत्तित्वम् तेन सिषाध यथाकालीनसिद्धेः कालिकसम्बन्धेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वेन, घटावच्छेदेनैकस्मत्तात्मेन सिषाधयिषाविरहवैराद्यर्थत्वेन, वा नानुमितिर्बुद्धिः एककालीनकशरीरावच्छेदेनैकात्म्यवृत्तित्वस्याभावादिति ।

परामर्शरूपकारणसत्त्वे सिद्धिरूपप्रतिबन्धकसत्त्वे यदि सिषाधयिषा स्यात्तदा सिषाधयिषाया उल्लेखस्त्वं धार्यं न चैतत्सम्भवतीत्याशयेनाशङ्कते ननु यत्रेति ।

अयं भावः प्रथमं परामर्शस्तद्वितीयक्षणे सिद्धिः सिद्धयुत्पत्ति इतोपक्षणे सिषाधयिषाया तत्र सिषाधयिषाकाले परामर्शस्य नाशात् नानुमितिः, यत्र च क्रमेण सिषाधयिषासिद्धिपरामर्शस्तत्र परामर्शकाले सिषाधयिषाया नष्टत्वात् उल्लेखकभावेन प्रतिबन्धकसङ्गावाधानुमितिः, यत्र च क्रमेण सिद्धिपरामर्शसिषाधयिषास्तत्र सिषाधयिषाकाले सिद्धेर्नाशेन प्रतिबन्धकामात्रादेवानुमितिः, यत्र च परामर्शसिषाधयिषासिद्धयस्तत्र परामर्शनाशादेव नानुमितिः, यत्र च सिषाधयिषापरामर्शसिद्धयः तत्र उल्लेखकभावात्प्रतिबन्धकसङ्गावानुमितिः, यत्र च सिद्धेः सिषाधयिषापरामर्शः तत्र प्रतिबन्धकभावादेवानुमितिः, इति सिद्धिकाले परामर्शकाले च न सिषाधयिषा इति सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धेर्विशेषणं व्यर्थमिति ।

प्रत्यक्षमिति । ननु बह्विध्याप्यधूमवान्पर्वतो बहिमानिति प्रत्यक्षानन्तरं सिषाधयिषैव नोदेति सिषाधयिषायाऽभिष्टापनताज्ञानस्य कारणत्वात्तस्य च प्रकृतेऽभावात् तादृशप्रत्यक्षदार्ढ्यमिष्टापनताज्ञानरूपे च प्रत्यक्षमेव न स्यादेच्छामप्रमाप्रतिबन्धात्

सिपाधयिषा तत्र पक्षतासम्पत्तये तद्विशेषणस्यावश्यकत्वात् ।

अथेदं बोध्यम् । यादृशयादृशसिपाधयिषासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे यल्लिङ्ग-
कानुमितिरस्तादृशतादृशसिपाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धयभावस्तल्लिङ्गकानुमि-
तौ पक्षता । तेन सिद्धिपरामर्शसत्त्वेऽपि यत्किञ्चिज्ज्ञानं जायतामितीच्छाया-
मपि नानुमितिः । बहिष्याप्यधूमवान् पर्वतो बहिमानिनि प्रत्यक्षसत्त्वे प्रत्य-
क्षातिरिक्तं ज्ञानं जायतामितीच्छायां तु भवत्येव । एवं धूमपरामर्शसत्त्वे आ-
लोकेन बहिमनुमिनुयामितीच्छायामपि नानुमितिः ।

सिपाधयिषाविरहकाले यादृशसिद्धिसत्त्वे नानुमितिरस्तादृशो सिद्धिर्वि-
शिष्यैव तत्तदनुमितौ प्रतिबन्धिका वक्तव्या, तेन 'पर्वतस्तेजस्वी पापाणमयो
बहिमानिति' ज्ञानसत्त्वेऽप्यनुमितेर्न विरोधः ।

परन्तु पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि तद्वच्छेदेना-
नुमितिदर्शनात्पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिं प्रति पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन
साध्यसिद्धिरेव प्रतिबन्धिका । पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनानुमितिं
प्रति तु सिद्धिमात्रं विरोधि ।

इदं तु बोध्यम् । यद्यर्थं पुरुषो न वेति संशयानन्तरं पुरुषत्वव्या-
प्यकरादिमानयमिति ज्ञानं तत्रासत्यामनुमित्सायां पुरुषस्य प्रत्यक्षं भवति

मुक्तावलीमयूखः ।

प्रत्यक्षानन्तरमिष्टसाधनताज्ञानोपगमे च सिपाधयिषाकाले तादृशप्रत्यक्षस्य नाशादनुमिति-
रेव न स्यात्परामर्शरूपकारणाभावादिति चेन्न—प्रत्यक्षमित्यस्य अनुमितीष्टसाधनताविषय-
कमिति शेषः । एवं च 'बहिष्याप्यधूमवान् पर्वतो बहिमान्' अनुमितिरिष्टसाधनम्, इति स-
म्बुद्धालम्बनारमकज्ञानानन्तरं सिपाधयिषासद्भावेन परामर्शसद्भावेन चानुमितिरित्याशयात् ।

सिद्धिपरामर्शसत्त्वे इति । ननु यत्किञ्चिज्ज्ञानस्यैव सिद्धित्वेन तस्य पूर्वमेवसत्त्वे-
न सिपाधयिषाविषयसिद्धया सिपाधयिषायाः प्रतिबन्धात् सिपाधयिष्यैव न स्यादिति
चेन्न, सिद्धिपरामर्शसत्त्वे 'एतदुत्तरकालीनं यत्किञ्चिज्ज्ञानं जायताम्' इतीच्छाविषयसिद्धेः
पूर्वमेवसत्त्वेन एवं रूपायाः सिपाधयिषया उत्पत्तौ बाधकाभावादिति ।

नन्वनुमितित्वप्रकारिकेच्छैवोत्तेजिका, तेन च यत्किञ्चिज्ज्ञानं जायतामितीच्छायादाय
नानुमितिः सम्भवति इति यादृशयादृशेत्येवंरीत्या सिपाधयिषायाः परिचयं कृत्वा तत्त-
द्व्यतिरेकीतेजकत्वकल्पनमफलमिति चेदत आह—प्रत्यक्षातिरिक्तमिति । एवं च
अनुमितित्वप्रकारिकेच्छैव उत्तेजिकेति वक्तुमशक्यम् प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायतामिती-
च्छाया अनुमितित्वप्रकारकत्वेऽप्युत्तेजकत्वादिति भावः ।

भवत्येवेति । अनुमितिरिति शेषः ।

विशिष्यैवेति । बहिष्यावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशलि-
निधयः बहिष्यावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकानुमितौ प्रतिब-
न्धक इति भावः ।

इदं त्विति । अयं पुरुषो न वेति संशयानन्तरं पुरुषत्वव्याप्यकरादिमानयमिति ज्ञाने

न त्वनुमितिरतोऽनुमित्साधिरहविशिष्टसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्री कामि-
नीजिज्ञासादिवत्स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धिका ।

एवं परामर्शानन्तरं विना प्रत्यक्षेच्छां पक्षादेः प्रत्यक्षानुत्पत्तेः, प्रत्यक्षे-
च्छाविरहविशिष्टानुमितिसामग्री मिश्रविषयकप्रत्यक्षे प्रतिबन्धिका ॥ ७० ॥

हेतुप्रसङ्गादेवाभासान्निभजते—

अनैकान्तो विरुद्धापासिद्धः प्रतिपाक्षितः ।

कालात्पयापदिष्टश्च हेत्वाभासास्तु पञ्चधा ॥ ७१ ॥

अनैकान्त इति । तल्लक्षणं तु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधि-

मुक्तावलीमयूखः ।

भाते चक्षुःसंयोगादिरूपायां प्रत्यक्षसामग्र्यां च सत्त्वामनुमितिर्न भवति किं तु प्रत्यक्षं भवति,
अतः प्रत्यक्षसामग्री अनुमितिप्रतिबन्धिका तत्रैवानुमित्सासत्त्वे तु अनुमितिर्भवति इति अ-
नुमित्साया उत्तेजकत्वं बोध्यम् । तथा च अ मिश्रविषयकप्रत्यक्षसामग्र्यां अनुमितिप्रतिबन्धिकेति ।

इयातन्त्र्येणेति । यथा 'कामिनीजिज्ञासा ज्ञानमात्रे विरोधिनी' तथा अनुमित्सावि-
रहविशिष्टप्रत्यक्षसामग्री अनुमितौ विरोधिनीति भावः । स्वातन्त्र्येण पक्षताकुक्ष्यप्र-
तिरनेनेत्यर्थः । अयं भावः—यथा सिद्धिः सिद्धयभावरूपा अनुमतिकारणीभूतपक्षताविषय-
ज्ञानानुमितिप्रतिबन्धिका तथा नेयमिति । एतेन यत्पक्षपक्षपात्यायोका विषयविषयविरहवि-
शिष्टसिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्योरन्वयसराभावरूपपक्षता नाभ्युपगन्तव्येति सूचितम् ।

ननु प्रत्यक्षसामग्र्या अनुमित्प्रतिबन्धकत्वे भिन्नविषयकप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेऽप्यनु-
मित्युद्भवप्रसङ्ग इत्याह—एवमिति । अयं भावः—बहिर्भाष्यधूमनन्त एवमेव इति पराम-
र्शानन्तरं यदि पक्षप्रत्यक्षसामग्री चक्षुःसंयोगादिरूपा वर्तते तदाऽनुमितिरेव जायते न प्रत्य-
क्षमिति विभिन्नविषयकप्रत्यक्षस्य अनुमितिसामग्री प्रतिबन्धिका भवति यदि च प्रत्यक्षे-
च्छावर्तते तदा विभिन्नविषयकप्रत्यक्षं जायते इति प्रत्यक्षेच्छाया उत्तेजकत्वम् । १ 'च प्रत्य-
क्षेच्छाविरहविशिष्टानुमितिसामग्री विभिन्नविषयकप्रत्यक्षस्य प्रतिबन्धिकेति ॥ ७० ॥

हेतुप्रसङ्गादिति । स्मृतत्वे सति उपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गसन्नतिः । विजयलक्ष्मणैकका-
र्यशक्तिमन्त्र च प्रतिबोध्यम् ।

हेतोरामात्रा इति व्युत्पत्त्या हेत्वाभासपक्षस्य हेतुदोषपरत्वमभिप्रेत्य हेतुदोषलक्षणना-
ह—तल्लक्षणमिति ।

यद्विषयकत्वेनेत्यत्र तृतीयार्थोऽवच्छेदकत्वं ज्ञानस्यैवत्र पक्षया निष्ठत्वमर्थः विरोधित्वं
प्रतिबन्धकत्वम् । तथा च ज्ञानवृत्तित्वविशिष्टयद्विषयकत्वावच्छिन्नप्रकृतानुमितिनिष्ठप्रति-
बन्धकत्वमिति प्रतिबन्धकतात्तत्त्वम् हेत्वाभासत्वम्, 'हदो बहिर्भाज' इत्यनुमितौ 'बहप-
भावान् हद' इति भाष्यनिश्चयः प्रतिबन्धकः । तथा च प्रकृतानुमितिः 'हदो बहिर्भाज' इत्या-
कारिका या च प्रतिबन्धिका, इति प्रतिबन्धकता तन्निष्ठा तन्निर्मुक्तता प्रतिबन्धकता 'बहपभा-
वान् हद' इति ज्ञाने तत्र च बहवभाववद्बहवविषयकत्वं वर्तते इति ।

इष्टपक्षेः, अन्यथा बाधस्याप्यनित्यदोषत्वापत्तेः । तस्मात्तत्र बहुवभा-
ष्याप्यपाषाणमयत्ववानिति परामर्शकाले बहिर्व्याप्यधूमस्य नाभासत्वम्,
ब्रमादनुमितिप्रतिबन्धमात्रं, हेतुस्तु न दुष्टः ।

इत्थं च साध्याभाववद्वृत्तिहेत्वादिकं दोषः । तद्वत्त्वं च हेतो येन के-
नापि सम्बन्धेनेति नश्याः ।

परं तु यन्निषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तद्वत्त्वं हेत्वाभास-
त्वम्, सप्रतिपक्षे विरोधिव्याप्त्यादिकमेव तथा, तद्वत्त्वं च हेतोर्ज्ञानरूप-
सम्बन्धेन । न चैवं बहिर्पान धूमादित्यादौ पक्षे बाधभ्रमस्य साध्याभ व-
िषयकत्वेनानुमितिविरोधित्वाज्ज्ञानरूपसम्बन्धेन तद्वत्त्वापि सत्या-
सहेतोरपि बाधितत्वापत्तिरिति वाच्यम्, तत्र ज्ञानस्य सम्बन्धत्वा-
रूपत्वात्, अत्र सप्रतिपक्षित इति व्यवहारेण तत्कल्पनात्, तत्र बाधित
इति व्यवहाराभावादित्याहुः ।

अनुमितिविरोधित्वं च अनुमितितत्करण्यतरविरोधित्वम् । तेन

मुक्तावलीमयूखः ।

वैद्वन्निषयकस्य सत्त्वात् । तत्र चानुमितिप्रतिबन्धकत्वस्यासत्त्वादसम्भव इति चेन्न—
लिपदस्य अनाहार्याश्रमाप्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयपरत्वेनारोपात् । प्रकृतलक्षणोऽवन्ते-
रुक्ता व अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपा गृह्यते एवं च अनाहार्याश्रमाप्यज्ञानानास्कन्दितनिश्च-
यत्वेन विविधद्रूपविच्छिन्नविषयता प्रकृतानुमितिनिष्ठप्रतिबन्धयतानिरूपितप्रतिबन्ध-
यत्वादनतिरिक्तवृत्तिः तद्रूपवत्त्वं लक्षणं पर्यवसजम् ।

नचेति । 'बहिर्व्याप्यधूमवान् पर्वत' इति परामर्शकाले बहुवभाष्याप्यपाषाणमय-
त्वरान् पर्वत इति परामर्शे सति धूमहेतोस्तत्प्रतिपक्षत्वं न स्यात् बहुवभाष्याप्यपाषाण-
मयत्ववत्त्वत्त्वरूपविषयस्याप्रसिद्धे इति भावः ।

ननु बहुवभाषवद्भेदरूपावस्थ जलादिहेतावसत्त्वात्तस्य दुष्टत्वव्यवहारो न स्यादत-
स्तत्र—नद्वत्त्वं चेति । अयं भावः 'बहुवभाषवान् हृदः जलं च' इति ज्ञाने एकज्ञानवि-
परकहेतुतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन बहुवभाषवद्भेदरूपबाधो जलादिहेतौ वर्तते इति तत्र
विरोधव्यवहारे त्वस्य भाव इति ।

हेतुवदाभासन्त इति ग्युत्पाद्या हेत्वाभासपदस्य तु हेतुपरत्वमभिप्रेत्य सप्रतिपक्ष-
त्वाभित्यदोषतामम्युपगन्तुं मत्तमाह—परे त्विति । बाधभ्रमे बाधितत्वव्यवहारो
न भवति सप्रतिपक्षभ्रमे तु सप्रतिपक्षित इति व्यवहारो भवति इति बाधितः सप्रति-
पक्षित इति व्यवहारयोः स्वानुभवमात्रसादृशत्वम् आहुरित्यस्वरसंज्ञम् ।

ननु 'हृदो बहिर्मान्' इत्यनुमितिविरोधत्वं हृदो बहुवभाषवान् इति बाधदुष्टेरेव न
तु 'बहुवभाषवद्भेदवृत्तिजलमिति व्यभिचारबुद्धेरिति व्यभिचारे हेत्वाभासलक्षणाभ्यामिरत-
स्तत्र—मनुमितितत्त्वरूपेति । एवं च बाधबुद्धेरनुमितिविरोधित्वाद्यव्यभिचारबुद्धेः अनु-
मितिकरण्यताज्ञानविरोधित्वात् तयोर्लक्षणसमन्वय इति भावः ।

ननु व्यभिचारबुद्धेरपि अनुमितिविरोधित्वमस्तु किमिति अनुमितिपदस्य अनुमिति-

व्यभिचारिणि नाख्यातिः । दोषघ्नानं च यद्धेतुविषयकं तद्धेतुकानुमितौ प्रतिबन्धकं तेनैकहेतौ व्यभिचारज्ञाने हेत्यन्तरेणानुमित्युत्पत्तेः, तदभावाद्यनवगाहिवाच्च व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वाभावेऽपि न कतिरिति सङ्क्षेपः ।

यादृशसाध्यपक्षहेतौ यावन्तो दोषास्तावदन्यान्यत्वं तत्र हेत्वाभासत्वम् । पञ्चत्वकथनस्तु तत्सम्भवस्यतामिमायेण ।

यवञ्च साधारणाद्यन्यतमत्वमनेकान्तिकत्वम् । साधारणः साध्यवदन्यवृत्तिः, तेन च व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः क्रियते । असाधारणः साध्यासमानाधिकरणो हेतुः, तेन साध्यसामानाधिकरण्यग्रहः प्रतिबध्यते । (यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्याद्यासाधारण्यं शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ त्वसाधारण्यभ्रमः) ।

अन्ये तु सपक्षावृत्तिरसाधारणः । सपक्षश्च निश्चितसाध्यवान् । इत्यञ्च

मुक्तावलीमयूखः ।

तत्करणान्यतरपरत्वमास्थीयते इत्यत आह—दोषघ्नानं चेति । अयं भावः ‘पर्वतो वह्निमान् द्रव्यवात्’ इत्यत्र वह्न्यभाववद्वृत्तिद्रव्यस्वरूपव्यभिचारज्ञानेऽपि धूमहेतुका ‘पर्वतो वह्निमान्’ इत्यनुमितिर्भवति; किं च व्यभिचारबुद्धेः साध्याभावावगाहित्वाभावाच्च साध्यवत्तावृद्धिप्रतिबन्धकत्वमिति न व्यभिचारबुद्धेरनुमितिप्रतिबन्धकत्वमतोऽनुमितिपदस्य अनुमितिस्तरणान्यतरपरत्वोपवर्णनं युक्तमेवेति मन्तव्यम् ।

ननु निर्वह्निपर्वतो वह्निमान् इत्यनुमितौ न कोऽपि हेत्वाभासः स्यात् ‘निर्वह्नि पर्वतो वह्निमान्’ इत्याद्याननुमितेरप्रसिद्धया तन्निष्ठप्रतिबन्धकानिरूपितप्रतिबन्धकत्वस्य कुत्राप्यसत्त्वादत्त आह—यादृशसाध्यपक्षेति । तदर्थवच्छिन्नसाध्यपक्षकानुमितित्वेन किमुद्दिश्यन्यायप्रयोगे यद्धर्मोपप्लव्णे दोषव्यवहारः सम्प्रदायसिद्धतावदन्यान्यत्वं तत्रत्यदोषसामान्यलक्षणम् । एवं च निर्वह्निपर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र अनुमितेरप्रसिद्धावपि अस्मिंल्लक्षणेऽनुमितेरप्रवेशाच्च कतिः, प्रकृते च वह्निविशिष्टपर्वतरूपाश्रयासिद्धौ भ्रमाभावविशिष्टनिर्वह्निपक्षस्वरूपासिद्धौ दोषव्यवहारः इष्ट इति । नायुर्गन्धवान् स्नेहादित्यत्र सर्वहेत्वाभाससम्भवः । स्वविरुद्धधर्मधर्मितावच्छेदकस्वप्रकारकज्ञानमाहर्षज्ञानम् ।

तेन चेति । साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः क्रियते इति ।

साध्यसामानाधिकरण्यग्रह इति । हेतुसमानाधिकरणभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिग्रहः प्रतियज्यते इति भाषिः, अनुपसंहारी च साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिग्रहं प्रतिबध्नाति । एवं च साधारणासाधारणानुपसंहारिणां त्रयाणामपि अव्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकतया एकरूपेण (अनेकान्तिकत्वेन) हेत्वाभासतेति ध्येयम् ।

पक्षे साध्यसन्देहदशायमेव असाधारणस्य हेत्वाभासता न तु निवयदशायां तदानीं पक्षस्यैव निधितसाध्यवत्त्वेन सपक्षतया सपक्षव्यावृत्तत्वस्य हेतोरभावादित्यसाधारण्यस्या नित्यदोषतावादिवत् आह—अन्ये त्विति । नीलपटावृत्तित्वज्ञानस्य पटवत्ताज्ञाने इव

गृहोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा पक्षे साध्यनिश्चयस्तदा नासाधार-
ण्यम्-तत्र हेतोर्निश्चयादिति वदन्ति ।

अनुपसंहारो चात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकादिः, अनेन व्यतिरेक
व्यातिशानप्रतिबन्धः क्रियते ।

विरुद्धस्तु साध्यव्यापकोभूताभावप्रतियोगी, अयं साध्याभावग्रहसा-
मग्रीत्वेन प्रतिबन्धकः । सत्प्रतिपक्षे तु प्रतिहेतुः साध्याभावसाधकः, अत्र
तु हेतुरेवेति विशेषः । साध्याभावसाधक एव साध्यसाधकत्वेनोपन्यस्त
सगतिविशेषोपस्थापकत्वाच्च विशेषः ।

सत्प्रतिपक्षः साध्याभावव्याप्यव्यापकः । अगृहीताप्रामाण्यकसाध्यव्या-
प्यवत्त्वोपस्थितिकालोनगृहीताप्रामाण्यकतदभावव्याप्यवत्त्वोपस्थितिविषय-
स्तयेत्यन्ये ।

अत्र च परस्परभावाव्याप्यवत्ताज्ञानात्परस्परानुमितिप्रतिबन्धः फलम् ।

अत्र केचित्-यथा घटाभावव्याप्यवत्ताज्ञानेऽपि घटवस्तुःसंयोगे सति
घटवत्ताज्ञानं जायते, यथा च शङ्खे सत्यपि पोतत्वाभावव्याप्यशङ्खव-
त्ताज्ञाने सति पिप्तादिदोषे पोतः शङ्ख इति धीर्जायते, एवं कोटिद्वयव्या-
प्यदर्शनेऽपि कोटिद्वयस्य प्रत्यक्षरूपः संशयो भवति, तथा सत्प्रतिपक्षस्थले
संगयरूपानुमितिर्भवत्येव । यत्र चैककोटिव्याप्यदर्शनं तत्राधिकबलतया

मुक्तावलीमयूखः ।

निश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वरूपासाधारण्यज्ञानस्य साध्यसमानाधिकरण्यग्रहे प्रतिबन्धकताविरहेण
साधारणादिप्रमाणमेकहेत्वामासतानुपपत्तिरत्रास्वरसबीजं वदन्तीत्यनेन सूचितम् ।

व्यतिरेकव्याप्तेति । साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वस्वरूपा व्यतिरेक-
व्याप्तिः । केवलान्वयिसाध्यकेऽन्वयव्याप्तिज्ञानादेवानुमितिरिति भावः । विरुद्धस्य सा-
ध्याभावग्रहसामग्रीत्वेन साध्याभावोन्नामकतया साध्यवत्ताग्रहविरोचित्वम् ।

नन्वेवं सत्प्रतिपक्षविरुद्धयोर्मयोरपि साध्याभावव्याप्यकतया भेदो न स्यादत आह—
सत्प्रतिपक्षे त्विति ।

रत्नकोशकारमतमुपपादयति—अत्रेति । सत्प्रतिपक्षस्य संशयजनकरत्वं दूषकताबीजं,
ननुमितिप्रतिबन्धकरत्वं तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकरत्वे मानाभावा-
दिति तेषामाकृतम् ।

अनुमितिर्भवत्येवेति । ननु यद्यपि तद्वत्ताज्ञाने तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रति-
बन्धकरत्वे मानाभावेन परस्परानुमितिप्रतिबन्धः सत्प्रतिपक्षस्थले न सम्भवति तथापि
निश्चयोत्पादने क्लृप्तशक्तिक्रयोस्तद्व्याप्यवत्तातदभावव्याप्यवत्ताज्ञानयोर्मिलितयोः साध्य-
संशयहेतुत्वं कल्पनीयमिति गौरवमिति चेन्न । तत्तत्परामर्शस्य तत्तद्विधेयकानुमिति-
त्वमेव कार्यतावच्छेदकं न तु निश्चयत्वमपि तद्वृत्तं किन्तु एकैकपरामर्शसत्त्वे कोट्यन्तर-
भयकक्षामभयमावात् निश्चयात्मिकानुमितिर्भवति उभयपरामर्शसत्त्वे च कारणबलादुभय-
चेद्वोर्विर्वाधितया भावेऽर्थोत्पत्त्ययोरनुमितिर्भवतीति अधिककार्यकारणभावकल्पनाऽमा-
वेन गौरवमावादिति भावः ।

द्वितीयकोटिभानप्रतिबन्धाच्च संशयः । फलबलेन चाधिकसमवयवावः कल्प्यत इति वदन्ति ।

तत्र तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने सति तदुपनीतभानविशेषशब्दबोधोद्देशे-
रनुदयाल्लोकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यज्ञानमात्रे तस्य प्रतिबन्धक-
ता साध्यात्, न तूपनीतभानविशेषे शब्दबोधे च पृथक्प्रतिबन्धकता-
गौरवात् । तथाच प्रतिबन्धकसत्त्वात्कथमनुमितिः ? न हि लौकिकसन्नि-
कर्षस्थले प्रत्यक्षमिव संप्रतिपक्षस्थलं संशयाकारानुमितिः प्रामाणिकी येना-
नुमातमिच्छत्येनापि विशेषणोपम् । यत्र च कोटिद्वयव्याप्यवत्ताज्ञानं तत्रो-
भयप्राप्तामाप्यज्ञानसंशयो नान्यथा अगृहीताप्रामाण्यकस्यैव विरोधिह्य-
नस्य प्रतिबन्धकत्वादिति ।

असिद्धिस्त्वाश्रयासिद्ध्याद्यम्यतमवयवम् । आश्रयासिद्धिः पक्षे पक्षता-
वच्छेदकस्याभावः । यत्र च 'काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमानिति साध्यते तत्र
'पर्वतो न काञ्चनमयः' इति ज्ञाने विद्यमाने काञ्चनमयपर्वते परामर्शप्र-
तिबन्धः फलम् ।

स्वरूपासिद्धिस्तु पक्षे व्याप्यवाभिमतस्याभावः । तत्र च हृदो द्रव्यं
धूमादित्यादौ पक्षे व्याप्यवाभिमतस्य हेतोरभावे ज्ञाते पक्षे साध्यव्याप्य-
हेतुमत्ताज्ञानरूपस्य परामर्शस्य प्रतिबन्धः फलम् ।

साध्यप्रसिद्ध्यादयस्तु व्याप्यवासिद्धिमध्येऽतर्भूताः । साध्ये सा-
ध्यतावच्छेदकस्याभावः साध्याप्रसिद्धिः, एतज्ज्ञाने ज्ञाते 'काञ्चनमयवह्नि-
मान' इत्यादौ साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यव्याप्यवत्ताज्ञानरूपपरामर्शप्रति-
बन्धः फलम् ।

एवं हेतौ हेतुतावच्छेदकस्याभावः साध्याप्रसिद्धिः, यथा काञ्चनम-
यधूमादित्यादौ अथ हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतोरनाभावात्तद्वेतुकस्यातिशय-
मादेरभाव फलम् ।

एवं वह्निमान् नीलधूमादित्यादौ शुक्तया नीलधूमत्वस्य हेतुतानव-
च्छेदकत्वमपि व्याप्यवासिद्धिरित्यपि वदन्ति ।

मुक्तावलीमयूखः ।

ननु यद्युभयभासकसामग्रोत्तरत्वे उभयमानं तदा पित्तादिदोषस्वरूपेऽपि पीतत्वशुक्ल-
त्वोभयस्मृतत्वाभ्योर्भावापत्तिरत आह—फलबलेनेति । तथा च तत्र पीतत्वसाक्षात्त-
रस्यैव आनुविधिक्यमिति शुक्लत्वप्रदेऽपि पित्तरूपदोषस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्पयित्वा
पीतत्वसाक्षात्तसामग्र्या अधिकबलवत्त्वं, दूरत्वदोषे च स्याणुत्पत्पुरुषत्वयोः स्मृतौ
संशयस्यैवोदयात्समबलत्वं कल्प्यते इति भावः ।

रत्नकोशकृन्मत्तं निरस्यति—तन्नेति । उपनीतभानविशेषः—ज्ञानलक्षणाघनिकर्षः ।
केषां चिन्मतसाह—एवं वह्निमानिति । वदन्तीत्यनेनास्वरस्य सूचितः । तद्दीर्घं
तु नीलधूमे व्याप्तिस्त्वात्कथं व्याप्यत्वासिद्धिः ।

याधस्तु पक्षे साध्याभावादिः । एतस्यानुमितिप्रतिबन्धः फलम् । तद-
र्मिकतदभावनिश्चयो लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यतदर्मिकतदज्ञान-
मात्रे विरोधोति ।

न तु तत्र संशयसाधारणं पक्षे साध्यसंसृष्टत्वज्ञानमनुमितिकारणं त-
द्विरोधितया । याधस्तत्रातिपक्षयोर्हेत्वामासत्वमिति युक्तम्-अप्रसिद्धसा-
ध्यकानुमित्यनापत्तेः, साध्यसंशयादिकं विनाप्यनुमित्युपपत्तेश्च ।

एवं साध्याभावज्ञाने प्रमात्वज्ञानमपि न प्रतिबन्धकं-मानाभावाद्यौ-

मुच्यावसीमयुतः ।

न च तत्र व्याप्तिसत्त्वेऽपि नीलधूमत्वस्यावच्छेदकतया तदवच्छेदेन व्याप्यत्वासि-
द्धिरिति वाच्यम् । अनतिरिक्तवृत्तिरूपावच्छेदकत्वस्य नीलधूमत्वेऽपि सरवात् ।

न च स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्याभावाद्याप्यत्वासिद्धिरिति वाच्यम्, तथा सति
'पशुमान् सारतां दमत' इत्यत्रापि व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेः सात्तापेक्षया शीतत्वस्य लघुत्वेन
सात्तादेः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावात् । तस्माद्व्यर्थविरोधस्यप्येते न व्याप्यत्व-
सिद्धिर्हेत्वामासः, किन्तु अधिकौचित्यविग्रहस्थानेन पुरुषो निरुपगते भवः ।

धूमाभाववद्ग्रहः स्वकाशसिद्धिः । काचनमवस्थाभावावपर्वतः बाधभासिद्धिः ।
काचनमवस्थाभावावपर्वतः साध्याप्रसिद्धिः । काचनमवस्थाभावावपर्वतः साध्याप्रसिद्धिः ।
प्रतिहेतुष्वप्येकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुमत्पक्षः सशक्तिपक्षः, नवमेदेन साध्याभाव-
व्याप्यवत्तत्तः सत्यतिपक्षः ।

कस्यचिन्मतं दूषयति नस्ति । धृत्यात्मनियमवगतोऽपि विषयादिष्वप्यनुमित्यु-
पपादनाय संशयनिश्चयसाधारणं व्याप्यसंसर्गज्ञानत्वेन साध्यसंसर्गज्ञानमनुमितिकारणमि-
ति तदाशयः ।

नन्वेवं बाधनिश्चयकाले साध्यसंसर्गज्ञानाभावादेवानुमितिर्न भविष्यति इति बाधनि-
श्चयस्य नानुमितिविरोधत्वमिति बाधस्य हेत्वामासत्वं न स्यादित्यत आह—तद्विरो-
धितयेति । अनुमितिकारणभूतसाध्यसंसर्गज्ञानविरोधितयैव बाधस्य प्रतिपक्षयोर्हेत्वामा-
सत्वत्तत्त्वमिति विरोधितयेति भावः ।

अप्रसिद्धसाध्यकेति । पूर्वमण्डितसाध्यविशेषकेत्यर्थः । 'पृथिवीतरावप्यापका-
भावप्रतियोगिगन्धवती पृथिवी' इति व्यातिरेकपरामर्शजन्यायाः अप्रसिद्धेतरमेदरूपसाध्य-
विधेयिकायाः 'पृथिव्यामिदमेद' इत्यनुमितेरभावापत्तिरिति भावः ।

नन्वप्रसिद्धसाध्याऽनुमितिः कुत्रापि न भवत्येवेत्यत आह—साध्यसंशयेति ।

तथा च धनमार्गतेन मेवानुमितिस्थले संशयनिश्चययोर्द्वयोरेष्यभावेन साध्यवत्ताज्ञानं
नानुमितिहेतुरिति भावः ।

पक्षविरोध्यकसाध्याभावज्ञाने प्रमात्वनिश्चयोऽनुमितिप्रतिबन्धकः तदभावोऽनुमिति-
कारणमिति तदज्ञप्रमात्वमेव नाप इति प्राचोक्तं दूषयति—एवं साध्याभावेति ।

मानामायादिनि । आद्याभावानवगादिकः साध्याभावज्ञानधर्मिकप्रमात्वनिश्चयस्य
विरोधित्वे मानाभावादित्यर्थः ।

गौरवाच्चेति । पक्षविरोध्यकत्वापेक्षया पक्षविरोध्यकसाध्याभावज्ञानविरोध्यकस्य

याश्च । अन्यथा सत्प्रतिपक्षादावपि तदभावाव्याप्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वविषय-
कत्वेन प्रतिबन्धकतापत्तेः । किन्तु भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दितयाधादिबुद्धेः प्र-
तिबन्धकता । तत्र भ्रमत्वशङ्काविघटनेन प्रामाण्यज्ञानं क्वचिदुपयुज्यते ।

न च बाधस्थले पक्षे हेतुसत्त्वे व्यभिचारः, पक्षे हेत्वभावे स्वरूपासि-
द्धिरिव क्षोप इति वाच्यम्, बाधज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानादेर्भेदात् । किञ्च यत्र
परामर्शानन्तरं बाधबुद्धिस्तत्र व्यभिचारज्ञानादेरकिञ्चित्करत्वाद्बाधस्यानु-
मितिप्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् । एवं यत्रोत्पत्तिक्षणाच्छिन्ने घटादौ गन्ध-
व्याप्यपृथिवीत्ववत्ताज्ञानं तत्र बाधस्यैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् ।

न च पक्षे घटे गन्धसत्त्ववत्कथं बाध इति वाच्यम्, पक्षतापच्छेदकदे-
देशकालावच्छेदेनानुमितेरनुभवसिद्धिरादिति ।

दोषतद्व्याप्यभिज्ञा ये हेत्याभासास्तद्व्याप्या अपि तन्मध्य एवान्तर्भ-
वन्ति । अन्यथा हेत्याभासाविषयप्रसङ्गात् । बाधव्याप्यसत्प्रतिपक्षो भिन्न
एव स्वतन्त्रेच्छेन मुनिना पृथगुपदेशात् । सत्प्रतिपक्षव्याप्यस्तु न प्रतिब-
न्धक इति प्रघट्टकार्यः ॥ ७१ ॥

आद्यः साधारणस्तु स्यादसाधारणकोऽपरः ।

तपैवानुपसंहारी त्रिधाऽनैकान्तिको भवेत् ॥ ७२ ॥

यः सपक्षे विपक्षे च भवेत्साधारणस्तु सः ।

मुक्तावलीमयूखः ।

साध्याभावनिधयत्वापेक्षया साध्याभाववृत्तिसाध्याभावप्रकारत्वरूप (प्रमात्र) निधय-
त्वस्यातिशुब्धादिति भावः ।

अकिञ्चित्करत्वादिति । व्यभिचारज्ञानं नानुमितौ साक्षात्प्रतिबन्धकं किन्तु प-
रामर्शप्रतिबन्धद्वारा तथा च परामर्शोत्तरकालो न व्यभिचारमहो नानुमिति प्रतिरोद्धुं
शक्नोति परामर्शस्य जातत्वात् किन्तु बाधबुद्धिरिव प्रतिबन्धकेति भावः ।

व्यभिचाराच्छृणुमपि बाधं दर्शय त—एवमिति । उत्पत्तिकालावच्छिन्नो घटो ग-
न्धवान् पृथिवीत्वादिति हि तादृशं स्वल्पम् । अत्र हि पक्षे हेतुसत्त्वात् स्वरूपासिद्धिरवश्य,
प्रतियोगिव्यभिचारस्य साध्याभाववद्बुद्धित्वरूपस्य व्यभिचारस्य, चामावादिति भावः ।

बाधतद्व्याप्येति । बाधः साध्याभाववत्पक्षः तद्व्याप्यस्त्वर्थोत्पत्तिपक्षः साक्षेष्टाः व्य-
भिचारविरुद्धादिदाः । तद्व्याप्याः—व्यभिचारादिव्याप्याः, तत्रैव—व्यभिचारादिवैव
अन्तर्भवन्ति इत्यर्थः, व्यभिचारादयो यथा व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वेन हेत्यामा-
सास्तथा व्यभिचारादिव्याप्या अपीति तेषां पञ्चविधहेत्याभासानन्तर्गतत्वे तेषामतिरिक्त-
हेत्याभासत्वं स्यादिति भावः ।

सत्प्रतिपक्षव्याप्यस्त्विति । 'साध्याभावव्याप्यवान् पर्वत' इति बुद्धेः साध्यव-
त्ताज्ञानविरोधित्वेऽपि साध्याभावव्याप्यव्याप्यवानिति बुद्धेः साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वे मा-
नाभावादिति भावः ॥ ७१ ॥

यः सपक्ष इति । सपक्षविपक्षवृत्तिः साधारण इत्यर्थः । सपक्षः—नि-
श्चितसाध्यवान् । विपक्षः—साध्यवन्निघ्नः । विरुद्धवारणाय सपक्षवृत्ति-
त्यमुक्तम् ।

वस्तुतो विपक्षवृत्तित्वमेव धार्यम्, विरुद्धस्य साधारणत्वेऽपि दूषक-
तावीजस्य भिन्नतया तस्य पार्थक्यात् ।

यस्तुभयस्माद् व्यावृत्तः स चासाधारणो मतः ॥ ७१ ॥

यस्तुभयस्मादिति । सपक्षविपक्षव्यावृत्त इत्यर्थः । सपक्षः—साध्यवत्त-
या निश्चितः । विपक्षः—साध्यवन्त्यतया निश्चितः । शब्दोऽनित्यः शब्दत्वा-
दित्यादौ यदा शब्दोऽनित्यत्वस्य सन्देहस्तदा सपक्षत्वं विपक्षत्वं च घटा-
दीनामेव तद्व्यावृत्तं च शब्दत्वमिति तदा तदसाधारणम् । यदा तु शब्दो-
ऽनित्यत्वनिश्चयस्तदा नासाधारणम् । इदं प्राचां मतम् । नवीनमतं तु
पूर्वमुक्तम् ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः ।

(पर्वतो वह्निमान् सत्त्वादिति तत्रादिमो भवेत् ॥

पृथ्वी नित्या गन्धवत्त्वादिति स्यादपरस्तथा ।

सर्वं तुच्छं प्रमेयत्वादिति तत्रान्तिमो भवेत् ।)

तथैवेति । सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वस्वैव पक्षत्याग्यमाना-
धिकरणप्रहस्यत्वात्तराभावाज्जातुमिति । इदं तु न सम्यक्—पक्षेकदेशे
सहचारप्रहेऽपि क्षतेरभावात् । अस्तु वा सहचारप्रहस्तावताम्यशान-
रूपास्तिद्धिरेव, न ॥ हेत्याभासत्वं तस्य, तथापि केवलान्वयिसाध्यकार्यं
तत्त्वमित्युक्तम् ।

यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः ॥ ७४ ॥

(गोत्वादिसाध्ये हेतुर्हि यत्राश्वत्वादिको भवेत् ॥)

यः साध्यवतीति । एवकारेण साध्यत्वावच्छेदेन हेत्वभावी धोषितः ।

तथा च साध्यव्यापकीमूलाभावप्रतियोगित्वं तदर्थः ॥ ७४ ॥

मुष्णवर्गीमयूषः ।

वस्तुत इति । ननु 'विपक्षवृत्तिः साधारण' स्वीकारे साध्याग्यमानाधिकरणो हेतु-
र्विरुद्ध इति लक्षणलक्षिते 'अयं गौः अश्वत्वात्' इतिविच्छेदवत्त्वे साधारणत्वापत्ति-
रिति चेन्न; इष्टापत्तेः । नन्वेवं तयोः पार्थक्यं किं निबन्धनमिति चेदुच्यते, साध्याभाव-
वद्वृत्तिरूपसाधारणस्य साध्याभाववद्वृत्तिरूपव्याप्तिज्ञाने, विरुद्धस्य च साध्यसा-
मानाधिकरणरूपव्याप्तिप्रहेऽप्रतिबन्धकत्वेन तयोर्दूषकताणीजस्य पार्थक्येन तयोरपि पार्थक्य-
मिति भावः ॥ ७२-७३ ॥

सिद्धिं विभजते—

आश्रयासिद्धिराद्या स्यात्स्वरूपासिद्धिरप्यथ ।

व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादासिद्धिरवास्त्रिया ॥ ७२ ॥

आश्रयासिद्धिरित्यादि ॥ ७१ ॥

पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्माणिमयो गिरिः ।

इदो द्रव्यं धूमवत्त्वादत्रानिद्धिरथापरा ॥ ७३ ॥

पक्षासिद्धिरिति । आश्रयासिद्धिरित्यर्थः । अपरेति । स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः ॥ ७६ ॥

व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत् ।

नीलधूमादिक इति । नीलधूमत्वादिकं गुरुतया न हेतुतावच्छेदकं स्वसमानाधिकरण-व्याप्यतावच्छेदक-धर्मान्तरावस्थितस्येव व्याप्यतावच्छेदकत्वात् । धूमप्रागभावात्प्रसंगेन स्वसमानाधिकरणेति ॥

विरुद्धयोः परामर्शे हेत्वोः सत्प्रतिपक्षता ॥ ७७ ॥

(भावणत्वादितो निरूपेऽनित्यां जन्मवहेतुभिः ॥)

विरुद्धयोरिति । कपिसंयोगतद्भावाव्याप्यवत्तापरामर्शेऽपि न सत्प्रतिपक्षितत्वमत-वक्तुं-विरुद्धयोरिति । तथाच (१) स्वसाध्यविरुद्धसाध्याभाव-व्याप्यवत्तापरामर्शकालीनसाध्यव्याप्यवत्तापरामर्शविषय इत्यर्थः ॥ ७७ ॥

साध्यगुण्यो यत्र पक्षस्तत्रो चाप उदाहृतः ।

उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादिर्यत्र साध्यते ॥ ७८ ॥

साध्यगुण्य इति । पक्षः—पक्षतावच्छेदकविशिष्ट इत्यर्थः । तेन घटे गन्धसत्त्वेऽपि न क्षतिः । एवं मृत्तावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगोत्पत्त्यापि योध्यम् ॥ ७८ ॥

इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितयां

सिद्धान्तमुक्तावलीमनुमानखण्डम् ॥

मुक्तावलीमयूखः ।

स्वसमानाधिकरणेति । स्व नीलधूमत्वं स्वसमानाधिकरणं प्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरं धूमत्वं तदुत्पत्तित्वं नीलधूमत्वस्येति न तस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वमिति भावः । धूमत्वे धूमप्रागभावात्स्वसमानाधिकरणभावात् प्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदकधूमत्व-घटितत्वेऽपि न व्याप्यतावच्छेदकत्वदानिर्धूमप्रागभावात्स्येति बोध्यम् ॥ ७८ ॥

इति सूर्यनारायणशुक्लविरचिते मुक्तावलीमयूखेऽनुमानखण्डः सम्पूर्णः ।

(१) स्व सत्प्रतिपक्षित्वेनाविमितो हेतुः स्वसाध्यविरुद्धो यत्र साध्याभावस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वमिति पक्षमर्थ-भावे साध्यव्याप्यत्वानिति परमर्शो हेतुः सत्प्रतिपक्षितः ।

इति नवम्याकरणसाहित्याचार्य श्रीरामगोविन्दशुक्लविरचितानुमानखण्डटिप्पणी समाप्ता ।

उपमिति व्युत्पादयति—

ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् ।

सादृश्यधीर्गवादीनां या स्थात् सा करणं मतम् ॥ ७९ ॥

वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते ।

गवयादिपदानां तु शक्तिधीरुपमाफलम् ॥ ८० ॥

ग्रामीणस्येति । यत्रारण्यकेन केनचिद् ग्रामीणं प्रत्युक्तं 'गोसदृशो गवयपदवाच्य' इति । पश्चाच्च ग्रामीणेन क्वचिदरण्यादौ गवयो दृष्टस्तत्र गोसादृश्यदर्शनं यज्जातं तदुपमितिकरणम् । तदनन्तरं 'गोसदृशो गवयपदवाच्य' इत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणं यज्जायते तदेव व्यापारः । तदनन्तरं 'गवयो गवयपदवाच्य' इति ज्ञानं यज्जायते तदुपमितिः । न तु 'अयं गव-

मुक्तावलीमयूखः ।

अवसरसङ्गत्या उपमानं निरूपयितुमाह—उपमितिमिति । प्रतिबन्धकीमृतशिष्य-
जिज्ञासानिवृत्त्याऽनन्तरवक्ष्यत्वमवसरः । प्रत्यक्षोपजीवकरत्वं हि प्रायत्तुनिरूपणानन्तर-
मनुमानोपमानयोर्निरूपणे सङ्गतिः । तत्र प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरमनुमानमुपमानं वा निरूप-
णीयमिति सन्देहे अनुमानं बहुवादिसम्भूतमतोनिरसनीयात्पवादिविप्रतिपत्तिकमतः सुग-
ममिति अनुमानं प्राक्निरूपणीयमिति शिष्यजिज्ञासा जायते सा च अनुमानात् प्रागुपमा-
ननिरूपणे प्रतिबन्धिका, अनुमाननिरूपणे बहूते उपमाननिरूपणप्रतिबन्धिका पूर्वोक्ता शि-
ष्यजिज्ञासा निवृत्ता इति उपमानमवश्यं निरूपणीयमिति अवसरसङ्गतिः ।

तदुपमितिकरणमिति । इदमुपलक्षणं वैचार्यविशिष्टपिण्डदर्शनं करणं 'जलादिवि-
धमं गुणवती पृथिवी' इत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणं व्यापारः पृथिवीरशबच्छेदेन पृथिवोपद्वा-
च्यत्वप्रकारकज्ञानमुपमितिकलमित्यपि बोध्यम् ।

गोसादृश्यदर्शनमिति । ननु यदि सादृश्यज्ञानमुपमितिकरणं तदा उपमानस्य
प्रत्यक्षोपजीवकरत्वं न सम्भावतीति चेत्, सादृश्यदर्शनपदस्य सादृश्यप्रत्यक्षपरत्वेन उपमा-
नस्य प्रत्यक्षोपजीवकरत्वात् ।

यज्जायते इति । सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं 'गोसदृशो गवयपदवाच्य' इत्यतिदेश-
वाक्यार्थस्मरणे उद्बोधकमिति भावः ।

व्यापार इति । अतिदेशवाक्यार्थस्मरणं हि सादृश्यविशिष्टपिण्डप्रत्यक्षजन्यं साद-
रप्रत्यक्षजन्योपमितिजनकं चेति भवत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य व्यापारत्वम् ।

तदुपमितिरिति । 'गवो गवयपदवाच्य' इति शक्तिग्रह एवोरमितिरिति भावः ।

(१) यत्तु 'गोसदृशो गवयपदवाच्य' इत्यारण्यकवाक्याज्जायमानः शब्दबोध एवोप-
मितिर्न तु प्रमित्यन्तरमिति उपमानं नाम प्रमाणान्तरं नाङ्गोक्तुमलमिति तत्र—

उक्तवाक्यार्थपटकगवयपदश्रवणेऽपि तदानीं गवयत्वजातेरप्रत्यक्षतया गवयत्वविशिष्टे
शक्तिप्राद्वक्प्रमाणमावेन गवयपदजन्मगवयत्वावच्छिद्योपस्थितेरभावेन गवयत्वावच्छिद्य-

यपदवाच्य' इत्युपमितिः गवयान्तरे शक्तिप्रदामावप्रसङ्गात् ॥ ७६-८० ॥

इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां
सिद्धान्तमुक्तावल्यामुपमानखण्डम् ॥

मुक्तावलीमयूखः ।

मिकगोपदवाच्यत्वप्रकारकशब्दबोधाद्यभवेन तादृशोपमितेः प्रमित्यन्तरत्वस्यावश्यकत्वे-
नोपमानस्यापि प्रमाणान्तरत्वावश्यकत्वात् ।

न च तत्र मतेऽपि गवयत्वस्य गोसादृश्यस्य च प्रत्यक्षोपस्थितौ कथं गवयत्वावच्छे-
देनैव गवयपदवाच्यत्वोपमितिर्न गोसादृश्यावच्छेदेनेति बाध्यम् । उपमितेस्तौल्येऽपि ग-
वयत्वजात्यपेक्षया गोसादृश्ये गौरवज्ञानेन तदवच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वप्रकारकोपमितेरनु-
दयादित्यलमप्रस्तुतानुरूपजल्पनेनेति ।

ननु नोपमानं प्रमाणान्तरं प्रत्यक्षादिप्रमितिर्विजातीयप्रमितिकल्पत्वाभावात् उप-
मितेः प्रत्यक्षादिविजातीयत्वेमानामावादिति चेन्न—

चक्षुरादिव्यापारविषयेऽप्युपमितेऽप्यादेन तस्यावाप्तुवत्ताद्यभवाः मानसोत्तरमनुत्प-
द्यमानाया उपमिनोमीति प्रतीतेर्विषयमात्रात् मानसत्वम् । अत एव उपमित्यनन्तरं सा-
क्षात्करोमीति अनुव्यवसायाभावः उपमिनोमीति अनुव्यवसायश्च एतेनाप्युपमितेः प्रत्यक्ष-
त्वायोगः । व्याप्तिज्ञानमन्तराश्रुद्वयानुमितित्वम् । 'नापि शब्दत्वे पदज्ञानान्वयावा-
त् । नापि स्मृतिस्वमननुभूतार्थस्य स्मरणायोगादिति उपमितेः प्रमित्यन्तरत्वेन तत्करण-
समोपमानस्य प्रमाणान्तरत्वसम्भवादिति सिद्धम् ॥ ७९-८० ॥

इति न्यायव्याकरणीचार्यं श्रीसूर्यनारायणशुक्लविरचिते मुक्तावलीमयूखे

उपमानखण्डः संपूर्णः ।

श्रोगणेशाय नमः ।

मयूखसहितमुक्तावलीसमेता

कारिकावली

शब्दखण्डः ।

न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ।

शब्दबोधप्रकारं दर्शयति—

पदज्ञानं तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः ।

शब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ॥ ८१ ॥

पदज्ञानं इति । न तु ज्ञायमानं पदं करणं, पदाभावेऽपि मौनिकलो-
कादौ शब्दबोधात् ॥

पदार्थधीरिति । पदसम्यग्पदार्थस्मरणं व्यापारः । अन्यथा पदज्ञानवतः
प्रत्यक्षादिना पदार्थोपस्थितापि शब्दबोधापत्तेः ।

तत्रापि वृत्त्या पदजन्यत्वं बोध्यम् । अन्यथा घटादिपदार्थसमवायसम्ब-
न्धेनाऽऽकाशस्मरणे जाते आकाशस्यापि शब्दबोधापत्तेः ।

बुद्धिश्च शक्तिलक्षणाऽन्यतराः सम्यग्धः । अत्रैव शक्तिज्ञानस्योपयोगः ।
शक्तिप्रहामाये पदज्ञानेऽपि तत्सम्यग्धेन स्मरणानुपपत्तेः । पदज्ञानस्य हि
एकसम्यग्निष्ठज्ञानविधयार्थस्मारकत्वम् ।

शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य सम्यग्धः । स चास्माच्छब्दादयमर्थो-
बोद्धव्य इतोऽभरेच्छारूपः । आधुनिके नाम्नि शक्तिरस्येव 'एकादशेऽहनि
पिता नाम कुर्यात्' इतोऽभरेच्छायाः सत्त्वात् । आधुनिकसङ्केतिते तु न श-
क्तिरिति सम्प्रदायः ।

मुक्तावलीमयूखः ।

व्यापार इति । पदार्थस्मरणं हि पदज्ञानजन्यं पदज्ञानजन्यशब्दबोधजनकं चेति
भवति तस्य व्यापारत्वमिति भावः ।

आकाशस्मरणे इति । एकसम्यग्निष्ठज्ञानमपरसम्यग्निष्ठस्मारकमिति रीत्येत्यादिः ।
अत्रैवेति । पदजन्यपदार्थोपस्थितावेवेत्यर्थः ।

अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इति । इदं पदोत्तरपद्यम्भा अभेदोर्थः, शब्दप-
दोत्तरपद्यम्भा जन्यावमर्थः, बुधघातवर्षो ज्ञानम्, तस्यप्रत्ययार्थः विषयताश्रयः । तत्र इदं
पदार्थस्य पद्यमर्थभेदे प्रतियोगित्वसम्बन्धेन, तस्य च पद्यमर्थभावे प्रतियोगित्वसम्ब-

नव्यास्तु ईश्वरेच्छा न शक्तिः किन्तिबच्छैव तेनाधुनिकसङ्केतितेऽपि शक्तिरस्त्येवेत्याहुः ।

शक्तिग्रहस्तु व्याकरणादितः । तथाहि—

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशासवाक्याद् व्यग्रहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद्विधुतेर्वदन्ति सानिध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥

धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणाद्भवति । क्वचित्सति वाच-
के स्पज्यते । यथा चैयाकरणैराख्यातस्य कर्तरि शक्तिश्च्यते । चैत्रः पच-
तीत्यादौ कर्त्रा सह चैत्रस्याभेदान्वयः । तच्च गौरवात्स्पज्यते । किन्तु कृतौ
शक्तिग्रहो लाघवात् । कृतिश्चैत्रादौ प्रकारोभूय भासते ।

मुक्तावलीमयूखः ।

अन्धेन, अभावस्य च स्वरूपसम्बन्धेन शब्दपदार्थे, तस्य अप्रत्यक्षजन्यत्वसम्बन्धेन बोधे,
तस्य निरूपितत्वसम्बन्धेन विषयतायाम्, तस्याथ स्वरूपेण आश्रये, तस्याभेदेन अपे-
क्षान्वयः । एवं च एतदभिप्रायान्दनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यतावद्बोधविषयीभूतामिष्टः एतद-
भिप्रायार्थ इति बोध इति पदप्रकारिका अर्थविशेषिका इयमिच्छा ।

नन्दीश्वरेच्छाया निरवस्थादेकत्वाच्च 'घटपदादौ बोद्धव्यः' 'पटपदादौ बोद्धव्य'
इति समूहात्मन्यनात्मकेश्वरेच्छाविषयतायाः पटेऽपि सत्त्वेन पटस्य घटपदवाच्यतावपत्तिः
ए' गङ्गापदजन्यबोधविषयत्वप्रकारकेश्वरेच्छावास्तोरेऽपि सत्त्वाच्छक्त्यैव तीरबोधे लक्ष-
णाया उच्छेदपत्तिश्चेति चेत्—

तत्पदजन्यबोधविषयतावावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन ईश्वरेच्छैव त-
त्पदशक्तिरिति स्वीकारेण 'तीरं बोधविषयो भवतु' 'बोधश्च गङ्गापदजन्यो भवतु' इति
विभक्त्यैश्वरेच्छाया लक्षणास्पते स्वीकारेण तीरनिष्ठविशेष्यताया बोधविषयतावावच्छि-
न्नप्रकारतानिरूपितत्वेऽपि गङ्गापदजन्यबोधविषयतावावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वाभावात्
तत्पदसम्बन्धेनेश्वरेच्छावत्त्वं तीरस्येति न लक्षणोच्छेदः 'पटो घटपदादौ बोद्धव्यः' 'पटः पट-
पदादौ बोद्धव्य' ईदृश्या ईश्वरेच्छाया शक्तिर्यते स्वीकारेण 'घटपदजन्यबोधविषयतावाव-
च्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेनेश्वरेच्छाया पटे एव स्पष्टेन पटे न घटपदवा-
च्यत्वव्यवहार इत्याशयात् ।

ननु आधुनिकपाणिन्यादिसङ्केतितनदीवृद्ध्यादिपदादौ न स्यादोश्वरेच्छारूपशक्तेर-
भावादित्यस्वरसादाह नव्यास्त्विति ।

अपभ्रंशमगत्यादिपदादौषस्तु उभयमनेऽपि शक्तिग्रहादेवेति मन्तव्यम् ।

व्याकरणादिति । भूसत्तायां, वर्तमानेति हिंसादिब्याकरणादित्यर्थः ।

चैयाकरणैरिति । फलव्यापारी भावार्थः । कर्मप्रत्यये कर्ता, कर्मप्रत्यये कर्म, प्र-
त्ययार्थः, । कालसंख्ये चोभयत्र प्रत्ययार्थः । तत्र देवदत्तादेरभेदेन एकत्वस्य च स्वकृत्पद-
सम्बन्धेन प्रत्ययार्थ आश्रयेऽन्वयः तस्य कालस्य च वृत्तित्वसम्बन्धेन व्यापारे कर्मणश्च २-
तित्वसम्बन्धेन फलेऽन्वयः । फलस्य च अनुकूलत्वसम्बन्धेन व्यापारेऽन्वयः ।

एवं च देवदत्तस्तद्वत् ५चतीत्यत्र देवदत्तानिघोषकवावच्छिन्नाभयवृत्ति तद्वत्त्वनिष्ठ-

न च कर्तृरनभिधानान्चैत्रादिपदानन्तरं तृतीया स्यादिति वाच्यम् ,
कर्तृसंख्यानमिधानस्य तत्र तन्त्रत्वात् ।

संख्यामिधानयोग्यश्च कर्मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यः । कर्म-
त्वादीत्यस्येतरविशेषणत्वतात्पर्याविषयत्वमर्थः तेन चैत्र इव मैत्रो गच्छ-
तीत्यादौ न चैत्रे संख्यानवयः । यत्र कर्मादौ न विशेषणत्वे तात्पर्यं तद्वार-
णाय प्रथमान्तेति ।

मुक्तावलीमयूतः ।

विहित्वनुकूलो वर्तमानकालिको व्यापार इति बोधः, देवदत्तेन तण्डुलः पच्यते इत्यत्र देव-
दत्ताभिधकर्तृवृत्तिवर्तमानकालिकव्यापारजन्यतण्डुलाभिन्नैकत्वावच्छिन्नाश्रयवृत्तिर्विहित-
रिति बोधः इति वैयाकरणः ।

कर्तरि कर्मणि च सस्य शक्तिस्वीकारे कर्तृत्वं कृतिमत्त्वं तच्च कृतिः कर्मत्वं फलवत्त्वं
तच्च फलमेव शक्यतावच्छेदकं कृतौ फले च शक्तिस्वीकारे शक्यतावच्छेदकलाघवमती नैया-
यिकैः कृतौ कर्मणि च शक्तिरुपपद्यते इति । एतन्मते च देवदत्तस्तण्डुलं पचतीत्यत्र तण्डुल-
वृत्तिर्विहित्वनुकूलव्यापारानुकूलवर्तमानकालिककृतिमानैकत्वावच्छिन्नोदेवदत्त इति बोधः,
देवदत्तेन तण्डुलः पच्यते इत्यत्र च देवदत्तवृत्तिकृतिजन्यव्यापारजन्यविकिरमाश्रय एक-
त्वावच्छिन्नस्तण्डुल इति बोधः ।

तत्र — तृतीयायाम् ।

तन्त्रत्वादिति । प्रयोजकत्वादित्यर्थः । अयम्यावः अनभिहिते इत्यस्य कर्तृकर-
णयोस्तृतीये त्येतदेकवास्यतापन्नद्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने इति संख्यावाक्येनान्वयात् ।
कर्तृगतैकत्वेऽनभिहिते तृतीयैकवचनम् । एवं कर्मगतैकत्वेऽनभिहिते, द्वितीयैकवचनमि-
त्यर्थः । न तु अनभिहिते कर्मणि कर्तरि वेत्यर्थः । एवं च कर्तृधृत्त्यावमिधानस्यैव तृती-
याप्रयोजकत्वमिति ।

कर्मत्वाद्यनवरुद्ध इति । 'चैत्रः पचति तण्डुल' इत्यत्र कर्मत्वादिवाङ्मनिकप्रथमा-
न्तरदोषस्याप्ये तण्डुलादौ संख्यानवयकारणाय कर्मत्वाद्यनवरुद्ध इति दलम् ।

ननु चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यत्र चैत्रस्य इवार्थसादृश्ये प्रतियोगितासम्बन्धेन साद-
ृश्यस्य च अनुयोगितासम्बन्धेन मैत्रेऽन्वयात् 'संयोगानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमान् चैत्रस-
दृशो मैत्र' इति बोधस्तत्र तिवर्धकत्वस्य चैत्रेऽन्वयः चैत्रस्य कर्मत्वानवरुद्धत्वात्प्रथमान्त-
पदोपस्थाप्यत्वाच्च । किं च प्रकमन् भुज्यते इत्यत्र पाककर्मत्वस्यान्नेऽन्वयेन प्रथमान्तपदो
पस्थाप्यत्वेऽपि कर्मत्वावरुद्धत्वात् अन्ने संख्यानवयवापत्तिरतः कर्मत्वाद्यनवरुद्ध इत्यस्या-
यमाह—इतरविशेषणत्वतात्पर्याविषयत्वमिति । चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यत्र चै-
त्रस्य इवार्थविशेषणत्वेन तात्पर्यविषयत्वाच्च तत्र संख्यानवयः प्रकमन् भुज्यते इत्यत्र अ-
न्नस्य इतरविशेषणत्वेन तात्पर्यविषयत्वाभावात्संख्यानवय इति भावः विशेषणत्वतात्पर्या-
विषयत्वमित्येव सिद्धे इतरपदं व्यर्थमिति ध्येयम् ।

ननु चैत्र एव पचतीत्यत्र 'चैत्रेतरावृत्तिपाककृतिमान् चैत्र' इति बोधात् चैत्रस्य वि-
शेषणत्वेन तात्पर्यविषयत्वात् संख्यानवयवापत्तिः । किं च चैत्रश्चैत्रम्पचतीत्यत्र चैत्रे संख्या-

यद्वा धारवर्थातिरिक्ताविशेषणत्वं प्रथमदलार्थः । तेन चैत्र इव मैत्रे गच्छतीत्यत्र चैत्रादेर्धारणम् । स्तोत्रं पवतीत्यादौ स्तोत्रादेर्धारणाय च द्वितीयदलम् । तस्य द्वितीयान्तपदोपस्थाप्यत्वाद्धारणमिति ।

एवं व्यापारेऽपि न शक्तिर्गौरवात् । रथो गच्छतीत्यादौ तु व्यापारे बाधयत्ये वा लक्षणा । जानातात्यादौ बाधयत्ये नश्यतीत्यादौ प्रतिषेधित्वे निरुद्धलक्षणा ।

उपमानाद्यथा शक्तिग्रहस्तथोक्तम् ।

एवं कोशादपि शक्तिग्रहः । सति 'बाधके क्वचित्पश्यते । यथा नीलादिपदानां नीलरूपादौ नीलादिविशिष्टे च शक्तिः कोशेन व्युत्पादिता तथापि लाघवाशीलादायेव शक्तिः । नीलादिविशिष्टे तु लक्षणेति ।

एवमाप्तशब्दादपि । यथा 'कोकिलः पिकपद्याभ्य' इत्यादिशब्दादिपदानां कोकिले शक्तिग्रहः ।

एवं व्यवहारादपि । यथा प्रयोजकवृद्धेन घटमानयेत्युक्तम् , तच्छ्रुत्या प्रयोज्यवृद्धेन घट भानीतः तद्वधार्थं पार्श्वस्थो घालो घटानयनरूपं कार्यं

मुक्तावलीमयूखः ।

नन्वयापत्तिः 'चैत्रवृत्तिबहुः संयोगजन्यज्ञानाधरश्चैत्र' इति बोधे चैत्रस्य विशेषणत्वेन तारपर्यविषयत्वादिति चेन्न—

इतरविशेषणत्वमात्रेण तारपर्याविषयत्वमित्यर्थात् एवं च प्रकृते चैत्रे विशेषणत्वस्यापि घटत्वेन विशेषणत्वमुख्यविशेष्यत्वाभ्यां तारपर्यविषयत्वात् विशेषणत्वमात्रेण तारपर्याविषयत्वात्संख्यानव्ये बाधकाभावात् । एवं च तण्डुलं पवतीत्यादौ यत्र विशेषणत्वमुख्यविशेष्यत्वाभ्यां तण्डुलस्यैवान्वयो विवक्षितस्तत्र तण्डुले संख्यान्वयव्यवहारस्य प्रथमान्तेति दलम् । किं च चैत्रेण मुख्यतः इत्यत्र धारवर्थस्यापे संख्यान्वयव्यवहारस्य प्रथमान्तेति दलम् ।

द्वितीयदलस्य प्रकारान्तरेण प्रयोजनं वक्तुमन्यथा प्रथमदलप्रत्यमाह यत्तेति ।

फलं धारवर्षां व्यापारः प्रत्ययार्थ इति सीमासकैकदेशमण्डनमतं खण्डिसिद्धमाह—
एवं व्यापारेऽपीति ।

गौरवादिति । व्यापारसमूहरूपकिमायः बाधयत्ये गौरवं कृतिरवापेक्षयेति भावः ।

नन्वाख्यातस्य मन्त्रार्थकार्यं न सम्भवति रथोगच्छतीत्यत्र व्यभिचारादत आह—
रथो गच्छतीति । व्यापारे लक्षणाप्रकारणवे 'संयोगानुक्तकर्मप्रारम्भात् एकत्वात्किञ्चो-
रथः' इति बोधः । यदि रथोगच्छतीत्यत्र गमनानुक्तकर्मव्यापारस्य न बोधः किन्तु गम-
नानुक्ताध्वयत्वर्ययेति नवीनमतमाश्रित्य आश्रयत्वे लक्षणा तदा 'संयोगानुक्तकर्मव्यापा-
राश्रयतावान्' इति बोधः । कृते रथेऽन्वयानुपपत्तिरिह लक्षणा बीजम् ।

कोशेनेति । 'गुणे शुक्लदयः पुंसि गुणि लिङ्गास्तु तद्वती'ति कंशेनोक्तस्य शक्ति-
बोधनादिति भावः ।

नीलादायेव शक्तिरिति । नीले चक्षौ नीलत्वं शक्यतावच्छेदकमिति लाघवम् ,
नीलवति चक्षौ नीलवत्त्वं शक्यतावच्छेदकं तत्र नील एवेति गौरवमिति भावः ।

स्मान्नयेति शब्दप्रयोज्यमित्यवधारयति । ततश्च घटं नय मामानयेत्या-
दिवाक्यादावोद्घोषाभ्यां घटादिपदानां कार्यान्वितघटादौ शक्तिं गृह्णाति ।
एवं च भूतले नीलो घट इत्यादिवाक्यान् शब्दबोधः । घटादिपदानां का-
र्यान्वितघटादिवोधे सामर्थ्यावधारणात् कार्यताबोधं प्रति च लिङादीनां
वाक्यान्तदभावाच्च शब्दबोध इति केचित् ।

तत्र प्रथमतः कार्यान्वितघटादौ शक्त्यवधारणेऽपि लाघवेन पञ्चास्य
परित्यागोचित्यात् । अत एव-चैत्र पुत्रस्ते जातः, कन्या ते गर्भिणी जा-
ता-इत्यादौ मुख्यप्रसादमुखमार्गान्याभ्यां मुख्यदुःखे श्रुत्वाप्य तत्कारणत्वेन
परिशेषाच्छब्दबोधे निर्णाय तद्धेतुतया सं शब्दमवधारयति । तथाच
म्यमिश्रांताकार्यान्विते न शक्तिः । न च तत्र तं पश्यत्यादि शब्दाङ्तर-
प्रधादाये, मानामायात् । चैत्र । पुत्रस्ते जातो मृतरचेत्यादौ तदभावात् ।
एवञ्च लाघवाद्भन्वितघटेऽपि शक्तिं स्पष्टं च घटपदस्य घटमात्रे शक्ति-
मवधारयति ।

एवं पाक्यशेषादपि शक्तिग्रहः । यथा यवमयश्चकर्मवतोत्यत्र यवपद-
स्य दोषशक्त्यशेषे आर्याणां प्रयोगः (१) कल्लौ च इलेच्छुत्ताम् । तत्र हि 'यद्वा-
न्या श्रोत्रधरो म्हात्यन्तेऽधैते मोदमानस्तिष्ठन्ति' ।

वसन्ते सर्वसस्यानां जायते पत्रपातनम् ।

मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यत्राः (२) कण्ठिशालिनः ॥

इति वाक्यशेषादौर्ध्वशुके शक्तिनिर्णीयते, कल्लौ तु शक्तिप्रमाप्रयोगो
नान्यशक्त्यवधाने गौरवात् । इत्यादिपदे तु विनिगमकामावाभानाशक्ति-
कल्पनम् ।

एवं विवरणादपि शक्तिग्रहः । विवरणं तु तत्समानार्थकपदान्तरेण
तदर्थक्यनम् । यथा घटोऽस्तात्यस्य कलशोऽस्तात्यनेन विवरणादप्यद-
कलशे शक्तिग्रहः । एवं पत्रतोत्यस्य पाकं करोतात्यनेन विवरणादाप्य
तस्य यन्नाथंकत्वं कल्प्यते ।

दुष्कावलीमयूखः ।

आनागोदाणाम्यामिति । आनागः कस्यचित्पदस्य प्रत्येयः । अनागः करवन्ति
एव निराश्रयम् ।

मुखदुःखे इति । देवदत्तः मुग्धी मुखप्रसादवरवात्, देवदत्तो दुःखो मुष्टमालि-
नवात्, दयनुमानम् ।

शब्दबोधमिति । देवदत्तपुत्रि दुःखं मुग्धं वा शब्दबोधजन्यं शब्दबोधेतरका
जन्याये सति कारणजन्यत्वादिति अनुमानाकारः ।

तद्धेतुतयेति । दुःखधारणीभूतः शब्दबोधः शक्तिवैक्यजन्यः शब्दवादिद्वय
पक्षे सति प्रकृतवाक्यान्तरमात्रादिति ।

यवमय इति । तदुक्तं न्यायमालातिस्तरे—

(१) कल्लविति-कल्लुन इति मायाशब्दः । (२) कण्ठिगैति कीदृशं हृत्पदं ।

एवं प्रसिद्धपदस्य साभिध्यादपि शक्तिग्रहः । यथा इह सहकारतरो मधुरं पिको रोतीत्यादौ पिकपदस्य कोकिले शक्तिग्रह इति ।

तत्र जातावेव शक्तिर्न तु व्यक्तौ-व्यभिचारादानन्त्याच्च । व्यक्तिं विना जातिमानस्यासम्भवाद्व्यक्तेरपि भानमिति केचित् । तत्र शक्तिं विना व्यक्तिमानानुपपत्तेः । न च व्यक्तौ लक्षणा, अनुपपत्तिप्रतिसन्धानं विनापि व्यक्तिबोधात् । न च व्यक्तिशक्तावानन्त्यम्, सकलव्यक्तावेकस्या एव शक्तेः स्वीकारात् । न चाननुगमा, गोत्वादेरेवानुगमकत्वान् । किञ्च गोः शक्येति शक्तिग्रहो यदि तदा व्यक्तौ शक्तिः । यदि तु गोत्वं शक्यमिति श-

मुक्तावलीमयूखः ।

यथादिशब्दाः किङ्कर्षा, बोधार्थम्लेच्छसाम्यतः । दीर्घश्रुतिप्रसङ्गाया, द्वयैर्धर्मा विकल्पिताः यत्रान्या इति शास्त्रस्या, प्रसिद्धिस्तु बलीयसी । शास्त्रीमधमे तेनात्र, म्रियंवादिर्न पृथगे ॥

मोमांसकमतमाह—तत्र जातविति । जातिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिस्वीकारे 'नापृ-
हीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्यमपिगच्छति' इति न्यायाज्जातौ शक्तिग्रहस्यावश्यकतया जा-
तावेव शक्तिलौक्यात् न तु जातिविशिष्टव्यक्तौ तदुक्तं 'विशेष्यं नामिषा गच्छेत्क्षीणशक्ति-
विशेषणे' इति तेषामभिप्रायः ।

ननु व्यक्तावेव शक्तिरस्तु । न जातावित्यत आह—न तु व्यक्ताविति । अयं
माध-व्यक्तिशक्तिपक्षे एकस्या व्यक्तौ शक्तिरस्ति सर्वाषु वा नायः अगृहीतशक्तिकस्यका-
नपि विषयता सम्बन्धेन शाब्दबोधरूपकार्यस्य सत्त्वेन शक्तिग्रहरूपकारणस्याभावेन व्यति-
रेकव्यभिचारात् । न द्वितीयः व्यक्तिभेदेन शक्तिभेदात् शक्यानन्त्यप्रसङ्गादिति जातिशक्ति-
पक्षे तु न व्यभिचारी न वा शक्यानन्त्यमिति ।

जातिमानस्यासम्भवादिति । कुतो न सम्भव इति चेदुच्यते; व्यक्तिविशेष्यक-
जातिप्रकारकशाब्दबोधे जातिविषयकशक्तिज्ञानस्य हेतुता तेन जातिमानासम्भव इति ।

व्यक्तिमानानुपपत्तेरिति । नृत्वा पदजन्यपदार्थोपस्थितेः शान्दबोधे हेतुतया
व्यक्तौ शक्तिं विना व्यक्तेर्भानं न स्यादिति भावः । लक्षणेति तावदेव इति प्रयोग्यप-
दार्थोपस्थितेः सत्त्वेन व्यक्तिबोधसम्भवादिति भावः ।

अनुपपत्तिप्रतिसन्धानमिति । गामानयेत्यादौ गोत्वे भानयनान्वयानुपपत्त्या
गोपदस्य गोत्वव्यक्तौ लक्षणासम्भवेऽपि गौरस्यैव गोत्वेऽस्ति त्वान्वयेऽनुपपत्त्यभावेन अ-
न्वयानुपपत्तिरपलक्षणाबीजस्यासत्त्वेन न लक्षणासम्भव इति भावः । मोमांसकाः हि अन्व-
यानुपपत्तिमेव लक्षणाबीजं वदन्ति न तात्पर्यानुपपत्तिं, तन्मते वेदस्यापौरुषेयतया इच्छा-
पतारपर्यस्याभावेन 'आदित्यो यूप' इत्यत्र तात्पर्यानुपपत्त्यभावेन लक्षणाभावप्रसङ्गात् ।

व्यक्तौ शक्तिरिति । गोः शक्येति विशिष्टज्ञानं प्रमात्मकमेव तव (प्रभाकरस्य)
मतेऽन्यथाख्यात्यभावात् प्रमायाश्च वस्तुसाधकत्वादिति भावः ।

ननु शक्तिं विनापि व्यक्तिमानं भविष्यति सर्वत्र पदजन्यपदार्थोपस्थितेः हेतुत्वे मा-
नाभावात् कथमन्यथा शान्दबोधे संसर्गभानम् । नचैवं पदानुपस्थितघटदेरपि शान्दबोधे

किप्रहस्तदा गोत्वप्रकारकपदार्थस्मरणं शब्दबोधश्च न स्यात् समानप्रकारकत्वेन शक्तिज्ञानस्य पदार्थस्मरणं शब्दबोधं प्रति च हेतुत्वात् । किञ्च गोत्वे यदि शक्तिस्तदा गोत्वत्वं शक्यतावच्छेदकं वाच्यम्, गोत्वत्वं तु गयेतरासमवेतावे सति सकलगोसमवेतत्वम्, तथाच गोव्यक्तोनां शक्यतावच्छेदकेऽनुश्रवेषात्तवैव गौरवम् । तस्मात्तत्तज्ज्ञात्याकृतिविशिष्टतद्द्रव्यविबोधानुपपत्त्या कल्प्यमाना शक्तिर्ज्ञात्याकृतिविशिष्टव्यक्तौ विधायम्यतीति ।

शक्तं पदम्, तच्चतुर्विधम्—कविद्यौगिकं, कविद्रुढं, कवियोगरुढं, कविद्यौगिकरुढम्, तथाहि—

यन्नावेयञ्चार्थ एव घुष्यते तद्यौगिकम्, यथा वाचकादिपदम् ।

नुज्ञानलीमयूषः ।

मानापत्तिरिति वाच्यम् । बोधिशेष्यकगोत्वप्रकारकशब्दबोधं प्रति गोत्वशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वस्याग्रीकारेणादोषादित्यपरितोषाद्वाहं किञ्चेति ।

समानप्रकारकत्वेनेति । गोत्वप्रकारकपदार्थस्मरणं, गोत्वप्रकारकशब्दबोधं च प्रति गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वादित्ये भावः ।

अत एवापूर्ववादेऽपूर्वस्य पूर्वमनुपस्थितत्वात् कथं तत्र शक्तिग्रह इत्याद्यदृश कार्यरत्नेन षटादिषु शक्तिग्रहाद् कार्यतया शब्दबोधेऽपूर्वमानमित्युक्तम् ।

ननु कार्यत्वाद्युपाधिप्रकारकशब्दबोधस्यले समानप्रकारकशक्तिज्ञानस्य हेतुवैऽपि जातिप्रकारकशब्दबोधस्यले समानप्रकारकशक्तिज्ञानस्य न हेतुतेति नान्यं शेष इत्यस्यैराह किं चेति ।

तच्छब्दस्य षण्णुद्धिविषयतावच्छेदकीभूतषट्त्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिः ।

ननु तत्पदे षट्त्वादिनां शक्यतावच्छेदकत्वे शक्यतावच्छेदकमेदान्शक्तिमेदापत्तिः न च शक्यतावच्छेदकानां मिश्रत्वेऽपि शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकस्य बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्यैक्यात् शक्तिमेद इति वाच्यम् तस्य शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वे शब्दबोधे तद्भावात्तैरिति शेष—बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणतया शक्यतानवच्छेदकत्वात् उपलक्षणस्य शब्दबोधे भानानग्रीकारात् ।

विशेषणत्वं च तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्तिविषयत्वम् ।

उपलनुषणत्वं च तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्यत्वविषयत्वमिति ।

इदमः प्रत्यक्षमन्तं धर्मोपतरत्वं चैतदोक्तम् । अद्वयविप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विज्ञायात् ॥

इत्यभियुक्तोक्तेः—इदमः प्रत्यक्षबुद्धिविषये शक्तिः ।

एतदः समीपतरप्रत्यक्षबुद्धिविषये शक्तिः । अद्वयः विप्रकृष्टप्रत्यक्षविषये शक्तिः ।

तदः परोक्षबुद्धिविषये शक्तिः । किंपदस्य विज्ञायाविषयत्वविशिष्टे शक्तिः ।

धर्मपदस्य ध्यापकत्वविशिष्टे शक्तिः 'सर्वे षटा रूपवन्तः' इत्यत्र षट्त्वव्यापकं रूपवन्त्वमिति बोधात् ।

कनिदिति । किमिदित्यर्थः एवमेवेति ।

६;का० म०

यत्रावयवशक्तिनैरपेक्ष्येण समुदायशक्तिमात्रेण बुध्यते तद्द्रष्टुम्, यथा गोमण्डलादिपदम् ।

यत्र तु अवयवशक्तिविषये समुदायशक्तिरप्यस्ति तद्योगरूढम्, यथा पङ्कजादिपदम् । तथाहि—पङ्कजपदमवयवशक्त्या पङ्कजनिकर्तृरूपमर्थं बोधयति, समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन रूपेण पदम् बोधयति । न च केवलयावयवशक्त्या कुमुदे प्रयोगः स्यादिति याव्यम्, रुढिज्ञानस्य केवल-यौगिकार्थज्ञाने प्रतिबन्धकत्वादिति प्राञ्चः ।

वस्तुतस्तु समुदायशक्त्युपस्थितपक्षेऽवयवार्थपङ्कजनिकर्तृरूपो भवति सान्निप्यात् ।

यत्र तु रूढ्यर्थस्य बाधः प्रतिसन्धीयते तत्र लक्षणया कुमुदादेर्योषः । यत्र तु कुमुदत्वेन रूपेण योषे न तात्पर्यज्ञानं पद्मत्वस्य च बाधस्तत्रावयव-शक्तिमात्रेण निर्वाह इत्यभ्याहुः ।

यत्र तु स्थलपद्मादावयवधार्यबाधस्तत्र समुदायशक्त्या पद्मत्वेन रूपेण योषः । यदि तु स्थलपङ्कजं विजातीयमेव तदा लक्षणयैवेति ।

यत्र तु यौगिकार्थरूढ्यर्थयोः स्वातन्त्र्येण बोधस्तद्यौगिकरूढम् यथो-द्दिष्टादिपदम् । तत्र हि उद्भवेदनकर्ता तत्तुलमादिरपि बुध्यते यागविशे-षोऽपीति ॥ ८१ ॥

मुक्तावलीमयूखः ।

पक्षं बोधयतीति । पङ्कजनिकर्तृमिन्नं पक्षमिति बोधः ।

प्रतिबन्धकत्वादिति । न च रुढिज्ञानस्य यौगिकार्थबुद्धिं प्रति प्रतिबन्धकारे पङ्क-जशब्दात्पक्षमित्येव बोधः स्यात्तु पङ्कजनिकर्तृमिन्नं पक्षमिति याव्यम् । पद्मत्वावच्छि-न्नविशेष्यत्वानिरूपितपङ्कजनिकर्तृत्वावच्छिन्नविषयताकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति रुढि-ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेन पक्षविशेष्यकयौगिकार्थबुद्धेः प्रतिबन्धतावच्छेदकानाकान्तत्वेना-दोषात् पदेतदाह—केवलयौगिकार्थज्ञाने इति । एवं प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावस्वी-कारे विरोधविषयकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं जनकज्ञानविषयकत्वेनैवेति नियममत्र रूपोऽस्त्व-रसः प्राञ्च इत्यनेन सूचितः ।

मणिकारमतमाह वस्तुतस्त्विति ।

स्वातन्त्र्येणेति । विशेष्यविशेषणमात्रानवगादिस्त्वेनेत्यर्थः ।

लक्षणयैवेति । रूढ्यर्थतावच्छेदकपक्षवजातेस्तत्राग्राहनेन रूढ्या तद्बोधनासम्भ-वादिति भावः ।

शक्तिमात्रेणेति । मात्रपदेन लक्षणानादरः सूचितः ।

यागविशेषोऽपीति । 'उद्दिष्टा यजेत पशुकाम' इत्यत्र उद्दिष्टच्छन्दो यागविशेष-नामधेयम् । तथाच न्यायमाला—

गुणोऽयं नामधेयं वा, खनित्रेऽस्य निरुक्तितः ।

उच्योतिष्ठेनं समाग्राह्य, पश्वर्थं गुणबोदना ॥

लक्षणा शक्यसम्बन्धस्वात्पर्यानुपपत्तिः ।

लक्षणेति । गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य शक्यार्थे प्रवाहरूपे घोष-
स्यान्वयानुपपत्तिस्तत्पर्यानुपपत्तिर्वा यत्र प्रतिसन्धीयते तत्र लक्षणया
तीरस्य बोध इति ।

सा च शक्यसम्बन्धरूपा । तथाहि—प्रवाहरूपशक्यार्थसम्बन्धस्य-
तीरे गृहीतत्वात्तीरस्य स्मरणम् । ततः शब्दबोधः ।

परन्तु यद्यान्वयानुपपत्तिर्लक्षणबोधं स्यात्तदा यष्टोः प्रवेशयेत्यत्र ल-
क्षणा न स्यात्—यष्टिषु प्रवेशान्वयस्यानुपपत्तरेभावात् । तेन यष्टिप्रवेशे
भोजनतात्पर्यानुपपत्त्या यष्टिघरेषु लक्षणा ।

पथं काकेभ्यो दधि रत्यतामित्यदौ काकपदस्य दध्युपघातके लक्षणा-
सर्वतो दधिरक्षायास्तात्पर्यविपर्ययात् ।

पथं छत्रिषो यान्तोत्यादौ छत्रिपदस्यैकसार्थवाहित्वे लक्षणा । इयमेवा-
जहत्स्यार्था लक्षणेत्युच्यते । एकसार्थवाहित्वेन रूपेण छत्रितदन्वययोर्घात् ।

यदि ब्रह्मयानुपपत्तिर्लक्षणबोधं स्यात्, तदा कचिद्गङ्गापदस्य तीरे,
कचिद्घोषपदस्य मत्स्यादौ, लक्षणेति नियमो न स्यात् ।

इदन्तु बोध्यम् । शक्यार्थसम्बन्धो यदि तीरत्वेन रूपेण गृहीतस्तदा
तीरात्वेन तीरबोधः । यदि तु गङ्गातीरत्वेन रूपेण गृहीतस्तदा तेनैव रूपेण
स्मरणम् । अत एव लक्षणावच्छेदके न लक्षणा—तत्प्रकारकबोधस्य तत्र
लक्षणां विनाप्युपपत्तेः । परन्तु पथं क्रमेश शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्तिर्न
स्यात्, तत्प्रकारकशक्यार्थस्मरणं प्रति तत्पदस्य सामर्थ्यमित्यस्य सुब-
त्वादिति विभावनीयम् ।

यत्र तु शक्यार्थस्य परम्परासम्बन्धरूपा लक्षणा सा लक्षितलक्षणेत्यु-
च्यते । यथा द्विरेफादिपदात् रेफद्वयसम्बन्धो भ्रमरपदे ज्ञायते भ्रमरपदस्य
च सम्यग्धो भ्रमरे ज्ञायते इति तत्र लक्षितलक्षणा ।

किन्तु लाक्षणिकं पदं नानुभावकम् । लाक्षणिकार्थस्य शब्दबोधे तु
मुचावलीमयूहः ।

कलोद्भेदात्समाचैषा, निरुक्तिर्यागनाम्यपि ।

नमस्त्वमुचितं याव-सामानाधिकरण्यतः ॥ इति ॥ ८१ ॥

प्रतिसन्धीयते इति । प्रतिसन्धानं—स्मरणम् ।

छत्रिपदस्येति । इदं शक्यसम्बन्धवादिमतमिष्टाय । न्यायमते तु छत्रपदस्यैकसा-
र्थवाहित्वे लक्षणा प्रत्ययार्थस्य सम्बन्धो एकसार्थवन्तो गच्छन्तोत्यन्वयः । एकसार्थवाहित्व-
मेकसायं एव नस्वेकसार्थगन्तृत्वं निराश्रयस्तथा यान्तोत्यस्यान्वयापत्तेः ।

एकसार्थवाहित्वे—एकसार्थवाहित्वविशिष्टे ।

परम्परासम्बन्धरूपा—स्ववाच्यरेफद्वयपटितपदवाच्यरूपा ।

ननु तन्शब्दबोधे तच्छक्यपदज्ञानत्वेन हेतुत्वात्लाक्षणिकान्छब्दाच्छान्दबोधः कथमि-
त्याह—किन्त्यिति । पदान्तरं—समभिज्ञाहर्तुं शक्यं पदमित्यर्थः ।

पदान्तरं कारणम्—शक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्धेनेतरपदार्थान्वितस्वशक्त्यार्थ-
शाब्दबोधं प्रति पदानां सामर्थ्यावधारणात् ।

वाक्ये तु शक्तेरभावाच्छक्यसम्बन्धरूपा लक्षणापि नास्ति । यत्र गभी-
रायां नद्यां घोष इत्युक्तं तत्र नदीपदस्य नदीतीरे लक्षणा । गभीरापदार्थ-
स्य नद्या सहामेदेनान्वयः । कश्चिदेकदेशान्वयस्यापि स्वीकृतत्वात् ।

यदि तत्रैकदेशान्वयो न स्वीक्रियते तदा नदीपदस्य गभीरनदीतीरे लक्ष-
णा गभीरपदं तात्पर्यग्राहकम् ।

यद्गुह्योहाप्येवम् । तत्र हि चित्रगुपदादौ यदैकदेशान्वयः स्वीक्रियते
तदा गोपदस्य गोस्वामिनि लक्षणा गवि चित्राभेदान्वयः । यदि तत्रैकदे-
शान्वयो न स्वीक्रियते, तदा गोपदस्य चित्रगोस्वामिनि लक्षणा, चित्रपदं
तात्पर्यग्राहकम् । एवमारूढयानरो घृत् इत्यत्र यानरपदस्य यानरारोहणक-
र्मणि लक्षणा, आरूढपदं तात्पर्यग्राहकम् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ।

तत्पुरुषे तु पूर्वपदे लक्षणा । तथाहि—राजपुरुष इत्यादौ राजपदार्थेन
पुरुषपदार्थस्य साक्षात्त्वान्वयो—निपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदेनान्वयबोध-
स्यान्युत्पन्नत्वात्, अन्यथा राजा पुरुष इत्यत्रापि तथात्वान्वयोऽधः स्यात् ।
घटः पटो न इत्यादौ घटपाटाभ्यां नमःसाक्षादेवान्वयान्निपातातिरिक्तेति
मीलो घटइत्यादौ नामार्थयोरभेदसम्बन्धेनान्वयाद् भेदेनेति । न च राज-

मुक्तावलीमयूखः ।

सामर्थ्यावधारणादिति । 'कुमतिः पशुः' इति सर्वलाक्षणिकस्थितेशाब्दबोध-
स्यानुभवसिद्धतया लाक्षणिकार्थस्याप्यानुभाषिकत्वम् अत्र हि मतिशब्दस्य कुचितम-
तिमितलक्षणा कुपदं तात्पर्यग्राहकं पशुशब्दस्य च पशुसंज्ञे लक्षणेति च लाक्षणिकत्वं
बोध्यमिति नवीनाः ।

नास्तीति । ननु 'गभीरायां नद्यां घोष' इत्यत्र नदीपदस्य नदीतीरे लक्षणायां ग-
भीरापदार्थस्यैकदेशान्वयापत्तिरतो वाक्यलक्षणाश्लीकृतव्येति च ह्येवमापत्ते—यत्र गभी-
रायामिति ।

कथंविदिति । चैत्रस्य गुरुतित्यादौ षष्ठ्यर्थनिरूपितस्य स्वरूपेण गुरुत्वेऽन्वयेन
चैत्रनिरूपितं यद्गुरुत्वं तदाश्रयस्य कुलमित्यर्थेनैकदेशान्वयस्य दर्शनादिति ।

तात्पर्यग्राहकमिति । अत्र भीमाशका, वाक्यलक्षणेनैव कार्यनिर्वाहे गभीरपदस्य
तात्पर्यग्राहकत्वकल्पनमयुक्तम् । न च वज्रये शक्तैरभावात् शक्यसम्बन्धरूपलक्षणा न
सम्भवतीति वाच्यम् । स्वबोध्यसम्बन्धस्यैव लक्षणापक्षार्थत्वेनादोषात् एवं च गभीरायां
नद्यामिति वाक्यबोधा गभीराभिज्ञा नदी तत्सम्बन्धस्तीरे इति तीरेषोपोपत्तिरित्याहुः ।

तत्र, स्वबोध्यसम्बन्धो लक्षणेत्यत्र स्वबोध्यत्वं यदि स्वजन्यशाब्दबोधविषयत्वं तदा
गङ्गायां घोष इत्यत्र लक्षणानुपपत्तिः तत्र गङ्गापदेन प्रवाहविषयकशाब्दबोधोपाजननेन प्रवा-
हस्य गङ्गापदबोध्यत्वाभावात्; किन्तु शक्त्या स्वजन्यज्ञानविषयत्वं वाच्यम् एवं च वाक्ये
नलक्षणासम्भवः शक्यत्वाभावात् ।

पुरुष इत्यादौ लुप्तविभक्तोः स्मरणं कल्प्यमिति वाच्यम्, अस्मृतविभक्ते-
रपि ततो बोधोदयात् । तस्माद्राजपदादौ राजसम्बन्धिनि लक्षणा, तस्य च
पुरुषेण सहामेदान्वयः ।

द्वन्द्वे ॥ धवखदिरौ छिन्धीत्यादौ धवः खदिरश्च विभक्त्यर्थद्वित्वप्रका-
रेण भ्रूयते, तत्र न लक्षणा । न च साहित्ये लक्षणेति वाच्यम्, साहि-
त्यस्यन्ययोरपि द्वन्द्वदर्शनात् । न चैकक्रियान्वयित्वरूप साहित्यमस्तीति
वाच्यम् क्रियाभेदेऽपि धवखदिरौ पश्य छिन्धीत्यादिदर्शनात् । साहित्य-
स्यानुमवाच्च ।

अत एव 'राजपुरोहितो सायुज्यकामौयजेयाताम्' इत्यत्र लक्षणाभावाद्
द्वाद्वाधीयते । तस्मात्साहित्यं नार्थः, किन्तु वास्तवो भेदो यत्र तत्र

मुक्तावलीमयुक्तः ।

न च स्वजन्यशानविषयत्वमात्रं स्वबोध्यत्वमस्तु शक्येति व्यर्थं ततश्च न दोष इति
वाच्यं समवायेन घटपदस्मारितस्याकृतास्वापि स्वबोध्यत्वापत्तौ तत्सम्बन्धशानेन घटपदेन
पटादेर्बोधप्रसङ्गादित्यलम् ।

पुरुषेण सहामेदान्वय इति । अन्ये तु राजपुरुष इति तत्पुरुषे न लक्षणा किन्तु
राज्ञ एव स्वत्वसम्बन्धेन पुरुषेऽन्वयो व्युत्पत्तिवैविन्यात् अत एव 'यस्वैते राजमाताह्य तस्यै-
वामीतुराजमा' इत्यत्र यच्छब्देन राज्ञः परामर्शः राजसम्बन्धिनि राजपदस्य लक्षणायां ॥
राज्ञः पदार्थैकदेशत्वात्तदा परामर्शो न स्यादिति वदन्ति ।

आकाशघटगतद्विषस्याकाशेऽपि सत्त्वादाकाशावित्यस्य ग्रामाण्यापत्तिरतः उद्देश्यता-
वच्छेदकव्याप्यसंख्याबोधकत्वं सुपामिति नियमं आस्थीयते । एवं च धवखदिरमित्यत्र यदि
धवार्थं खदिरार्थं च प्रत्येकमुद्देश्यतावच्छेदकं स्यात् तदा धवद्वयस्य खदिरद्वयस्य च बोधा-
पत्तिरिति धवखदिरपदस्य धवखदिरसाहित्याश्रये लक्षणा स्वीक्रियते एवं च उद्देश्यतावच्छे-
दकीभूतसाहित्यव्याप्यत्वं न धवगतद्वित्वस्य नापि खदिरगतद्वित्वस्य किन्तु धवखदिरगत-
द्विषस्यैवेति न धवद्वयादेर्बोध इति भीमाशङ्काः । तन्मतेनाशङ्कते-न च साहित्ये इति ।
साहित्याश्रये इत्यर्थः । सहवृत्तिस्वरूपं साहित्यमेकक्रियान्वयित्वरूपं वा लक्ष्यमिति वि-
ख्यातं दूषयति-साहित्यशून्येति । सहवृत्तित्वशून्ययोर्घटत्वपदत्वयोरित्यर्थः । द्वितीयं
दूषयति-नचैवेति । अननुभववाक्येति । वस्तुमत्या एकक्रियान्वयित्वरूपस्य धव-
खदिरयोः सत्येऽप्येकक्रियान्वयित्वस्य शाब्दबोधे मानाभावादित्यर्थः ।

यजेयातामिति । तथा च न्यायमात्रायाम्—

सायुज्यकामौ यजतोऽनेन राजपुरोहितौ । राजः पुरोहितौ रक्षोस्तौ वा राजात्मकायुमौ ॥
द्वयोर्द्वन्द्वमाधो वा तुरयत्वायाप्रिमो द्वयोःसिद्धयै द्वितीयो राजोऽपि सार्धत्वाय तृतीयकः ॥
अभ्यासस्य चतुर्थं स्याद्वचनाद्विशक्यता । तनूनपाभृराशौ विकल्प्येते समत्वतः ॥ इति ।

ननु यदि द्वन्द्वे न लक्षणा तर्हि कर्मधारयाद् द्वन्द्वस्य भेदे न स्यादत आह किन्त्विति ।
तु चार्थे द्वन्द्व इति हि पाणिनीयं सूत्रं तत्र चार्थाः समुचयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहा-
रभेदास्तवारः । तत्र इतरेतरयोग इत्यस्य इतरेत्येतरस्मिन् योगः सम्बन्धः इतरेतरयोगः

द्वन्द्वः । न च नीलघटयोरभेद इत्यादौ कथमिति वाच्यम्, तत्र नीलपदस्य नीलत्वे घटपदस्य घटत्वे लक्षणा । अभेद इत्यस्य चाश्रयामेद इत्यर्थात् ।

समाहारद्वन्द्वे तु यदि समाहारोऽभ्यनुभूयत इत्युच्यते, तदाऽहिनकुलमित्यादौ परपदेऽहिनकुलसमाहारे लक्षणा, पूर्वपदं तु तात्पर्यमाहकम् । न च मेरीमृदङ्गं वाद्येत्यत्र कथं समाहारस्यान्वयस्तस्यापेक्षाबुद्धिविशेषरूपस्य यदनासम्भवादिति वाच्यम्, परम्परासम्यग्धेन तदन्वयात् । एवं पञ्चमूर्तीत्यादावपि ।

परे तु अहिनकुलमित्यादौ 'अहिर्नकुलश्च बुध्यते' प्रत्येकमेकत्वान्वयः । समाहारसंज्ञा च यत्रैकत्वं च 'द्वन्द्वश्च प्राणित्यर्थ' इत्यादिसूत्रेणोक्तं तत्रैव, अन्यत्रैकवचनमस्तिवित्याहुः ।

पितरौ श्वशुरावित्यादौ पितृपदे जनकदम्पत्योः, श्वशुरपदे स्त्रीजनकदम्पत्योर्लक्षणा । एवमन्यत्रापि । घटा इत्यादौ न लक्षणा-घटत्वेन रूपेण नाना-घटोपस्थितिसम्भवात् ।

कर्मधारयस्थले तु, नीलोत्पलमित्यादायमेकसम्यग्धेन नीलपदार्थ उत्पलपदार्थ प्रकारः । तत्र च न लक्षणा ।

मुक्तावलीमयूखः ।

इति भेदे द्वन्द्व इति लभ्यते तत्र पदभेदे, पदार्थभेदे, पदार्थतावच्छेदकभेदे वा द्वन्द्वः । नास्तृतीयौ नीलोत्पलमित्यत्र पदभेदस्य पदार्थतावच्छेदकभेदस्य च सर्वत्र द्वन्द्वप्रसङ्गात् परिहोषात् पदार्थभेदे द्वन्द्व इति लभ्यते ।

नन्वेवं नीलघटयोरभेद इति व्यवहारसंगतिः पदार्थभेदाभावात् त आह तत्रेति—तथा च नीलघटवयोरश्रयाभेद इत्यर्थे इति न दोषः ।

वस्तुतस्तु पदार्थतावच्छेदकभेद एव द्वन्द्वः नीलोत्पलमित्यत्र तु सहविवक्षाभावात् कर्मधारयेण बाधाया न द्वन्द्वः । कर्मधारयेण द्वन्द्वस्य बाधसिद्ध्यर्थमेवाककारादेकासंज्ञेति सूत्रे आचार्यादेकासंज्ञेति न्यासो भाष्यकृता कृतः स्पष्टं चेदं कथमभ्युपायो प्रथमाकारके इति । एवं च नीलघटयोरभेद इति स्वरसत उपपद्यते । न चैवं घटा इत्यत्र द्वन्द्वाप्राप्त्या 'वत्स-गैसमानदेशा अपवादा' इतिन्यायेन द्वन्द्वापवाद एकशेषो न स्यादिति वाच्यम् । सरूपस्य प्रत्यक्ष इती इत्यत्र वारितार्थ्येन घटा इत्यत्रैकशेषाभावेऽपि स्वस्थभावात् घटपदेनैव अर्थतन्त्रमाश्रित्य नानाघटोपस्थितिसम्भवान् । न च 'सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयती'ति व्युत्पत्तिविरोध इति वाच्यम् । अर्थः वृत्तिप्रत्ययोपस्थितिनिवृत्तिः । तत्र वृत्तौ सकृदित्यस्यान्वयेन सकृदुच्चरितः शब्दः एकवृत्तिजन्योपस्थितिनिवृत्तिं बोधयतीत्यर्थोत् एकशब्दस्या नाना-घटोपस्थितौ बाधकाभावादिति ध्येयम् ।

अहिनकुलमित्यत्र अहिनकुलमात्रप्रतीतेर्नोत्तरपदे समाहारलक्षणा न वा वाचिरित्यभिप्रायेणोक्तं यदिति ।

परम्परासम्यग्धेनेति । स्थाप्रयवृत्तिरूपेणेत्यर्थः । एवं समाहारः ।

यत एव 'निपादस्यपतिं याजयेत्' इत्यथ न तत्पुरुषो लक्षणपत्तेः, किन्तु कर्मधारयो लक्षणाभावात् । न च निपादस्य सङ्करजातिविशेषस्य वेदानधिकारापघातनासम्भव इति वाच्यम्, निपादस्य विद्याप्रयुक्तेस्तत एव कर्तव्यत्वत्वात् । लाघवेन मुख्यार्थस्यान्वये तदनुपपत्त्या तत्कल्पनायाः फल-
मुक्तगौरवतयाऽदोषत्वादिति ।

पञ्चममर्धपिप्पलीत्यादौ परपदे तत्सम्बन्धिनि लक्षणा, पूर्वपदार्थ-
प्राधान्यतया चाप्ययमेष इति । इत्यञ्च समासे न कापि शक्तिः-पदशङ्कयैव
निर्वाह्येति ॥

मुच्यवद्यमपूषः ।

निपादस्यपतिं याजयेत् इति । तथा च न्यायमालाविस्तरे माधवः—

“द्विजः स्यपतिरन्वो वा, द्विजः पशून्मासतरः । कर्मधारयमुख्यत्वादिपादोऽपैदमावकृत्य ॥”

अथमाद्यः—चास्तुमयं रौद्रं चरुं निर्वपेत् इति । प्रकृत्य श्रूयते यतया निपाद-
स्यपतिं याजयेदिति । तत्र रौद्रेष्ठौ शानकर्तृत्वं निपादस्य स्यपतिरिति विग्रहेण कस्य
चित् शैवर्गिकस्य, निपादस्याथौ स्यपतिरिति विग्रहेण संकरवात्ययन्त्रिजस्य इति संकर-
वातिविशेषावच्छिन्नस्य द्वाद्दत्तया वेदानधिकारात् पशून्तत्पुरुषस्येवैवित्येव शैवर्गिकस्य-
वेति पूर्वपदे पूर्वपदस्य निपादसम्बन्धिनि लक्षणायां गौरवात् लाघवात् कर्मधारयस्यैवि-
त्येन सङ्करजातिविशेषावच्छिन्न एव कर्तेति सिद्धान्तः । तदथ युक्तिवत्त्वात् तत्कालिकाका-
मोपदेशादिना निर्वाह्यमप्य धनिको निपादो रौद्रमार्गं कुर्यादिति तात्पर्यम् ।

ननु—

पर्याप्तं तु कर्मशान्मन्त्रीणि कर्माणि जीविका । याजनाम्यपने चैव विभुदान्च प्रतिमहः ।

इति इत्येव काननस्य ब्राह्मणजीविकारत्वेन परिगणनात्तत्र शपथ एव प्रवृत्तिवन्मन्त्रा-
च्छ्रुत्वा पावनस्य विधानमनुपपन्नमिति चेन्न; याजयेदित्यस्य यजेदित्यथैव तत्पर्येणादो-
षात् द्वाद्दत्तस्य अजतया वागे प्रवृत्त्यसम्भवात् ब्राह्मणस्य प्रवर्तकतया याजयेदित्युपपत्तेरिति
सर्वं समञ्जसम् ।

तत्पुरुष इति । पशून्तत्पुरुष इत्यर्थः यथाश्रुतं तु ननुकम् । कर्मधारयस्यापि 'तत्पु-
र'त्वादिति ।

लक्षणापत्तेरिति । ननु लक्षणाकल्पनं न दोषः निपादानां स्यपतिरिति पशून्मासे
निपादसम्बन्धमिन्द्रस्यपतिनिषयकमोक्षाय लौकिकज्ञाने रुक्षणायाः, कृतत्वात् । तदनुरो-
धेन न तत्पराशान्दकोपे लक्षणाज्ञानहेतुत्वकल्पनप्रयुक्तं गौरवमपीति चेन्न—

वैदिकवाक्यजन्यशान्दबोधात्पूर्वं लक्षणाज्ञानव्यक्तिकल्पनागौरवस्यैव दोषस्त्वनिरा-
शयात् न च वैदिकवाक्यजन्यशान्दबोधात्पूर्वं शक्तिज्ञानव्यक्तिकल्पनं तत्र, यम न लक्ष-
णाज्ञानव्यक्तिकल्पनमिति किं गौरवमिति वाच्यम् । शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाज्ञानव्याक-
ल्पयतस्तत्र शक्तिज्ञानव्यक्तिकल्पनायां आवश्यकत्वात् । यम शक्तिज्ञानमात्रस्यैव कल्पने-
न सापवादित्यलम् ।

आसत्तियोग्यताकाङ्क्षातात्पर्यज्ञानमिष्यते ॥ ८२ ॥

कारणं, संनिधानं तु पदस्यासत्तिरुच्यते ।

आसत्तिरिति । आसत्तिज्ञानं योग्यताज्ञानमाकाङ्क्षाज्ञानं तात्पर्यज्ञानं च शब्दबोधे कारणम् । तत्रासत्तिपदार्थमाह—संनिधानं त्विति । मन्व-
यप्रतियोग्यनुर्योगपदयोरव्यवधानमासत्तिः तद्वहानं शब्दबोधे कारणम्,
कचिद्व्यवहितेभ्यव्यवधानभ्रमाच्छाब्दबोधोपादिति केचित् ।

वस्तुतस्तु अव्यवधानज्ञानस्यानपेक्षितत्वात् यत्पदार्थेन यत्पदार्थस्या-
भ्ययोऽपेक्षितस्तयोरव्यवधानेनोपस्थितिः शब्दबोधे कारणम् । तेनगि-
र्भुक्मग्निमान्देवदत्तेनेत्यादौ न शब्दबोधः । नीलो घटो द्रव्यं पटइत्यादा-
यासत्तिभ्रमाच्छाब्दबोधः । आसत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रमाभावेऽपि न क्षतिः ।

ननु यत्र क्वत्रो कुण्डलो घासस्वी देवदत्त इत्याद्युक्तं तत्रोत्तरपदस्मर-
णेन पूर्वपदस्मरणस्य नाशादव्यवधानेन तदुत्तरपदस्मरणसम्भावइति चेद्—

न प्रत्येकपदानुभवजन्यसंस्कारैश्चरमस्य तावत्पदविषयकस्मरणस्या-

मुक्तावलीमयूखः ।

आसत्तिज्ञानमिति । अर्थ भावः । 'गिरिर्भुक्मग्निमान् देवदत्तेन' इत्यत्र गिरि-
पदारिभ्यस्तयोरव्यवधानभ्रमेण शब्दबोधदशनात् स्वरूपसत्या आसत्तेर्न शब्दबोधे कार-
णत्वं किन्तु आसत्तिज्ञानस्यैवेति ।

ननु आसत्तियोग्यमतेति लकारिकापाठात् आसत्तिरित्यस्य समासघटकात्वेन तस्य ज्ञा-
नपदेनान्वयासंभवादासत्तिज्ञानमित्यर्थकारणमुक्तमिति चेद् ।

न आसत्तियोग्यमतेतिनिर्विमिक्षिपाठस्यैव साध्यदायिकत्वात् आसत्तिरितिप्रथमान्त-
पाठे ॥ आसत्तिपदमासत्तिज्ञाने लाक्षणिकमिति ध्येयम् ।

केचिदित्यन्तेनोक्तं मतं दूषयति—वस्तुतस्त्येति ।

ननु 'नीलो घटो द्रव्यं पटः' इत्यत्र नीलपदार्थपटपदार्थयोरव्यवधानं वस्तुतस्त्यर्थविष-
यस्तत्र नीलपदपटपदयोरसत्तिर्न स्यात् तत्तत्पदार्थान्वत्य तात्पर्यविषयत्वाभावादतस्तत्रे-
ष्टापत्तिमाह—नीलो घट इत्यादिना ।

तर्हि तत्र नीलो घट इति कथं शब्दबोध इत्याह—भ्रमाच्छाब्दबोधः इति तथा
च भ्रमाच्छाब्दबोधमात्रं न तु सत्रासत्तिरिति तत्त्वम् ।

ननु तत्र यथासत्तिभ्रमस्तदा शब्दबोधः भ्रमात्मकः स्यात् चेष्टपत्तिः घटे नीलत्व-
सत्त्वेन विषयबाधामावात् आसत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रमादौकारे वासत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रम इति
प्राचीनमतविरोध इत्यत्र आह आसत्तिभ्रमादिति । आसत्तिभ्रमस्य न शब्दभ्रमजनकत्वं
प्राचीनगाथा तु निर्युक्तिक्त्वादभ्रमेत्येवेति भावः ।

नन्वव्यवधानेन पदोपस्थितिः शब्दबोधेकारणमित्युक्तम् अनेकपदघटितवाक्यमप्ये-
व व्यवधानेन पदोपस्थित्यभावादित्याशङ्कते नन्विति ।

प्यवधानेनोत्पत्तेः । नानासन्निकर्षैरेकप्रत्यक्षस्यैव नानासंस्कारैरेकस्मरणोत्पत्तेरपि सम्भवात् । कथमन्यथा नानावर्त्यैरेकपदस्मरणम् ।

परन्तु तावत्पदार्थानां स्मरणादेकदैव खले कपोतन्यायेन तावत्पदार्थानां क्रियाकर्मभावेनान्वयरूपः शब्दबोधो भवतीति केचित्—

बुद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले ययामी युगपत्पतन्ति ।

तथैव सर्वे युगपत्पदार्थाः परस्परैरान्वयिनो भवन्ति ॥

परंतु—

यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं संनिधानं प्रपद्यते ।

तेन सेनान्वितः स्वाधः पदैरेवावगम्यते ॥

तथाच खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं तथैव पदार्थस्मृत्या मंहावाक्यार्थबोध इत्याहुः ।

दुष्कवलोमयूथः ।

नानासन्निकर्षैरिति । यथा घटबन्धुः संयोगस्य घटप्रत्यक्षे कारणत्वाभावेऽपि घटबन्धुसंयोगघटबन्धुः संयोगाभ्यामेकं घटपटाविति समूहालम्बनात्मकं प्रत्यक्षं तथा तत्तदपदगोचरसंस्कारस्य भिन्नविषयकत्वाद्येऽजनकत्वेऽपि तत्तत्संस्कारजन्यं एकमेव स्मरणं जायते वाक्यत्वादिति भावः ।

अन्यथेति । नानासंस्काराणामेकस्मरणजनकत्वाभावे इत्यर्थः ।

नन्वाद्यमहुराणां कमिकाणां पदजन्यपदार्थोपस्थितौनामपि मेलनं न सम्भवति अतः सर्वत्र शब्दबोधे पदजन्यपदार्थोपस्थितिः समूहालम्बनात्मिकेव कारणम् । एवं चैकदैव सकलपदार्थानां विशेष्ये विशेषणमिति रीत्यैव शब्दबोधः न तु विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्या, विशिष्टद्विजनकस्य विशेषणतत्त्वच्छेदकप्रकारकनिर्गत्य पूर्वमभावादिति प्राचीनमतं दृढयति—परं तिष्ठति ।

एकत्रैवेति । ननु घटमानयेत्यादौ प्रथमे पटीया कर्मता इत्येवं बोधस्तदनन्तरं च पदकर्मकमानयनमिति बोध इत्यादि क्रमेणेत्यर्थः ।

बुद्धा युवान इत्यस्य तदानुस्मियादिः । अत्र बुद्ध्युपनिश्चयः कपोतैश्चितरचितरचित-भिहितकालोक्तानां पदार्थानां सादृश्यं बोध्यम् ।

पद्यदिति । पदार्थपदार्थाकाङ्क्षितं घटपदोपस्थितिजन्य 'किंपटीयम्' इति जिज्ञासाविषयोभूतं योग्यं योग्यताज्ञानाधीनं कर्मत्वादि अथत् सन्निधानं प्रतिपद्यते स्वार्थोपस्थितिविषयो भवति तेन तेनैवान्वितः स्वार्थः पदैः प्रथममनुमान्यते इत्यर्थः । तथाच आनयनार्थरूपोपस्थितेः प्रथममेव 'घटम्' इतिवाक्यादयोऽपि कर्मत्वमिति बोधो भवति । तदनन्तरं च घटकर्मकमानयनमिति महावाक्यार्थबोधः । एवं च पूर्वोक्तसमूहालम्बनात्मकं पदार्थज्ञानं विनापि निर्वाह इति भावः ।

केचित् पुनरपि पदजन्यपदार्थोपस्थितिरेवावतिः सा च स्वरूपसद्वी हेतुः नावेतादृशासतेः शब्दबोधं प्रतिकारणत्वे किं मानमिति वाच्यम्, आनयेत वाक्यं धृतवतः प्रत्यक्षेण घटं पदवतोऽपि पुनः घटकर्मकमानयनबोधापत्तेः । नचैवं 'गिरिर्पुष्पमभिधानं देवदत्तेन' इत्यत्र अन्वयबोधापत्तिरिति वाच्यम्, सति तात्पर्यग्रहे दृष्टपत्तेः ।

एतेन तावद्वर्णमिव्यङ्ग्यः पदस्फोटोऽपि निरेस्तः । तत्तद्वर्णसंस्कारस-
हितचरमवर्णोपलभ्यमेन तद्व्यङ्ग्यकेनयोपपत्तेरिति ।

इदन्तु बोध्यम् । यत्र द्वारमिन्युक्तं तत्र पिघेहीत्यादि पदस्य [ज्ञानादेव
बोधो, न तु पिघानादिरूपार्थज्ञानात्-पदजन्यतत्त्वपदार्थोपस्थितेस्तत्त्वज्ञा-
नबोधे हेतुत्वात् । किञ्च क्रियाकर्मपदानां तेन तेनैव रूपेणाकाङ्क्षितत्वात्,
तेन क्रियापदं विना कथं शब्दबोधः स्यात् । तथा पुष्पेभ्य इत्यादौ स्पृह-
यतोत्यादिपदाध्याहारं विना चतुर्थ्यनुपपत्तेः पदाध्याहार आवश्यकः ॥

योग्यतां निर्वक्ति—

पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता ॥ ८३ ॥

पदार्थ इत्यादिना । एकपदार्थोऽपरपदार्थसम्बन्धो योग्यतेत्यर्थः । त-
ज्ज्ञानाभावाच्च वद्विना सिद्धतोत्यादौ न शब्दबोधः ।

नन्वेतस्या योग्यताया ज्ञानं शब्दबोधोपाप्राप्त्यर्थं न सम्भवति या-
क्यार्थस्यापूर्वत्वादिति चेद् ।

न-तत्तत्पदार्थस्मरणे सति कथिसंशयरूपस्य क्वचिन्निश्चयरूपस्य
योग्यताज्ञानस्य सम्भवात् ।

मुक्तावलीमयूखः ।

नन्वेवं श्लोकेषु अन्वयप्रदर्शननिर्णयकमिति चेत्, सात्पर्यज्ञानार्थं तदुपयोगात् इत्या-
पदजन्यपदार्थोपस्थितिश्च स्फुटिरूपं न तु शब्दस्फुटिरूपं तथा सति शब्दबोधरूपाया
आसत्तेः शब्दस्फुटिं प्रति कारणत्वेऽन्योन्याभासप्रसङ्गात् । एतेन मौनिलोकादौ पदाभावेन
पदाभ्यवधानरूपासत्यभावेऽपि न क्षतिरित्याहुः ।

यद् इति समुदायो न वाचकः उपपन्नः अभिव्यक्तानां वा वर्णानां समुदायस्यैकदा
प्रत्यक्षासम्भवात् । नापि प्रत्येकं वर्णं वाचकाः द्वितीयादिवर्णोपाकरणवैयर्थ्यापत्तेरतः पूर्वपूर्व-
वर्णानुभवजन्यसंस्कारसंप्रीचीनचरमवर्णानुभवजन्यसंस्काराभिव्यक्तः स्फोट-एव वाचक
इति वैचारिकतास्तन्मर्त निरेत्येति एतेनेति । पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कारसंप्रीचीन च-
रमवर्णानुभवजन्यसंस्कारेण कमिकवर्णविशिष्टपदस्मरणेनैव घटार्थबोधोपपत्तौ स्फोटादौकारो
वृथेति भावः ।

लाघवेन पदजन्यपदार्थोपस्थितिर्न शब्दबोधे कारणं किन्तु पदार्थोपस्थितिरेव अत एव
पिघेहीत्यत्र न पदाध्याहारः किन्तु अर्थाध्याहार एवेति प्रमाकरमर्त दूषयति—इदन्तु
बोध्यमित्यादिना । पदार्थोपस्थितिमात्रस्य हेतुत्वे प्रत्यक्षोपस्थितघटादेरपि शब्दबोधे
भानापत्तिरिति भावः ।

ननु तात्पर्यमावादेन न प्रत्यक्षोपस्थितघटादेर्बोधि, भावः सात्पर्यसरवेत्तिहापत्तिरतभाह
किञ्चेति ।

अपूर्वत्वादिति । सर्वत्र शब्दबोधात्पूर्वमनिश्चितत्वादित्यर्थः ।

‘शब्दो न पीत’ इति निश्चयसत्त्वेऽपि पितादिदोषमभात् ‘पीतोः शब्द’ इति प्रत्यक्षे

न्यास्तु योग्यताज्ञानं न शाब्दबोधकारणम् । किन्तु धर्तिना सिद्ध-
वैतत्तो सैके बहिरूपत्वाभावरूपायोग्यतानिश्चयेन प्रतिबन्धाच्च शाब्द-
बोधः । तदभावनिश्चयस्य लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाज्ज्ञान-
भावे प्रतिबन्धकारवाच्यबोधेन प्रत्यपि प्रतिबन्धकत्वं सिद्धम् । योग्यता-
ज्ञानवित्त्वाच्च शाब्दबोधवित्त्वोऽसिद्ध इति यदस्ति ॥ ८२-८३ ॥

आकाङ्क्षां निर्धकि—

यत्पदेन विना यस्याननुमावकता भवेत् ।

आकाङ्क्षा यत्तुरिच्छा तु तात्पर्यं परिकीर्तितम् ॥ ८४ ॥

यत्पदेनेति । येन पदेन विना यत्पदस्याननुमानमावकत्वं तेन पदेन
सह तस्याकाङ्क्षेत्यर्थः । क्रियापदं विना कारकपदं नान्वयबोधं जनयतीति-
तेन तस्याकाङ्क्षा ।

यस्तुतस्तु क्रियाकारकपदानां संनिधानमाश्रया चरितार्यम् । परन्तु
घटकर्मतापोषं प्रति घटपदोत्तरद्वितीयाकृपाकाङ्क्षाज्ञानं कारणम्, तेन घटः
कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादी न शाब्दबोधः । नयमेति पुनो राज्ञः पुरुषोऽप-
सायैतामित्यादौ पुत्रेण सह राज्ञपदस्य तात्पर्यग्रहणसंवासेनैवान्वययोषा ।
पुरुषेण सह तात्पर्यग्रहे तु तेन सहान्वयबोधः स्यादेव ॥

तात्पर्यं निर्धकि—यत्किञ्चेति । यदि तात्पर्यज्ञानं कारणं न स्यात्तदा
सैन्यवमानपेत्यादौ कचिद्व्यस्य कचिद्व्यवृणस्य बोध इति न स्यात् ।

मुक्तबलीमयूषः ।

जायते इत्याह—लौकिकसन्निकर्षाजन्येति । शुक्लो 'नेह रजतम्' इति-ज्ञानसत्त्वेऽपि
महद्वक्त्राज्ञानादिविशेष इदं 'रजतम्' इति भ्रमस्त्वोदवादाह—दोषविशेषेति ।

ननु यत्र न योग्यताज्ञानं तत्र शाब्दबोधापत्तिरित्यत आह योग्यताज्ञानेति । तथा
वैशपत्तिरिति भावः ।

यदन्तीति । परे तु लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाज्ज्ञानसद्वतावुद्धिं प्रति तदभाष-
निश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता न सम्भवति घटाभाववद्भूतत्वमिति निश्चयोत्तरमपि घटप्रकार-
कभूतत्वविशेषकवाश्रयं मे वायव्यमितीच्छासत्त्वे घटादेरपि चाश्रयप्रसन्निकर्षात् भूतत्वे घट
चाश्रयोत्पत्त्या न्यमिचारवारणाय तवाश्रयेच्छाविरहविति शतदमत्तनिश्चयत्वेन विशिष्ट्येव
प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावः कल्पनीयः । अनुमितौ च तत्प्रकारकावुमिति प्रति, इच्छाविर-
हवैशिष्ट्यमनन्तर्भाव्यैव तदमत्तनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता कल्पनीया परोक्षज्ञानस्याहार्य-
स्याभ्युपगमात् एवं शाब्दबुद्धौ श्रवणेवावगत्यता निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीय-
मिति तदपेक्षयाशाब्दबोधे योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वकल्पने एव व्यथयमिति यदस्ति ॥ ८३-८४ ॥

क्रियाकारकपदानामिति । अयं भावः एकपदेऽपरपदवचनम्—अपरपदाभ्यवहितो-
त्तरत्वं तत्र चाभ्यवधानोक्तस्वावस्थैव भावः, आस्ततेः पराभ्यवधानक्यतायाः पूर्वमुपवर्णि-

न च तात्पर्यग्राहकं प्रकरणादीनां शाब्दबोधे कारणत्वमस्तिवति वाच्यम्, तेषामननुगमात् तात्पर्यज्ञानजनकत्वेन तेषामनुगमे । तात्पर्यज्ञानमेव लाघवात्कारणमस्तु ।

इत्थं च वेदस्यलेऽपि तात्पर्यज्ञानार्थमोभयः कल्प्यते । न चे तत्र-
भाषकतात्पर्यज्ञानं कारणमिति वाच्यम् सर्गादिव्यापकाभावात् ।

न च प्रलय एव नास्ति कुतः सर्गादिरिति वाच्यम्, प्रलयस्यागमेऽपि प्रतिपाद्यत्वात् । इत्थं च शुक्वाक्येऽपि ईश्वरोक्ततात्पर्यज्ञानं कारणम् वि-
संवादिशुक्वाक्ये तु शिष्यतुरेव तात्पर्यज्ञानं कारणम् ।

अग्रे तु नानार्थादौ कचिदेव तात्पर्यज्ञानं कारणम् । तथाच शुक्वाक्ये
विनैव तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधः, वेदे स्वनादिमोमांसापरिशोचिततर्करथा-
वधारणमित्याहुः ॥ ८५ ॥

इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमुक्तावलीयां
शब्दखण्डं समाप्तम् ।

मुक्तावलीमयूखः ।

तात्वादिति । उत्तरार्धे च क्रियाकारकपदयोर्नापेक्षितं 'वैत्रः पचयि, पचति वैत्रः' इति बोध्य-
द्वयादपि बोधात्, क्रियाकारकपदयोर्नापेक्षा किन्तु प्रकृत्यग्यवहितोत्तरत्वेनाकाङ्क्षा तत्रा-
व्यवधानाशस्यासत्यैव लाभप्रत्यये प्रकृत्युत्तरत्वरूपाकाङ्क्षाज्ञानं कारणमिति ।

प्रलयस्येति । कार्यस्यानभिकरणकार्याधिकरणकाले विशेषात्मकलक्षणप्रलयस्येत्यर्थः ।

आगमेष्विति । 'नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमिर्नोसीतमो ज्योतिरभुज आनयत्,
इत्याद्यागमेष्वित्यर्थः ।

ननु वह्निः शिष्यतीति शुक्वाक्ये ईश्वरीयतात्पर्यज्ञानं न कारणमोभवेच्छामाविसंवा-
दितापत्तेः । इत्थं च 'शुक्वाक्येऽपीत्यसन्नतम्' अत आह-विसंवादीति । ईश्वरेच्छामा-
विसंवादित्वे ईश्वरस्य सत्यसद्भुत्वावक्षतेरिति भावः ।

अन्येति । कचिदित्यस्य विवरणं नानार्थादाविति ।

वेदेति । वेदत्वं च 'शब्दतदुपपत्तीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणाजग्यप्रतिस्थविपमार्थक्ये
सति' शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजग्यप्रमाणशब्दत्वम् ।

मोमांसेति । लाघवज्ञानात्मकस्तर्क इत्यर्थः । अपिशब्दानात्मनेत्यत्र प्रथमोपस्थित-
त्वलाघवेन त्रित्वस्यैव बहुवचनार्थतानिधय इति भावः ।

ननु परिशोधित इत्यस्य 'सहकृत्यार्थकत्वे आपधानन्तर्गतं' सहकृतं तर्कान्तरं किमि-
तिवेदनुमानमेवेति गृह्यते । अनुमानाकारक्य अपिशब्दादिति बहुवचनार्थः, त्रित्व, बहुवच-
नवाच्यत्वादित्येवं रूपः । तत्र च लाघवज्ञानं सहकारि चतुर्धादीनामपि बहुवचनवाच्य-
त्वादिति तात्पर्यम् ।

आहुतिरिति । परे गृहीतनानार्थवृत्तिकपदजन्यानुभवस्वस्य तात्पर्यज्ञानजन्यतात्पर्य-

अथ स्मृतिप्रक्रिया ।

न्यायसिद्धान्तमुकावली ।

पूर्वमनुभवस्मरणभेदाद् युद्धैर्विध्यमुक्तम् । तत्रानुभवप्रकारा दशिताः ।

सुगमनया स्मरणं न दर्शितम् । तत्र हि पूर्वानुभवः कारणम् ।

(१) अत्र केचित्—(२) अनुभवत्वेन न कारणत्वं किन्तु ज्ञानत्वेनैव, अन्यथा स्मरणान्तरं स्मरणं न स्यात्—समानप्रकारकस्मरणेन पूर्वं संस्कारस्य वि-
नष्टत्वात् । मग्नते तु तेनैव स्मरणेन संस्कारान्तरद्वारा स्मरणान्तरं जन्य-
त इत्याहुः ।तत्र—यत्र समूहात्मनोत्तरं घटपटादीनां क्रमेण स्मरणमजनिष्ट संकल-
विषयकस्मरणं तु नामूत, तत्र फलस्य संस्कारनाशकत्वामावात्कालस्य
मुखावलीमयुजः ।रुद्धेकवकल्पनापेक्षया पदजन्यानुभवत्वस्य सात्पर्यज्ञानजन्यतावच्छेदकवकल्पने सापवाद-
सात्पर्यसंशयस्थले शाब्दबोधानुभवाच्च, शाब्दबोधमात्रे सात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वं कल्पनीयं
ततश्च वेदस्थले सात्पर्यज्ञानमात्रे जायमिणैव इति वदन्ति ॥ ८४ ॥शाब्दार्थं च यो काचित् शाब्दव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिरितित्वे सति यो काचित् प्राय-
श्चित्त्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिजातिमेष्वम् ।

इति श्यामभ्याकरणाचार्य श्रीसूर्यनारायणशुक्रविरचितमुकावलीमयुजे

शाब्दखण्डं सम्पूर्णम् ।

अनुभवप्रकारा इति । अनुभवभेदा इत्यर्थः ।

सुगमतपेति । सुगमस्य स्वयमभ्युदितं क्षयवतया दुरुद्धे एव आदौ सुधिर्वा जिज्ञा-
सोदयादिति भावः । तथा च अवसरसङ्ख्याऽनुभवानन्तरं स्मरणनिरूपणमिति भावः ।स्मरणं न स्यादिति । अर्थः भावः अनुभवत्वेन संस्कारो जन्यते तद्वाराऽनुभवः स्मरणं
जनयति, अनुभवस्य तूतोत्पत्तेः नाशेन स्वरूपतो हेतुत्वासम्भवात् । ततश्च तत् स्मरणं
संस्कारं नाशयित्वा संस्कारान्तमुत्पादयति तेन च संस्कारेण पुनः स्मरणमिति प्रक्रिया
तत्रानुभवस्यैव स्मृतिजनकत्वेऽनुभवजन्यसंस्कारस्य प्रथमस्मरणेन नाश्यात् द्वाराभावात्
स्मरणान्तरं न स्यात्, मम तु स्मरणं स्वजन्यसंस्कारद्वारा स्मरणान्तरं जनयतीत्यदोष इति ।तन्नेति । अयेमाशयः संस्कारस्य न फलवशात्त्वं किन्तु अरमफलनाशयत्वेमिति
अनुभवजन्यसंस्कारस्यानिष्टत्वात्तद्वाराऽनुभवस्य स्मरणजनकत्वमिति ।संस्कारनाशकत्वामावादिति । समानप्रकारकस्मरणस्यैव संस्कारनाशकतया प्रकृते
स्मरणस्य समानप्रकारकत्वाभावेन संस्कारनाशकत्वोपादिति भावः ।कालस्येति । अन्यथा समूहात्मनोत्तरसंस्कारस्य नाशो न स्यात् । नचेष्टापत्तिः जन्य-
भावस्य विनाशित्वनियमात् ।

(१) स्मृतिस्वरूपविशेषं प्रति शङ्कराचार्यद्वयं वदन्ति सर्वे सुखयनि अनेत्यादिना ।

(२) स्मृतिस्वरूपविशेषकार्यतानिरूपितद्वाराणां न अनुभवतानिद्वया, किन्तु ज्ञानतानिद्व-
यैरेवार्थः ।

रोगस्य चरमफलस्य वा संस्कारनाशकत्वं वाच्यम्, तथा च न क्रमिक-
स्मरणानुपपत्तिः ।

न च पुनःपुनः स्मरणाद् दृढतरसंस्कारानुपपत्तिरिति वाच्यम्, भट्टि-
शुद्धोधकसमवधानस्य दाढर्पेपदार्थत्वात् ।

न च विनियमनाविरहादेव ज्ञानत्वेनापि जनकत्वं स्यादिति वाच्य-
म्, विशेषधर्मेण व्यभिचाराज्ञाने सामान्यधर्मेणान्यथासिद्धत्वात् । कथ-
मन्यथा दण्डस्य भ्रमिद्वारा द्रव्यत्वेन रूपेण न कारणत्वम् ।

न चान्तरालिकस्मरणानां संस्कारनाशकत्वसंशयाद्व्यभिचारसंशय इति
वाच्यम् । अनन्तसंस्कारतत्राशकल्पनापेक्षया चरमस्मरणस्यैव लाघ-
वात्संस्कारनाशकत्वकल्पनेन व्यभिचारसंशयाभावात् ।

इति स्मृतिप्रक्रिया ।

अथ मनो निरूपणम् ।

इदानीं क्रमप्राप्तं मनो निरूपयितुमाह—

साक्षात्कारं सुखादीनां करणं मन उच्यते ।

साक्षात्कार इति । एतेन मनसि प्रमाणं दृष्टम् । तथाहि—सुख-
साक्षात्कारः सकरणकः अन्यसाक्षात्कारत्वात् चाक्षुषसाक्षात्कारवदित्यनु-
मानेन मनसः कारणत्वसिद्धिः ।

तच्चैवं बुद्ध्यादिसाक्षात्काराणामपि करणान्तराणि स्युरिति वाच्यम्,
लाघवादेकस्यैव तादृशसकलसाक्षात्कारकरणतया सिद्धेः । एवं सुखा-
दीनामसमवायिकारणसंयोगाधयतया मनसः सिद्धिर्धोद्वया ।

मुक्तावलीमयूखः ।

ननु कालादेः कालवादिना नाशकत्वे संस्कारमात्रस्य क्षणिकत्वं स्यात्, तत्तद्व्यक्तित्वेन
नाशकत्वे तु गौरवमत आह—चरमफलस्य चेति । तथा च चरमफले वैजा(१)त्वं
क्षययित्वा तेन रूपेण नाशकत्वमिति भावः ।

दृढतरसंस्कारेति । यन्मते स्मरणेन संस्कारः तद्वारा स्मरणं तेन च संस्कारान्त-
रमिति तन्मते दृढतरः संस्कारः उत्पत्तुं प्रभवति यन्मते च अनुभवजन्यसंस्कारेणैव स्मरण-
पश्चरा तन्मते न दृढतरसंस्कारोत्पत्तिरुच्यते इति ।

दाढर्पेपदार्थत्वादिति । तथा च पुनः पुनः स्मरणेन दृढसंस्कारोत्पत्तिः । किन्तु-
विद्यमानसंस्कारस्यैव पुनः पुनः स्मरणेन भट्टिति शुद्धोधकसमवधानं जायते वदुदसंस्का-
रात् स्मरणान्तरमिति भावः ।

आन्तरालिकस्मरणानामिति । अनुभवचरमस्मरणमप्यस्मिन् स्मरणानामित्यर्थः ।
व्यभिचारसंशय इति । अनुभवत्वेन हेतुत्वे व्यभिचारसंशय इत्यर्थः ।

इति स्मृतिप्रक्रिया ।

अन्यसाक्षात्कारत्वादिति । इक्षुरीयसाक्षात्कारे व्यभिचारवारणाय अन्येति ।

तादृशेति । आगमवृत्तित्वर्थः । असमवायिकारणसंयोगेति । दुःखं साधमवायि-

(२) वैजात्यमिति—संस्कारनाशकारणता किञ्चिद्व्यभिचारिण्युद्धा कारणतात्वात्, तथाकारकमित्यर्थः ।
अन्यथा—चरमफलस्य नाशकारणतावच्छेदकरत्वात्तदनुगतत्वात् नाशकत्वं न स्यादिति भावः ।

अयोग्यं चाश्चानानां तस्याणुत्वमिहेष्यते ॥ ८५ ॥

तत्र मनसोऽप्युत्वे प्रमाणमाह—भयौगपद्यादिति । ज्ञानानां—चालुपरा-
सनादीनाम्, श्रयौगपद्यम्—एककालोत्पत्तिर्नस्तौत्यनुभवसिद्धम् । तत्र
ननेन्द्रियाणां सत्यपि विषयसंनिधाने यत्सम्बन्धादेकैनेन्द्रियेण ज्ञानमुत्प-
द्यते, यदसम्बन्धाच्च परैर्ज्ञानं नोपपद्यते तन्मनः । विमुत्वे चासंनिधानं न
सम्भवतोति न विमु मनः ।

न च तदानीमदृष्टविशेषोद्घोषकविलम्बादेः तज्ज्ञानविलम्ब इति वा-
च्यम्, तथा सति चक्षुरादीनामप्यकल्पनापत्तेः । न च दीर्घशकुलीभे-
दादौ नानावधानभासां च कथमेकदाऽनेकेन्द्रियजन्यं ज्ञानमिति वाच्यम्,
मनसोऽतिलाघवात्परया नानेन्द्रियसम्बन्धाज्ज्ञानानोरपरया उपलक्ष्यतप-
त्रमेवाविषयौगपद्यप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वात् ।

न च मनसः सङ्काशविकासशक्तिवाधुमयोपपत्तिरस्तिवति वाच्यम्, नानावयवतन्त्राशादिकल्पने गौरवात्सङ्काशविवर्धयवस्याणुरूपस्यैव मनसः कल्पनादिति संक्षेपः ॥८५॥ इति मनो निरूपणम् ।

इति ब्रह्मपदार्थो व्याख्यातः ।

अथ गुणानिरूपणप्रकरणम् ।

द्रव्यं निरूप्य गुणान्निरूपयति—

अथ द्रव्याश्रिता ज्ञेया निर्गुणा निष्क्रिया गुणाः ।

मुखावलीमयूखः ।

कारणकं भावकार्यत्वात् घटवत् इत्यनुमानेन दुःखाद्यभावाधिकारणसंयोगसिद्धौ तु व्याप्तमवा
धिकारणसंयोगः किञ्चिदाश्रितः संबोध्यत्वादित्यनुमानेन मतसः सिद्धिरित्यर्थः ।

दीर्घशकुलीभक्षणेति । तत्र प्राणवरासबचाधुपक्षानानि युगपच्चायन्ते ।

म्रान्तस्यादिति । अव्यवहितकालोत्पत्तिकत्वस्य दोषत्वादिति भावः ।

उभयोपपत्तिरिति । मनसः सङ्कोचे एवेन्द्रियमात्रसम्बन्धादेकमेव ज्ञानं विद्यते ॥

मानेन्द्रियैर्मनसः सम्बन्धाद्युपशान्ताङ्गानामुत्पत्तिरिति भावः ।

ययानि नानोद्दिगमैर्नयः सावित्र्यैर्नयः चाहुषायात्पातिनालैः रासवाद्यनुपादस्य रास-
नादिकं प्रति चाहुषममप्रथाः प्रतिबन्धकत्वेनैवोपतिर्नयसो विभुस्ये साधकाभावस्तथापि
तथा प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभाववत्त्वेनैवोपतिर्नयसोऽङ्गत्वमेवाभ्युपेयमिति ।

न च स्वर्गमनोयोगस्य ज्ञानमाप्तेरुत्पाद्याधुषसामग्रीकाले स्पर्शानसामप्रया नियमतः
 सत्वात् स्पर्शमाप्तर्तिर्मनसोऽणुत्वपक्षे दुर्वरिति वाच्यम् । अनन्यगत्या स्पर्शानं प्रति चाधु-
 षसामप्रयाः प्रतिबन्धकत्वस्वीकारात् एवमपि राधवप्रत्यक्षे चाधुषसामग्रीप्रतिबन्धकत्वाक-
 त्पनप्रयुक्तलपवस्याणुत्वपक्षे निश्चयप्रवृत्त्यादिति तत्त्वम् ॥ ८५ ॥

इति मनो निरूपणम् ।

अवसरसङ्गतिमग्नोत्पाद—द्रव्यं निरूपयेति । तस्मिन्निरूपिते प्रतिबन्धकीभूतशि-
ष्यजिज्ञासाविज्ञेयैरिति भावः ।

अथेत्यादिना । गुणत्वजातो किं मानमिति चेत् , द्रव्यकर्मभिन्नेसामान्यवति या कारणता सा किञ्चिदमोवच्छिन्ना—निर्वच्छिन्नकारणताया असम्भवात् । न हि रूपत्वादिकं सत्ता या तत्रावच्छेदिकान्यूनधिकदेशवृत्तिवात् । अतश्चतुर्विधस्यनुगतं किञ्चिद्व्याप्यं, तदेव गुणत्वमिति ।

द्रव्याधिता इति । यद्यपि द्रव्याधितत्वं न लक्षणं कर्मादावतिव्याप्तेः, तथापि द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकसत्ताभिन्नजातिमत्त्वं तदर्थः । भवति हि गुणत्वं द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकं तद्वत्तात्त्र गुणानामिति । द्रव्यत्वं कर्मत्वं वा न द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकं, गगनादौ द्रव्यकर्मणोरभावात्, द्रव्य

सामान्यवत्त्वे सति सामान्यवत्त्वं, कर्मणो न, कर्मान्यवत्त्वं, द्रव्यस्य न निरुणत्वमिति, सत्र नातिव्याप्तिः । 'निरुणत्वा' इति स्वरूपकथनं न तु लक्षणं गगनादावतिव्याप्तेः ।

रूपं रसाः स्पर्शगन्धौ परस्वमपरस्वकम् ॥ ८६ ॥

द्रव्यत्वेन हेयशाश्च मत्ता भूतगुणा अमी ।

वेगा इति । वेगेन स्थितिस्थापकोऽप्युपलक्षणोऽयः । भूतगुणा इति । अमूर्तेषु न वर्तन्ते इत्यर्थः । लक्षणं तु तावदन्यान्यवत्त्वं । अयमग्रेऽपि ।

मुकावलीमयूखः ।

ननु गुणत्वस्य रूपादिव स्वसमवेतसमवायसम्बन्धेन प्रत्यक्षसम्भवारनुमानप्रमाणोपन्यासोऽयुक्त इति चेन्न, अतीन्द्रियरूपादौ तदात्म्यसांख्येन तत्साधारण्यं गुणत्वस्य न घटते इत्यनुमानोपन्यास इत्याशयात् ।

गुणत्वमिति । वस्तुनस्तु पारिमाण्यस्य स्वकारणकारणतया गुणत्वस्य तत्रापि सत्त्वे न तादृशकारणतातिरिक्त इति चेन्न तादृशकारणतावच्छेदकतया न गुणत्ववासिदिति सिद्धिर्न भवति । किन्तु गुणपदसाधकतावच्छेदकतया सति सिद्धिरिति बोध्यम् ।

द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकेति । द्रव्यत्वसमानाधिकरणारम्भान्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकेत्यर्थः । द्रव्यत्वाधिकरणं घटादिकं तन्निष्ठोपायः गुणो जातिर सत्तावाप्राप्तीति न भवति गुणस्य सत्तावतश्च तत्र वृत्तेः किन्तु हासीन एवामावस्तथास्तत्रप्रतियोगितावच्छेदकं पटात्वादिकमनवच्छेदकं गुणत्वं सत्ता च तत्र सत्तामी, सत्ताभिन्नत्वाभावात् द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकसत्ताभिन्नगुणत्वजातिमत्त्वं गुणे इति समन्वयः ।

उपलक्षणोऽय इति । वेगपदं मानान्वयसंस्कारपरमिति भावः । वेगयेति प्रकारेण गुणत्वस्य संप्रसङ्गः ।

ननु भूतगुणार्थं भूतवृत्तिगुणवत्त्वं तस्य संख्यादावतिव्याप्तमन्तर्भावः—अमूर्तेषु न वर्तन्ते इति तावदन्यान्यवत्त्वमिति । ता(१)पत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेवावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वम् इत्यर्थः एतदन्यतमत्वमिति यावत् ॥ ८६-८८ ॥

(१) समन्वयपदम्—यद्यपि रूपादयो द्रव्यभूतगुणास्तत्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदावच्छिन्नप्रतियोगिताकगुणादिः तत्प्रतियोगिताक भेदवत्त्वं भूतगुणेषु इति ।

धर्माधर्मौ भावना च शब्दो बुद्ध्यादयोऽपि च ॥ ८७ ॥

एतेऽमूर्तगुणाः सर्वे विद्वद्भिः परिकीर्तिताः ।

अमूर्तगुणा इति । (१) मूर्तं पुनर्धर्तन्त इत्यर्थः ।

संख्यादयो विभागान्ता अभयेषां गुणा मताः ॥ ८८ ॥

अभयेषामिति । मूर्तामूर्तगुणा इत्यर्थः ॥ ८८-८९-९० ॥

संयोगश्च विभागश्च संख्या द्वित्वादिकास्तथा ।

द्विपृथक्त्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाधिता गुणाः ॥ ८९ ॥

अनेकाधिता इति संयोगविभागद्वित्वाद्योन द्विपृथगीनि । अत्रैव तु पृथग्वि-
क्तं प्रियतुरादिवृत्तीति शोभ्यम् ॥ ८९ ॥

अतः शेषगुणाः सर्वे मता एकैकपृथक्च ।

अत इति । रूपरसगन्धस्पर्शैक्यपरिमाणैकपृथक्त्वपरत्वापरतयबुद्धिसु-
खदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नगुरुत्वाद्रूपस्वस्नेहसंस्कारादृष्टशब्दा इत्यर्थः ।

बुद्ध्यादिपदकं स्पर्शान्ताः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः ॥ ९० ॥

अदृष्टभावनानाशब्दा अमी वैशेषिका गुणाः ।

बुद्ध्यादौति । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्ना इत्यर्थः । स्पर्शान्ताः-रूपर-
सगन्धस्पर्शा इत्यर्थः । द्रवो-द्रवत्वम् । वैशेषिका-विशेषां यव वैशेषिकाः ।
स्याथैकम् । विशेषगुणा इत्यर्थः ।

द्विपृथक्त्वमिति । द्वयोः पृथक्त्वं 'यदात्तदण्डादौ पृथक्' इति प्रतीतेर्द्विपृथक्त्वं विषय-
नन्वेकाधितत्वं संयोगादावभ्यासमनैकपदत्वं बहुत्वविशिष्टे शचीरत आह-संयो-
गविभागद्वित्येति ॥ ८९ ॥

स्याथैकमिति । भिनयादिरथादिति शेषः । विशेषगुणत्वं च भावनान्यो यो वायु-
वृत्तिस्पर्शावृत्तिधर्मसमवायौ तदन्यत्वे सति गुणत्वाजलद्रवत्वान्यगुणत्वम् । तथा हि वायु-
पृथग्यः स्पर्शसंस्कारपरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्काराः तद्वृत्तयः स्पर्शावृ-
त्तयश्च धर्मो संख्यात्वादयः तत्समवायिनः संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापर-
त्वसंस्काराः समवायिनि भावनान्यत्वविशेषणम् भावनानभिधः संस्कार इह प्राश्नः तदन्य-
त्वमेतदपडिरिचेषु रूपादिषु इति समन्वयः । गुरुत्वे नैमित्तिकद्रवत्वे चातिम्यातिवार-
णाय गुरुत्वाजलद्रवत्वान्यगुणत्वमिति विशेष्यदलम् । जलत्वादावतिम्यातिवारणाय गुण-
त्वेति । शोषिदिकद्रवत्वसंग्रहायाह अजलेति । संख्यादिवारणाय सत्तन्तम् । भावनान्या-
मत्यातिवारणायामन्यन्तं सत्यन्तपदसमवायिविशेषणम् । सत्तादिकमादायासम्भ-
वारणाय स्पर्शसंग्रहाय च स्पर्शावृत्तौति । यत्र विशेषगुणत्वं द्रव्यविभाजकोपाधिद्वयत्वा-
नाधिकरणावृत्तिद्रव्यकर्मावृत्तिजातिमत्वम् । द्रव्यस्य विभाजकमुपाधिद्वयं पृथिवीत्वजलत्वा-

(१) मनु अमूर्तगुणत्वं अमूर्तवृत्तिगुणत्वं तत्र वर्गनादिगौक्यवैयर्थ्यात्तमेत आह-मूर्तं बुद्ध्यादि ।
तदाच-धर्माधर्मादिदृष्टामूर्तगुणत्वावधिष्वप्रतिषेधिकात्मेदावधिष्वप्रतिषेधिकाकुमेदत्वं अमूर्तगुण-
त्वम् इति लक्षणं निष्पन्नम् ।

संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवोऽसांसिद्धिकस्तथा ॥ ९१ ॥

गुरुत्ववेगौ सामान्यगुणा एते प्रकीर्तिताः ।

संख्येति । संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वानीत्यर्थः ।

संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव च ॥ ९२ ॥

एते तु द्वीन्द्रियग्राह्याः,

द्वीन्द्रियेति । चक्षुषा स्वचापि ग्रहणयोग्यत्वात् ।

अथ-स्पर्शान्तशब्दकाः ।

बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्याः,

बाह्येति । रूपदीनां चक्षुराविग्राह्यत्वात् ।

गुरुत्वादृष्टभावेनाः ॥ ९३ ॥

अतीन्द्रिया, विभूनां तु ये स्युर्वैशेषिका गुणाः ।

अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्तिताः ॥ ९४ ॥

विभूनामिति । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दा इत्यर्थः ।
अकारणेति । कारणगुणेन कार्ये ये गुणा उत्पद्यन्ते ते कारणगुणपूर्वका रूपा-
वयो वक्ष्यन्ते, बुद्ध्यादयस्तु न तादृशां आत्मादेः कारणाभावात् ॥ ९०-९४ ॥

अपाक(१)जास्तु स्पर्शान्ता द्रवत्वं च तयोर्विधम् ।

स्नेहवेगगुरुत्वैपृथक्परिमाणकम् ॥ ९५ ॥

स्थितिस्थापक इत्येतै स्युः कारणगुणोद्भवाः ।

दितरसमानाधिकरणः संयोगसंख्यादिस्तत्रावृत्तिरविवक्ष्यमाना तथा द्रव्यकर्मणोरप्यविवक्ष्यमाना वा
रूपादिकतिपयगुणेषु विद्यमानाजातिरतादृशजातिमत्त्वं पूर्वोक्तविशेषगुणेष्विति समन्वयः ।

सामान्यगुणत्वं च रूपस्पर्शान्यत्वे सति द्रव्यविभाजकोपाविभ्याप्यतावच्छेदकन-
योगविभागवैगद्वयत्वावृत्तिजातिशून्यगुणत्वम् । द्रव्यविभाजकोपाधिः पृथिवीत्वादिः तस्या-
प्यतावच्छेदकं च गन्धावादि तत्तत्तन्व्यत्वस्य संख्यादौ संस्वाङ्गभरणसमन्वयः । जलीयशु-
क्लरूपे, वायोरनुष्णाशीतस्पर्शे, चातिव्याप्तिवारणाय समन्वयम् । कर्मादौ तद्वारणाय विशेष-
णम् । पृथिवीत्वादिभ्याप्यतावच्छेदकतत्तत्संख्यात्वादिशून्यत्वस्य तत्तत्संख्यायामभावाद-
व्याप्तिवारणाय जातिषदम् । शब्दविशेषजनकतावच्छेदकत्रात्यवच्छिन्नकठिनावयवद्वयवि-
भागे, तेजोवेगातिशये, उत्पन्नाग्निसंयोगानादयत्तावच्छेदकवैजात्यावच्छिन्नपृष्ठादिशक्तिद्रव-
त्वे, चान्याप्तिवारणायानुत्पन्नं जातिविशेषणमिति ध्येयम् ।

स्नेहपवचेतिमूले—स्नेहपदं वेगस्याप्युपलक्षणम् ॥ ९०-९२ ॥

एकेन्द्रियग्राह्यत्वं । एकेन्द्रियग्रहणयोग्यत्वमित्यर्थः । तेनातीन्द्रियरूपादौ इन्द्रि-
यग्राह्यत्वाभावेऽपि नाव्याप्तिः । स्पर्शान्ताः । रूपरसगन्धस्पर्शाः ॥ ९३-९५ ॥

अपाकजास्त्विति । पाकजरूपादीनां कारणगुणपूर्वकत्वाभावात् अपाकजा
इत्युक्तम् । तथाविधम्-अपाकजम् । तथैकत्वमपि बोध्यम् ।

संयोगश्च विभागश्च वेगयैते तु कर्मजाः ॥ ९६ ॥

संयोगश्चेति । कर्मजन्यत्वं यद्यपि न साधर्म्यं-घटादावतिव्याप्तेः, संयो-
गजसंयोगोऽस्यासत्तेः, तथा(१)पि कर्मजन्यवृत्तिगुणत्वन्याप्यजातिमत्त्वं बोध्यम् ।
एवमन्यत्राप्युक्तम् ॥ ९५-९६ ॥

स्पर्शान्तपरिमाणैकपृथक्स्नेहशब्दके ।

भवेदसमवायित्वम्,

स्पर्शान्तेति । एकपृथक्त्वमित्यत्र त्वप्रत्ययस्य प्रत्येकमन्वयादेकार्थं पृथ-
कत्वं च ग्राह्यम् । पृथक्त्वपदेन चैकपृथक्त्वम् । भवेदसमवायित्वमिति । घटा-
द्विरूपरसगन्धस्पर्शाः कपालादिरूपरसगन्धस्पर्शेभ्यो भवन्ति । एवं कपाला-
दिपरिमाणादीनां घटादिपरिमाणाद्यसमवायिकारणत्वम् । शब्दस्यापि द्विती-
यशब्दं प्रति । एवं स्थितिस्थापकैकपृथक्त्वयोरेपि श्रेयम् ।

अथ वैशेषिके गुणे ॥ ९७ ॥

आत्मनः स्यान्निमित्तत्वम्,

निमित्तत्वमिति । बुद्ध्यादीनामिच्छादिनिमित्तत्वादिति भावः ।

उष्णस्पर्शगुरुत्वयोः ।

वेगेऽपि च द्रवत्वे च संयोगादिद्वये तथा ॥ ९८ ॥

द्विधैव कारणत्वं स्याद्,

द्विधैवेति । असमवायिकारणत्वं निमित्तकारणत्वं च । यथाहि-उष्णस्पर्शौ
उष्णस्पर्शस्यासमवायिकारणं, पाकजे निमित्तम् । गुरुत्वं गुरुत्वपतनयोरस-
मवायिकारणं, प्रतिघाते निमित्तम् । वेगो वेगस्पन्दनयोरसमवायो, अभिघाते
निमित्तम् । द्रवत्वं द्रवत्वस्यन्दनयोरसमवायि, सङ्गहे निमित्तम् । मेरोद्गह-
संयोगः शब्दे निमित्तं, मेर्वाकाशसंयोगोऽसमवायो । वंशद्वयविभागः शब्दे
निमित्तं वंशद्वलाकाशविभागेऽसमवायोति ।

अथ(१) प्रादेशिको भवेत् ।

वैशेषिको विभुगुणः संयोगादिद्वयं तथा ॥ ९९ ॥

प्रादेशिकोऽन्याप्यवृत्तिः ॥ १००-१०१ ॥

चक्षुर्ग्राह्यं भवेद्रूपं द्रव्यादेरुपलम्भकम् ।

(१) कर्म जन्ये संयोगे विभागे वेगे च वर्तमाना वा गुणस्वभावात् संयोगत्वं विभागत्वं वेगतं
अतिस्तरस्य तु न सत्वादिति । (२) भवेति-विभो आकाशप्रभोः ये विभेगुणाः शब्दज्ञानसुखदुः-
खप्रादेशमावनाशमोहमाः संयोगविभागी च तेषां प्रादेशिकत्वं प्रदेष्टुं यत्नं-दैशिकान्याप्यवृत्तिगु-
णां साधर्म्यमित्यर्थः ।

चक्षुरिति । रु(१)पत्वजातिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा । रूपशब्दोल्लेखिनी प्रतीति-
नास्तीति चेन्मास्तु रूपशब्दप्रयोगः, तथापि, नीलपीतादिव्यनुगतजातिविशे-
षोऽनुभवसिद्ध एव । रूपशब्दाप्रयोगेऽपि नीलो वर्णः पीतो वर्ण इति वर्णश-
ब्दोल्लेखिनो प्रतीतिरस्त्येव । एवं नीलत्वादिकमपि प्रत्यक्षसिद्धम् ।

न चैकैका एव नीलरूपादिव्यक्य-इत्येकव्यक्तिवृत्तित्वाद्गोलात्वादिकं न
जातिरिति वाच्यम्, नीलो नष्टो रक्त उत्पन्न इत्यादिप्रतीतेर्नालादेरुत्पादवि-
नाशशालितया नानात्वात्, अन्यथा एकनीलनाशे जगदनीलमापद्येत ।

न च नीलसमवायोरक्तसमवाययोरेवोत्पादविषयकोऽसौ प्रत्यय इति वा-
च्यम्, प्रतीत्या समवायानुल्लेखात् । न च स एवायं नील इति प्रत्ययाल्लाघ(२)
वाच्यमिति वाच्यम्, उक्तप्रत्ययस्य सजातीयविषयकत्वासौवेयं गुञ्जरीति-
यत् । लाघवे तु प्रत्यक्षयाचितम्, अन्यथा घटादीनामवैक्यप्रसङ्गादुत्पादवि-
नाशशुद्धेः समवायालम्बनत्वापत्तेरिति । एतेन रसादिकमपि व्याख्यातम् ।

चक्षुर्ग्राह्यमिति । चक्षुर्ग्राह्यविशेषगुण इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि ।

द्रव्यादेरिति । उपलम्भकमुपलब्धिकारणम् । इदमेव विवृणोति—

चक्षुषः सहकारि स्याच्छुक्लादिकमनेकधा ॥ १०० ॥

चक्षुष इति । द्रव्यगुणकर्मसामान्यानां चक्षुषप्रत्यक्षं प्रति उद्भूतरूपं का-
रणम् शुक्लादीति । तच्च रूपं शुक्लनीलपीतरक्तहरितकपिशकुरमेदादनेकप्र-
कारकं भवति ।

ननु कथं कथुरमतिरिक्तरूपं भवति । इत्थं—नीलपीताद्यवधारणोऽव-
यवो न तावन्निरूपो, अप्रत्यक्षप्रसङ्गात् । नापि व्याप्यवृत्तिनीलादिकमुत्प-
द्यते, पीतापच्छेदेनापि नीलोपलब्धिप्रसङ्गात् । नाप्यव्याप्यवृत्ति नीलादिक
मुत्पद्यते, व्याप्यवृत्तिजातीयगुणानामव्याप्यवृत्तित्वे विरोधात् । तस्माद्गाना-
जातीयरूपैरवयविनि विजातीयं चित्रं रूपमारभ्यते । अत एव 'एकं विभ्रम्'
इत्यनुभवोऽपि । नानारूपकल्पने गौरवात् । इत्थं च नीलादीर्नापो ताद्यात्म्ये

अव्याप्यवृत्तिरिव स्वसामानाधिकरण्यान्ताभावप्रतियोगित्वम् ॥ ९९-१०० ॥

प्रतिबन्धकत्वकल्पनादिति । समवायेन नीलं प्रति स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन
नीलातिरिक्तरूपत्वेन, समवायेन पीतरूपं प्रति स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन पीतातिरिक्त-
रूपत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति रीत्या प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावकल्पनात् । अन्यथा, नानाजा-

(१) सर्वेषु रूपेषु रूपशक्तिप्रहाय, अवरक्तत्वनीलायाः—सकलरूपोपस्थितिः निवादाय अवश्य-
मव्याप्यसामान्यत्वव्याजस्य प्रत्यक्षप्रतीति सिद्धेर्लघुः । अत्ररूपनिष्ठविशेष्यतासम्बन्धेन रूपरूपप्रकारकप्र-
त्यक्षं प्रति स्वविषय सामान्यत्वसम्बन्धेन रूपस्वभाव कारकमिति तादृशंभारणत्वादाविषयविषय-
वच्छेदकतया रूपत्वजातिसिद्धिरिति ध्येयम् ।

(२) ननु ॥ एवायं नील इति प्रत्यक्षात् न तन्नीलैतन्नीलमोरभेदो विषयीक्रियते, अन्यथा—नीलनी-
लतरादिभेदवशादविरोधप्रसङ्गात्, किन्तु तत्सजातीयत्वमेवेति न नीलत्वस्वीनामैकव्यसिद्धिरित्याशङ्क्यामात्र
लापवाचेति ।

प्रतिवन्धकत्वकल्पनादवयविनि न पोताद्युत्पत्तिः । एतेन स्पर्शोऽपि व्याख्यातः ।

रसादिकमपि नाव्याप्यवृत्तिः, किन्तु नानाजातीयरसवदवयवैतारब्धेऽव-
यविनि रसामाधेऽपि न क्षतिः । तत्र रसनयाऽवयवरस एव गृह्यते रसने
न्द्रियादीनां द्रव्यग्रहे सामर्थ्याभावादवयविनो नोरसत्वेऽपि ह्यतेरभावात् ।

नव्यास्तु तत्राव्याप्यवृत्त्येव नाना रूपं नोत्पादेः पोताविप्रतिवन्धक-
त्वकल्पने गौरवात् । अत एव—

लोहितो यस्तु घर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः ।

श्वेतः खरविपाणाभ्यां स नीलो घृण उच्यते ॥

इत्यादिशास्त्रमप्युपपद्यते ।

न च व्याप्यवृत्त्यव्याप्यवृत्तिजातीययोर्द्वयोर्विरोधः, नानाभावात् ।

न च लाघवादेकं रूपम्, अननुभावात् । अन्यथा घटादेरपि लाघ-
वादैक्यं स्यात् । एतेन स्पर्शादिकमपि व्याख्यातमिति वदन्ति ॥ १०० ॥

जलादिपरमाणौ तन्त्रित्यमन्यत्सहेतुकम् ।

जलादीति । जलपरमाणौ तेजः परमाणौ च रूपं नित्यम् । पृथिवीप-
रमाणुरूपं तु न नित्यं तत्र पाकेन रूपान्तरोत्पत्तेः । नहि घटस्य पाकान्तरं
तदवयवोऽपकं घटलभ्यते । न हि रक्तकपालस्य कर्पालिका मोलावयवा
भवति । एवं क्रमेण परमाणावपि पाकसिद्धेः । अन्यत्-जलतेजः पर-
माणुरूपमिन्नं रूपं, सहेतुकं—जन्यम् । रसं निरूपयति—

रसस्तु रसनाग्राहो मधुरादिरनेकधा ॥ १०१ ॥

सहकारी रसज्ञाय नित्यतादि च पूर्ववत् ।

रसस्त्विति । सहकारीति । रसनज्ञाने रसः कारणमित्यर्थः ।

पूर्ववदिति । जलपरमाणौ रसो नित्योऽन्यः सर्वोपि रसोऽनित्य-
इत्यर्थः ॥ गन्धं निरूपयति—

घ्राणग्राहो भवेद्गन्धो घ्राणस्यैवोपकारकः ॥ १०२ ॥

सौरभश्चासौरभश्च स द्वेधा परिकीर्तितः ॥

मुष्णवर्द्धीमयुष्कः ।

तीक्ष्णरूपवत्कपालारब्धे घटे नीलकपालावच्छेदेन पीतोत्पादस्य दुर्बारेणैवाविति भावः ।

स्पर्शोऽपि व्याख्यात इति । कोमलकठिनस्पर्शवदवयवव्यापारब्धे घटादौ
स्पर्शानङ्गीकारे घटस्य स्वाचप्रत्यक्षानापत्तिः त्वग्निन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे समवायेन स्पर्शस्य
धारणत्वादिति चित्रस्पर्शोऽपि स्वीकार्य इति भावः ।

अनु अवच्छेदकतासम्बन्धेन नीलं प्रति समवायेन नीलस्य हेतुत्वोत्तीकारेणैव नाना-
जातीयरूपवत्कपालारब्धे घटे पीतकपालावच्छेदेन नीलापत्तिवारणसम्भवे पूर्वोक्तप्रतिषेधप्र-
बन्धकभावकल्पने गौरवमित्याशयेनाह—नव्यास्त्विति ॥ १००-१०३ ॥

प्राणप्राह्य इति । उपकारक इति । प्राणजन्यदाने, सहकारिकारण-
मित्यर्थः । सर्वोऽपि गन्धोऽनित्य एव ॥ १०१-१०२ ॥

स्पर्शस्त्वग्निन्द्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारकः ॥ १०३ ॥

अनुष्णार्शतशीतोष्णमेदांस त्रिविधो मतः ।

काठिन्यादि क्षितावेव नित्यतादि च पूर्ववत् ॥ १०४ ॥

स्पर्श इति । उपकारक इति । स्पर्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमित्यर्थः ॥ १०३ ॥
अनुष्णाशीतेति । पृथिव्यां वायौ च स्पर्शोऽनुष्णाशीतः, जले शीतः,
तेजस्युष्णः ।

काठिन्येति । कठिनमनन्यथा कठिनं नित्यमित्यर्थः । कठिनत्वादिकं

नित्यास्तद्भिन्नास्त्यमित्या

इत्यर्थः ॥ १०४ ॥

एतेषां पाकजत्वं तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित् ।

तत्रापि परमाणौ स्यात्पाको वैशेषिके नये ॥ १०५ ॥

एतेषामिति । एतेषां रूपरसगन्धस्पर्शानाम् ।

नाम्येति । पृथिव्यां हि रूपरसगन्धस्पर्शपरावृत्तिरग्निस्संयोगादुपल-
भ्यते । न हि शतधापि ध्यायमाने जले रूपादिकं परिवर्तते । नारः सौर-
भमौष्ण्यं चान्धयव्यतिरेकाभ्यामौपाधिकमेवेति निर्णयते—पञ्चपृथिव्यो-
शीतस्पर्शादियत् ।

तत्रापि पृथिवीष्वपि परमाणावेव रूपादीनां पाक इति वैशेषि-
का वदन्ति ।

तेषामयमाराधः—अथयविनां वृष्ट्येवयवेषु पाको न सम्भवति, पर-
न्तु वह्निसंयोगेनापयविषु विनष्टेषु स्वतन्त्रेषु परमाणुषु पाकः । पुनश्च
पक्वपरमाणुसंयोगाद् द्रवणुकादिकमेव पुनर्महावयविपर्यन्तमुत्पत्तिः ।
तेजसामतिशयितवैगवशात्पूयं व्यूहनाशो भट्टिति व्यूहोत्तरोत्पत्तिश्चेति ।

मुक्तावलीमयूखः ।

न संयोगनिष्ठ इति । 'कठिनः संयोगः' इति प्रतीतिस्तु कठिनस्पर्शवद्द्रव्यप्रतियो-
गिकत्वमवगाहते इति भावः ।

ध्यायमाने इति । अग्निसंयुक्ते इत्यर्थः ।

पाक इति । रूपरसगन्धस्पर्शानां परावृत्तिरित्यर्थः ।

पाको ॥ सम्भवतीति । रूपादिपरावृत्तिफलकस्तेजः संयोगो न भवतीत्यर्थः । रूप-
नाशं प्रति साक्षात्परम्पराभाषाणस्तर्कव्यावच्छेदेन तेजःसंयोगः कारणमिति कार्यकार-
णभावादवयविनाऽवृष्ट्येषु अथवेषु सत्तु सर्वावयवावच्छेदेन तेजः संयोगरूपकारणभावा-
द्रूपनाशाच्चम्भवादिति भावः ।

अत्र द्वाणुकादिविनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरुत्पत्त्या रूपादिमद्भव-
तीति शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं क्षणप्रक्रिया ।

तत्र विभागजविभागानङ्गीकारे नवक्षणा ।

तदङ्गीकारे तु विभागः किञ्चित्सापेक्षो विभागं जनयेत् निरपेक्षस्य तत्त्वे
कर्मत्वं स्यात् । संयोगविभागयोरनपेक्षं कारणं कर्मेति १।१।१७ ॥ वैशेषिकसु-
प्रम् । स्वोत्तरोत्पन्नमाद्यन्तरानपेक्षत्वं तस्यार्थः, अन्यथा कर्मणाऽभ्युत्तरसं-
योगोत्पत्तौ पूर्वसंयोगनाशपेक्षणादव्याप्तिः स्यात् । तत्र यदिद्रव्यारम्भकसंयो-
गविनाशविशिष्टं कालमेवेत्य विभागजविभागः स्यात्तदा दशक्षणा ।

अथद्रव्यनाशविशिष्टं कालमेवेत्य विभागजविभागः स्यात्तदैकादशक्षणा ।

अथ नवक्षणा । तथाहि यद्विसंयोगात्परमाणौ कर्म । ततः परमाण्वन्तरेण
विभागः । तत आरम्भकसंयोगनाशः । ततो द्वाणुकनाशः । १ । ततः परमा-
णौ श्यामादिनाशः । २ । ततो रक्ताद्युत्पत्तिः । ३ । ततो द्रव्यारम्भानुगुणा
क्रिया । ४ । ततो विभागः । ५ । ततः पूर्वसंयोगनाशः । ६ । तत आरम्भक-
संयोगः । ७ । ततो द्वाणुकोत्पत्तिः । ८ । ततो रक्ताद्युत्पत्तिः । ९ ।

ननु श्यामादिनाशक्षणे रकोत्पत्तिक्षणे वा परमाणौ द्रव्यारम्भानुगुणा
क्रियाऽस्तिवति चेद्—

न, भविसंयुक्ते परमाणौ यत्कर्म तद्विनाशमन्तरेण गुणोत्पत्तिमन्तरेण च
परमाणौ क्रियान्तरमावाप्त-कर्मवति कर्मान्तरानुत्पत्तेर्निर्गुणे द्रव्ये द्रव्यारम्भा-
नुगुणक्रियानुपपत्तेश्च ।

तथापि परमाणौ श्यामादिनिवृत्तिसमकालं रक्ताद्युत्पत्तिः स्यादिति चेद्—
न, पूर्वरूपादिध्वंसस्यापि रूपान्तरे हेतुत्वात् । इति नवक्षणा ।

मुष्णवलीमयूषः ।

न बाधविनाऽवच्छेदेषु तेजः संयोगः कुतो न जायते इति वाच्यम् । एवं सति भार-
म्भकसंयोगावच्छेदेनावधविनि तेजःसंयोगोत्पादकाले तदवच्छेदेनावधवेष्टपि । नोदनाभि-
पातयोरन्यतरस्य जनननियमादवश्यवेष्ट विभागहेतुमिगोत्पादेनारम्भकसंयोगनाशादवधवि-
नाशापत्तेरिति भावः ।

वैशद्यं—स्फीतता ।

विभागजविभागानङ्गीकारे इति । इदमत्रावधेयम् । विभागजविभागोद्दिष्टा
कारणमात्रविभागात्कारणकारणविभागः, कारणकारणविभागात् कार्याकार्यविभागश्च ।

आद्यस्तावत् यत्र कपाले कर्म ततः कपालद्रव्यविभागः ततः घटारम्भकसंयोगनाशः
ततः घटनाशः ततस्तेनैव कपालविभागेन संकर्मणः कपालस्वाकार्थविभागे जन्यते सोऽयं
कारणमात्रविभागात् कारणकारणविभागः ।

द्वितीयमस्तु यत्र हस्तक्रियाया हस्तघटविभागततः शरीरेऽपि निमज्जप्रलयः इति

अथ दशशृङ्गा । सा च-आरम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागेन विभागजनने सति स्यात् । तथाहि-वह्निसंयोगात्-द्रव्यणुकारम्भके परमाणौ कर्म, ततो विभागः, तत आरम्भकसंयोगनाशः, ततो द्रव्यणुकनाशविभागजविभागो । १ । ततः श्यामनाशपूर्वसंयोगनाशो । २ । ततो रक्तोत्पत्तिसंयोगो । ३ । ततो वह्निनोदनजन्यपरमाणुकर्मणो नाशः । ४ । ततोऽहवदात्मसंयोगाद् द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया । ५ । ततो विभागः । ६ । ततः पूर्वसंयोगनाशः । ७ । तत आरम्भकसंयोगः । ८ । ततो द्रव्यणुकोत्पत्तिः । ९ । ततो रक्तोत्पत्तिः । १० । इति दशशृङ्गा ।

अथैकादशशृङ्गा—वह्निसंयोगापरमाणौ कर्म, ततो विभागः, ततो द्रव्यारम्भकसंयोगनाशः, ततो द्रव्यणुकनाशः । १ । ततो द्रव्यणुकनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागश्यामनाशो । २ । ततः पूर्वसंयोगनाशाश्चरक्तोत्पत्तौ । ३ । तत उत्तरदेशसंयोगः । ४ । ततो वह्निनोदनजन्यपरमाणुकर्मनाशः । ५ । ततोऽहवदात्मसंयोगाद् द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया । ६ । ततो विभागः । ७ । ततः पूर्वसंयोगनाशः । ८ । ततो द्रव्यारम्भकोत्तरसंयोगः । ९ । ततो द्रव्यणुकोत्पत्तिः । १० । ततो रक्ताद्रुत्पत्तिः । ११ । इति ।

मध्यशब्दवेदकस्मादग्निं संयोगात् रूपनाशोत्पादौ तावत्कालमेकस्याग्नेरस्थिरत्वात् । किञ्च नाशकं यद्यद्द्रव्यत्पादकं, तदानपेक्षया दावग्निरनाशे नीरूपश्चिरं परमाणुः स्यात् । उत्पादकश्चाप्यनाशकः, तदा रक्तोत्पत्तौ तद्ग्निरनाशे रक्ततरता न स्यात् । इत्येकादशशृङ्गा ॥

अथ परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनपरञ्जमादिरूपेऽपि गुणोत्पत्तिः । तथाहि-एकत्र परमाणौ कर्म, ततो विभागः, तत आरम्भकसंयोगनाशकपरमाण्वन्तरकर्मणा । ततस्तु द्रव्यणुकनाशः, परमाण्वन्तरकर्मजश्च विभाग इत्येकः कालः । १ ।

मुक्तावलीमयूखः ।

सोऽयं विभागः कारणाकारणविभागात् कार्याकार्यविभाग इत्युच्यते शरीरस्य हस्तकार्यत्वात् ततोऽकार्यत्वादिति ।

न च कर्मणैव विभागोऽङ्गीक्रियते किमिति-विभागेन विभागोऽङ्गीक्रियते इति वाच्यम् । एकस्य कर्मणः आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्यानारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्य च विरोधादन्यथा विकसत्कमलकुङ्कुमलभप्रसङ्गादिति परिमाणनिरूपणावसरे मुक्तावली स्पष्टीकृता विधायि । अदवच्छेदेन कर्मस्य आरम्भकसंयोगस्तदवच्छेदेन क्रियानुत्पत्त्या न विकसत्कमलकुङ्कुमलभप्रसङ्ग इति तादृशनिमित्ते मानानुवादाकारणमात्रविभागात् कारणाकारणविभागो नाङ्गीक्रियते किन्तु कर्मणैव तादृशविभाग इत्याशयेन—विभागजविभागजनङ्गीकारे इति ।

विभागेन विभागजनने इति । कारणविभागेन कारणकारणविभागजनने षतीत्यर्थः ।

ततः श्यामादिनाशः, विभागाच्च पूर्वसंयोगनाश इत्येकः कालः । २ । ततो रक्तोत्पत्तिर्द्रव्यारम्भकसंयोग इत्येकः कालः । ३ । अथ ह्यणुकोत्पत्तिः । ४ । ततो रक्तोत्पत्तिः । ५ । इति पञ्चक्षणा ॥

द्रव्यनाश समकालं परमाण्वन्तरे कर्मबिन्तनात्पृच्छये गुणोत्पत्तिः तथाहि—परमाणुकर्मणा परमाण्वन्तरविभागः, तत आरम्भकसंयोगनाशः । मय ह्यणुकनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी । १ । अथ श्यामादिनाशः, परमाण्वन्तरकर्मजो विभागश्च । २ । ततो रक्तोत्पत्तिः परमाण्वन्तरे पूर्वसंयोगनाशश्च । ३ । ततः परमाण्वन्तरसंयोगः । ४ । ततो ह्यणुकोत्पत्तिः । ५ । अथ रक्तोत्पत्तिः । ६ । इति पट्टक्षणा ॥

एवं श्यामनाशक्षणे परमाण्वन्तरे कर्मबिन्तनात्सप्तक्षणा । तथाहि—परमाणौ कर्म, ततः परमाण्वन्तरेण विभागः, तत आरम्भकसंयोगनाशः । ततो ह्यणुकनाशः । १ । ततः श्यामादिनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी । २ । ततो रक्तोत्पत्तिः, परमाण्वन्तरकर्मजविभागश्च । ३ । ततः परमाण्वन्तरेण पूर्वसंयोगनाशः । ४ । ततः परमाण्वन्तरसंयोगः । ५ । ततो ह्यणुकोत्पत्तिः । ६ । ततो रक्तोत्पत्तिः । ७ । इति सप्तक्षणा ॥

एवं रक्तोत्पत्तिसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मबिन्तनात्पृच्छणा । तथाहि—परमाणौ कर्म ततः परमाण्वन्तरविभागः, तत आरम्भकसंयोगनाशः, ततो ह्यणुकनाशः । १ । ततः श्यामनाशः । २ । ततो रक्तोत्पत्तिपरमाण्वन्तरकर्मणी । ३ । ततः परमाण्वन्तरकर्मजविभागः । ४ । ततः पूर्वसंयोगनाशः । ५ । ततः परमाण्वन्तरसंयोगः । ६ । ततो ह्यणुकोत्पत्तिः । ७ । अथ रक्तोत्पत्तिः । इत्यष्टक्षणा ॥ १०५ ॥

नैयायिकानां तु नये अणुकादाशपीष्यते ।

नैयायिकानामिति । नैयायिकानां मते अणुकादाशयविन्मपि पाको भवति । तेषामयमाशयः—मयपथिनां सच्छिद्रत्वाद्बहुः सूक्ष्माशयवैरन्तः प्रविष्टाशयवैध्ववष्टुष्येप्यपि पाको न विरुद्धवते । वैशेषिकमते भगन्ताशयवित्पाशकरूपेणैव भवति । इत्यञ्च सोऽयं घट इत्यादि प्रत्यभिप्रापि सङ्गच्छते । यत्र तु न प्रत्यभिप्रापि तत्राशयविनाशोऽपि स्वीक्रियत इति ॥

सङ्ख्या निरूपयितुमाह—

गणनाव्यवहारे तु हेतुः सङ्ख्याभिधीयते ॥ १०६ ॥

गणनेति । गणनाव्यवहारासाधारणकारणं सङ्ख्येत्यर्थः ॥ १०६ ॥

नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्येऽनित्यमिष्यते ।

इष्टवलीमयूषः ।

प्रत्यभिप्रापि सङ्गच्छते इति । पूर्वाशयविनाशे—तु असरोभयावनिपूर्वाशयविनाशेदाभावाद्भेदावगाहि इत्यभिप्रायः न स्यादिति भावः ॥ १०४—१०५ ॥

द्वित्वादयः परार्धान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः ॥ १७ ॥

नित्येष्विति । नित्येषु—परमर्षिवादिषु एकैव नित्यम् । अनित्ये घटा-
दाघेकत्वमनित्यमित्यर्थः । द्वित्वादयो व्यासजन्यवृत्तिसङ्ख्या अपेक्षाबुद्धि-
जंभ्याः ॥ १०७ ॥

अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु परिकीर्तिताः ।

अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां निरूपितः ॥ १०८ ॥

अनेकेति । यद्यपि द्वित्यादिसमवायः प्रत्येकं घटादायपि घटते, तथा
एकेन द्वाविति प्रत्ययामावात्, एको न द्वाविति प्रत्ययसद्भावाच्च द्वित्या-
दीनां पर्याप्तिलक्षणः कश्चन सम्बन्धोऽनेकाश्रयोऽभ्युपगम्यते ।

अपेक्षाबुद्धिनाशविति । प्रथममपेक्षाबुद्धिः, ततो द्वित्योपपत्तिः, ततो
विशेषणद्वानं द्वित्वमनिर्विकल्पात्मकम्, ततो द्वित्वस्यविशिष्टप्रत्यक्षमपेक्षाबु-
द्धिनाशश्च, ततो द्वित्वनाश इति ।

यद्यपि ज्ञानार्ता द्विलक्षणमाप्रस्थापित्वं—योग्यविशुविशेषणानां ह्यो-
त्तरवर्तिगुणनाशतवात्, तथाऽपेक्षाबुद्धेस्त्रिलक्षणपस्थापित्वं कल्प्यते अन्य-
था निर्विकल्पककालोऽपेक्षाबुद्धिनाशानन्तरं द्वित्वस्यैव नाशः इयात्, न तु
द्वित्वप्रत्यक्षं—तदानीं विषयामावात्, विद्यमानस्यैव अक्षुरादिना ज्ञानजन-

मुत्पन्नधीमयुः ।

अपेक्षाबुद्धिजन्य इति । ननु प्रत्यक्षवृत्तिद्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिजन्यत्वसम्भवेऽपि अती-
न्द्रियगतद्वित्वादेर्नापेक्षाबुद्धिजन्यत्वसम्भवः । अतीन्द्रियादीनस्त्वदेरप्रत्यक्षतया 'अयमेकः',
'अयमेक' इत्यपेक्षाबुद्धेरसम्भवादिति चेन्न; अतीन्द्रियगतद्वित्वोत्पत्तयेऽस्मदादेरपेक्षाबुद्धेः
कारणत्वासम्भवेऽपि ईश्वरीयापेक्षाबुद्धेरैव तत्र कारणत्वं द्वित्वोत्पत्तिर्भवति ।

नच 'अतीन्द्रियगतद्वित्वस्यैश्वरीयापेक्षाबुद्धिर्भवे' तर्हीयापेक्षाबुद्धेरनित्यतया नाशस-
म्भवेन तादृशद्वित्वस्यापि निर्यागपत्तिः 'अपेक्षाबुद्धिनाशस्यैव' द्वित्वनाशोक्त्यादिति वा-
च्यम् । तद्वित्वस्यैश्वरीयापेक्षाबुद्धिसङ्कारिविशेषणस्य 'अविशेषणस्य' नाशदेव नाशोपपत्तेः
क्षणविशेषणस्यैश्वरीयापेक्षाबुद्धिसङ्कारित्वानुकारे 'अविशेषणस्य' नाशदेव नाशोपपत्तेः
तद्वित्वोत्पादापत्तेः ।

न 'अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां निरूपितः' इति मूलविरोध इति वाच्यम् । अपे-
क्षाबुद्धिनाशाचेति मूलस्य आश्रयनाशोपपत्त्यसकत्ववदीश्वरीयापेक्षाबुद्धिसङ्कारिविशेषण-
विशेषोपपत्त्यसकत्वस्वीकारेणादोषात् । तद्व्यक्तिमात्रनिष्ठेदन्तावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित-
श्रवप्रकारतायाकिनी बुद्धिरपेक्षाबुद्धिः ॥ १०६-१०७ ॥

अनेकाश्रय इति । उभयांशाश्रय इत्यर्थः । तयोश्च तादृशप्रतीतेन द्वित्ववद्भेदापा-
रतावच्छेदश्रवमेकत्वे विषयः किन्तु पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वं तद्वद्भेदो वा एकत्वावच्छिन्ने
प्रकारः । एवं च पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वस्य प्रत्येकममानादेको द्वावित्यादि प्रत्ययस्यैको न
द्वावितिप्रत्ययस्य शोषपत्तिरिति भावः ।

नोपगमात् । तस्माद् द्वित्वप्रत्यक्षादिकमपेक्षानुद्धेर्नाशकं कल्प्यते ।

न चापेक्षाबुद्धिनाशात्कथं द्वित्वनाश इति वाच्यम्, कालान्तरे द्वित्व-
प्रत्यक्षाभावात्, अपेक्षाबुद्धिस्तदुत्पादिका तत्राशात्तथा इति कल्पनात् ।
अत एव तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादिकं तेनैव गृह्यत इति कल्प्यते ।

न चापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वप्रत्यक्षे कारणत्वमस्त्विति वाच्यम्, (१)लाभवेन
द्वित्वं प्रत्येय कारणत्वस्योचितत्वात् । अतीन्द्रिये द्यष्टुकादावपेक्षाबुद्धीर्गो-
नाम्, सर्गादिकालीनपरमाण्वादावोच्चरोयापेक्षाबुद्धिः, ग्रहान्ध्रान्तरघति-
योगिनामपेक्षाबुद्धिर्वा द्वित्वादिकारणमिति ॥ १०८ ॥

अपेक्षाबुद्धिः केत्यत आह—

अनेकैकत्वबुद्धिर्षा सापेक्षाबुद्धिरिष्यते ।

अनेकेति । अयमेकोऽयमेक इत्याकारिका इत्यर्थः ।

इदं तु बोध्यम् । यन्नानियतैकत्वज्ञानं तत्र त्रित्वादिमित्रा बहुत्वसहयो-
पपद्यते, यथा सेनायनादाविति कन्दलीकारः ।

(२)आचार्यास्तु त्रित्वादिकमेव बहुत्वं मन्यन्ते, तथाच त्रित्वाद्यादिष्व-
पिका बहुत्वत्वजातिर्मातिरिच्यते । सेनायनादाबुत्वग्नौऽपि त्रित्वाद्यौ त्रित्व-
स्याद्यमहौ दोषात् । इत्थं चेत्तो बहुतरेयं सेनेति प्रतीतिरुपपद्यते । (३)बहु-
त्वस्य सहयान्तरत्वे तु तत्तारतम्याभावाज्जोपपद्येतैत्यवधेयम् ॥

परिमाणं निरूपयति—

परिमाणं भवेन्मानव्यवहारस्य कारणम् ॥ १०९ ॥

परिमाणमिति । परिमितिभ्यवहारासाधारणं कारणं परिमाणमित्यर्थः १०९

मुञ्चवलीयमूढः ।

लाघयेनेति । द्वित्वप्रत्यक्षापेक्षया द्वित्वत्वस्य कार्यतावच्छेदकादे कथवादिति
भावः । द्वित्वं प्रति आश्रयगतैकरत्वे असमवायिकारणम्, अपेक्षाबुद्धिर्निमित्तकारणम्, आ-
भ्यांभूतं द्रव्यं समवायिकारणमिति विवेकः । उत्पन्नेऽपीति । अनियतैकत्वज्ञानस्यापि
द्वित्वात्पदादकत्वादिति भावः । दोषादिति । नियतानेकैकत्वज्ञानाभावरूपादित्यर्थः ।
यद्यपि अनियतानेकैकत्वज्ञानं त्रित्वोत्पत्तिकारणं तथापि त्रित्वविशेषणकत्रित्वरूपप्रकारकप्रत्यक्षे
नियतानेकैकत्वज्ञानस्य हेतुतया तं विना न त्रित्वत्वादिप्रकारकं प्रत्यक्षमित्याशयः ।

इतो बहुतरेति । इतो बहुतरेत्यत्र बहुत्वे दृश्यजातीयनिरूपितोत्कर्षप्रतीत्या बहुवृ-
द्धिरूपे बहुत्वे त्रित्वादिकबहुत्वापेक्षोत्कर्षसत्त्वात् तादृशप्रतीतिरुपपद्यते इति भावः ।

तारतम्याभावादिति । त्वन्मते बहुत्वस्यैकरूपतया दृश्यजातीयोत्कर्षाभावात् तार-
तम्यव्यवहारो न स्यादिति भावः ॥ १०८ ॥ १०९ ॥

अणु दीर्घं महद्भ्रस्वमिति तद्भेद ईरितः ।

तद्यतुविधम्—अणु महद् दीर्घं ह्रस्वं चेति ।

अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ॥ ११० ॥

सङ्ख्यातः परिमाणश्च प्रचयादपि जायते ।

अनित्यं,

ततः—परिमाणम् । नित्यमित्यत्र परिमाणमित्यनुपज्यते । जायत इत्य-
त्रापि परिमाणमित्यनुवर्तते । अनित्यमिति पूर्वणान्वितम् । तथा चानित्यं
परिमाणं संख्याजन्यं परिमाणजन्यं प्रचयजन्यं चेत्यर्थः ॥

तत्र सङ्ख्याजन्यमुदाहरति—

अणुकादौ तु सङ्ख्याजन्यमुदाहृतम् ॥ १११ ॥

अणुकादाविति । अणुकस्य असरेणोच्च परिमाणं प्रति परिमाणपरि-
माणं अणुकपरिमाणं चान कारणं—परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टप-
रिमाणजनकत्वमितिमात् । अणुकपरिमाणं तु परिमाणवणुत्वापेक्षया मो-
त्कृष्टम् । असरेणुपरिमाणं तु न सजातीयम् । अतः परिमाणं द्वित्वसङ्ख्या
अणुकपरिमाणस्य—अणुके द्वित्वसङ्ख्या च असरेणुपरिमाणस्यासमवा-
यिकारणमित्यर्थः ॥ ११० ॥

परिमाणजन्यं परिमाणमुदाहरति—

परिमाणं घटादौ तु परिमाणजन्यमुच्यते ।

परिमाणं घटादाविति । घटादिपरिमाणं कपालादिपरिमाणजन्यम् ॥

प्रचयजन्यमुदाहर्तुं प्रचयं निर्धक्ति—

प्रचयः शिथिलाख्यौ यः संयोगस्तेन जन्यते ॥ ११२ ॥

परिमाणं तुलकादौ,

मुक्तावलीमयूखः ।

अणुमहदिति । यद्यप्यणुरवमेव ह्रस्वत्वमस्तु महत्त्वमेव दीर्घत्वमस्तु कृतं परिमाण-
वातुविधेन यद्यपि तदवधिकतयाणुत्वेन प्रतीयमानेऽपि तदवधिकह्रस्वत्वस्यान्यवहारात् ;
तदवधिकमहत्त्ववत्तया प्रतीयमानेऽपि तदवधिकदीर्घत्वस्यान्यवहारात्परिमाणवातुविधिमि-
तिष्येयम् ।

परमाणो द्वित्वसङ्ख्येति । नन्वेवं घटगतमहत्परिमाणस्यापि कपालगतद्वित्वस-
ङ्ख्यैव कारणमस्तिवति चेन्न, द्वित्वसङ्ख्याया महत्त्वाजनकत्वात् अन्यथा अणुकपरिमाणस्य
परमाणुगतद्वित्वजन्यतया महत्त्वं स्यात् । नचोक्षापत्तिमिथा द्वित्वत्वेन द्वित्वस्याजन-
कत्वेऽपि कपालगतद्वित्वत्वेन घटपरिमाणजनकत्वमस्तिवति वाच्यम् । कपालगतमहत्त्वो-
त्कृष्टेण घटगतमहत्त्वोत्कर्षस्यानुमविक्रया कपालगतमहत्त्वस्यैव घटपरिमाणजनकत्वोचित्या-
दिति तत्रैवम् ॥ ११०—११२ ॥

प्रचय इति ॥

परिमाणं चाधयनाशादेव नश्यतोत्पाद—

नाशस्त्वाधयनाशतः ।

नाश इति । अर्थात्परिमाणस्यैव ।

न चाधयविनाशः कथं परिमाणनाशकः सत्यप्यवयविनि त्रिचतुरश्र-
माणविश्लेषे तदुपचये धावयविनः प्रत्यभिज्ञानेऽपि परिमाणान्तरस्य प्रत्य-
क्षसिद्धत्वादिति वाच्यम् ।

परमाणुविश्लेषे हि द्व्यणुकस्य नाशोऽवश्यमभ्युपेयस्तत्राशे च प्रस-
रेणनाशः । एवं क्रमेण महावयविनो नाशस्यावश्यकरत्वात्, सति च नाश-
केऽनभ्युपगममात्रेण नाशस्यापलपितुमशक्यत्वात्, शरीरादावयवोपचये-
ऽसमवायिकारणनाशस्यावश्यकरत्वाद्यवयविनाश आवश्यकः ।

न च पटाविनाशेऽपि तन्वन्तरसंयोगात्परिमाणाधिक्यं न स्यादिति
वाच्यम्,

तत्रापि घेमाद्यभिघातेनासमवायिकारणतन्तुसंयोगनाशापटनाशस्या-
वश्यकत्वात् । किञ्च तन्वन्तरस्य तत्पटावयवत्वे पूर्वं तत्पट एव न स्यात्,
तन्वन्तररूपकारणभावात्, तन्वन्तरस्यावयवत्वाभावे च न तेन परि-
माणाधिक्यं संयुक्तद्रव्यान्तरवत् ।

तस्मात्तत्र तन्वन्तरसंयोगो सति पूर्वं पटनाशस्ततः पटागतोत्पत्तिरि-
त्यवश्यं स्वीकार्यम् । अवयविनः प्रत्यभिज्ञानं तु साक्षात्तेन दोषकलिकावत् ।

न च पूर्वतन्तव एव तन्वन्तरसद्वकारपूर्वपटे सत्येवं पटान्तरमारभ-
न्तामिति वाच्यम्,

मूर्तयोः समानदेशताविरोधान्तत्र पटद्वयासम्भवत्, एकदा नानाद्र-
व्यस्य तत्रोपलभ्यस्य बाधितावाच्य । तस्मात्पूर्वस्य द्रव्यस्य प्रतिपक्षकस्य
विनाशे द्रव्यान्तरोत्पत्तिरित्यस्यावश्यमभ्युपेयत्वात् ॥

पृथक्त्वार्थं निरूपयति—

सद्वत्त्वावयु पृथक्त्वं स्यात्पृथक्प्रत्ययकारणम् ॥ १११ ॥

सद्वत्त्वव्यतिरिक्तिः । पृथक्प्रत्ययान्नाद्यतन्त्रं कारणं, पृथक्त्वम् । नन्वित्यथा-
दिकं सङ्गुपायत् । तथाहि—नित्येभ्येकार्यं नित्यम्, अनित्येऽनित्यमेवत्य-
माधपद्वितीयक्षणे चोत्पद्यते आधयनाशाद्यशक्ति, तथैकपृथक्त्वमपि, द्वि-
त्वादियच्च द्विपृथक्त्वादिकमपीत्यर्थः ॥ ११२ ॥ ११३ ॥

मुक्तारहीनयूयः ।

मर्षादिति । प्रकरणादित्यर्थः ।

द्वितीयक्षणे चोत्पद्यते । इत्यनन्तरं स्वाध्यायवयवगतैकत्वाद्यमवायिद्वारणकं चेति
प्रणीयम् ।

द्विपृथक्त्वमिति । ननु पटो पटापृथगिति प्रतीतेः पटावयवैकपृथक्त्वपदविनाश-
प्रणीयम् ।

अन्योन्याभावतो नास्य चरितार्थत्वमिष्यते ।

अस्मात्पृथगिदं नेति प्रतीतिर्हि विलक्षणा ॥ ११४ ॥

नन्वयमस्मात्पृथगित्यादावन्योन्याभावी भासते तत्कथं पृथक्त्यं गुण-
न्तरं स्वीक्रियते—

न चास्तु पृथक्तत्वं न त्वन्योन्याभाव इति वाच्यम्, रूपं न घट इति प्रतीत्यनापत्तेः । न हि रूपे घटावधिकं पृथक्तत्वं गुणान्तरमस्ति, न वा घटे घटावधिकं पृथक्त्वमस्ति, येन परम्परासम्बन्धः कल्पेत इत्यत आह—
नरुमादिति ।

मनु शब्दवैलक्षण्यमेव न स्वर्गवैलक्षण्यमिति चेद्—

न-विनार्थमेदं घटादृष्टगितिवद्वदो न, पट इत्यत्रापि पञ्चमीप्रसङ्गात् ।
तस्माद्यदर्थयोगे पञ्चमी-सोऽर्थो नमर्थाभ्योभ्याभावतो भिन्नो गुणान्तरं क-
ल्प्यत इति ॥ १३४ ॥

संयोगं निरूपयति—

अप्राप्तयोस्तु यो प्राप्तिः सैव संपोग ईरितः ।

मुक्ताबलीमयुक्तः ।

पपत्तो द्विपृथक्त्वादिकं नाङ्गीकर्तव्यमिति चेन्न । घटौ पट्टात्पृथगिति प्रतीत्योग्यमसम्भवेद्विपृथक्त्वे सिद्धे तेनैव घटः पट्टात्पृथगिति प्रतीत्युपपत्तौ एकपृथक्त्वे मानमात्र इत्यस्यापि वस्तुं चक्ष्यतया विनियमनाविरहेऽभिमतेऽप्यवश्यमाङ्गीकर्तव्यत्वादिति ।

परम्परासम्बन्ध इति । सामानाधिकरण्यरूपपरम्परासम्बन्धविषयकत्वमुक्तप्रतीतिः कल्पमित्रार्थः । किं प्रतीतिः सामानाधिकरण्यरूपपरम्पराविषयकत्वमज्ञीकृत्यान्वोन्याभा-
वानङ्गीकरोति एतद्व्यावधिकप्रथमत्वम् एतद्रूपेऽसत्त्वेन समवायेन, एतद्व्यावधिकप्रथमत्वस्यै-
तद्वदेऽसत्त्वेन परम्परासम्बन्धेन च प्रथमत्वस्यैतद्व्यवहारेऽसत्त्वेन एतद्व्यवहारेणेतद्व्यावधिकप्र-
तीत्यनुपपत्तिः । न च रूपावधिकस्य तद्रूपानधिकस्य वा प्रथमत्वस्य घटे सत्त्वात् स्वाधिक-
रणवृत्तित्वसम्बन्धेन घटनिष्ठं प्रथमत्वं रूपे वर्तते इति न दोष इति बान्धुम्, तस्मादिति
एतद्रूपमेतद्रूपारभ्युपगति प्रतीत्यापत्तेः । अन्वोन्याभावव्यातिद्विकस्याभ्युपगमे ह्य प्रथमपद-
स्यान्वोन्याभावव्यवहारेण सर्वमुपपादनोपपत्ति भावः ।

शुणान्तरमिति । परं तु अन्वोन्याभाव एव प्रथमस्य न तु शुणान्तरम् । न च घटो
नैरयत्र पञ्चम्यापत्तिः, अन्वोन्याभावविशिष्टार्थकपदयोग एव 'अन्वारादितरतं'— इति सूत्रेण
पञ्चमीविधानात् न नस्तदन्वोन्याभावमात्रार्थकत्वस्य— सिद्धान्तितत्वात्— यदि च घटादुद्भेद
इत्यत्र पञ्चम्युपपत्तये 'अन्वारादिति' सूत्रे अन्यपदेन अन्वोन्याभावार्थकपदयोगोऽपि पञ्चमी-
प्रयोजकतया गृह्यत इति घटोन्मेत्यत्र पञ्चमी दुर्बारेत्युच्यते तदा निपातातिरिक्तान्वोन्याभा-
वार्थकपदयोगस्यैव पञ्चमीप्रयोजकत्वमभ्युपेयम् । अनुशासनस्य प्रयोगानुरोधिरादित्य
दोषादिति वदन्ति ॥ ११३-११४ ॥

अप्राप्तयोरिति । अप्राप्तयोः अपृथक्चिदयोः या, प्राप्तिः यः-सामन्धः स संयोग

कीर्तितस्त्रिविधस्त्वेव आद्योऽन्यतरकर्मजः ॥ ११५ ॥

अप्राप्तयोरिति । ॥ विभजते-कीर्तित इति । एषः-संयोगः ॥ ११५ ॥

तथोभयक्रियाजन्यो भवेत्संयोगजोऽपरः ।

आदिमः श्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्तितः ॥ ११६ ॥

अेषयोः-सन्निपातो यः स द्वितीय उदाहृतः ।

सन्निपातः-संयोगः । द्वितीयः-उभयकर्मजः ॥

कपालतरुसंयोगात्संयोगस्तरुकुम्भयोः ॥ ११७ ॥

तृतीयः स्यात्कर्मजोऽपि द्विषैव परिकीर्तितः ।

अभिधातो नोदनं च शब्दहेतुरिहादिमः ॥ ११८ ॥

शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्याद्,

तृतीय इति । संयोगजसंयोग इत्यर्थः । तृतीयः स्यादिति-पूर्वेष्वाम्बि-
तम् । आदिमः-अभिधातः । द्वितीयो नोदनाख्यः संयोग इति ॥

विभक्तप्रत्ययासाधारणं कारणं विभागं निरूपयति—

विभागोऽपि त्रिधा भवेत् ।

एककर्मोद्भवस्त्वाद्यो द्वयकर्मोद्भवोऽपरः ॥ ११९ ॥

विभागजस्तृतीयः स्यात्तृतीयोऽपि द्विधा भवेत् ।

हेतुमात्रविभागीत्यो हेतुहेतुविभागश्च ॥ १२० ॥

विभाग इति ।

एककर्मैति । तदुदाहरणं तु श्येनशैलविभागदिकं पूर्ववद् धोष्यम् ।
तृतीयोऽपि-विभागजविभागः कारणमात्रविभागजन्यः कारणकारणविभागज-
न्यश्चेति द्विविधः ।

आद्यस्तावत्-यत्र कपाले कर्म ततः कपालद्वयविभागः, ततो घटारम्भ-

मुक्तावलीमयूषः ।

इत्यर्थः । घटकपालयोः समवायस्य संयोगत्वधारणाय अप्राप्तयोरिति । घटकपालौ न
पृथक्पृथक् कपाले एव घटोपलम्भमिति भावः ।

संयोगजोऽपर इति । ननु संयोगजसंयोगे मानामावः यत्र कपालक्रियमो कपाल-
तरुसंयोगः ततः कुम्भतरुसंयोगस्तत्र कपालक्रियायाः एव कुम्भतरुसंयोगं प्रति कारणत्वं न
तु कपालतरुसंयोगस्येति चेत्—

‘म, समवायेन संयोगं प्रति समवायेन क्रियायाः कारणत्वं कुम्भे समवायेन क्रियाया
अभावेन कुम्भे तरुसंयोगानुपपत्तेः’ विधायाः ‘संयोगाधिकरण्येन’ हेतुत्वान्तररूपनोपेक्षया
समवायेन संयोगस्यैव हेतुत्वकारणनौचित्यादित्यलम् ।

पूर्ववदिति । संयोगवदित्यर्थः ॥ ११५-११९ ॥

कसंयोगनाशः, ततो घटनाशः, ततस्तेनैव कपालविभागेन, सकर्मणः कपालस्याकाशविभागो जन्यते, तत आकाशसंयोगनाशः, तत उत्तरदेशसंयोगः, ततः कर्मनाश इति ।

न च तेत कर्मणैव कथं देशान्तरविभागो न जन्यत इति वाच्यम्, एकस्य कर्मण आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्यानारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्य च विरोधात् । अन्यथा विकसत्कमलकुड्मलभङ्गप्रसङ्गात्, तस्माद् यदीदमनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागं जनयेत्तदारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागं न जनयेत् ।

न च कारणविभागेनैव द्रव्यनाशात्पूर्वं कुतो देशान्तरविभागो न जन्यत इति वाच्यम् ।

आरम्भकसंयोगेनप्रतिद्वन्द्विविभागयतोऽयमवश्यं सति द्रव्ये देशान्तरविभागासम्भवात् ।

द्वितीयस्तावत्-यद्य हस्तक्रियया हस्ततत्त्वविभागस्ततः शरीरेऽपि विभक्तप्रत्ययो भवति, तत्र शरीरतत्त्वविभागो हस्तक्रिया न कारणं-अधिकरणत्वात् । शरीरे तु क्रिया नास्त्येव-अवयविकर्मणो यावदेवयवकर्मनियतात्वात् । अतस्तत्र कारणाकारणविभागेन कार्याकार्यविभागो जन्यत इति । अत एव विभागो गुणान्तरम्, अन्यथा शरीरे विभक्तप्रत्ययो न स्यात् । अतः संयोगनाशेन विभागो नाभ्यधासिद्धो भवति ॥ ११६-१२० ॥

परापक्षव्यवहारनिमित्ते परत्वापरत्वे निरूपयति—

परत्वं चापरत्वं च द्विविधं परिकीर्तितम् ।

दैशिकं कालिकं चापि मूर्त एव तु दैशिकम् ॥ १२१ ॥

मुक्तावलीमयूखः ।

आरम्भकेति । आरम्भकसंयोगः कपालद्रव्यसंयोगादिः तत्प्रतिद्वन्द्वी तन्नाशक इति यावत् ।

विकसदिति । तत्राभावेन्देनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनककर्मणः सरथात्तेन कर्मणा मूलावच्छिन्नारम्भकसंयोगविरोधिविभागोत्पत्तिस्तेन आरम्भकसंयोगनाशस्तेन कर्मकनाशः स्यादिति भावः ।

द्रव्यनाशात्पूर्वमिति । यदावात्मकद्रव्यनाशात्पूर्वमिदमर्थः । तथाच पूर्वोक्तं 'ततो घटनाशः' ततः कपालस्याकाशविभागो जन्यते' इत्यत्र तत्रमिति भावः ।

सति द्रव्ये-द्रव्यनाशं विनेत्यर्थः ।

देशान्तरविभागासम्भवादिति । अन्यथा कारणमात्रविभागे संयोगविभागयोरनपेक्षं कारणं कर्मेति, कर्मलक्षणस्यातिव्याप्यापत्तेः । कारणमात्रविभागस्य द्रव्यनाशमनपेक्षं विभागजनकत्वादिति भावः ॥ १२० ॥

मूर्त एव तु दैशिकमिति । विमुद्रण्ये विप्रकृष्टदेशमात्रवृत्तित्ववशिष्टदेशमात्रवृत्तित्वबुद्धेर्निमित्तकारणस्य, दिक्संयोगस्यासमवायिकारणस्य चाभावादिति भावः ।

परत्वं मूर्तसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ।

अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः स्वादितीरितम् ॥ १२२ ॥

परत्वमपरत्वं चेति । दैशिकमिति । दैशिकपरत्वं यदुत्तरमूर्तसंयोगान्तरितत्वज्ञानादुत्पद्यते, यत् तद्वत्त्वोपस्थितज्ञानादपरत्वमुत्पद्यते । अत्रापधिया-
त्तं पञ्चम्यपेक्षा, यथा पाटलिपुत्रात्काशीमपेक्ष्य प्रयागः परः पाटलिपुत्रात्कु-
क्षेत्रमपेक्ष्य प्रयागोऽपर इति ॥ १२१-१२२ ॥

तयोरसमवायी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये ।

तयोर्दैशिकपरत्वापरत्वयोः । असमवायी—अनमवायिकारणम् । तदा-
श्रये—दैशिकपरत्वापरत्वाश्रये ॥

दिवाकरपरिस्पन्दभूयस्त्वज्ञानतां भवेत् ॥ १२३ ॥

परत्वमपरत्वं तु तदीयान्पत्वबुद्धितः ।

अत्र त्वसमवायी स्वारसंयोगः कालपिण्डयोः ॥ १२४ ॥

दिवाकरेति । अत्र परत्वमपरत्वं च कालिकं प्राह्यम् । यस्य सूर्यपरिस्फ-
न्दापेक्षया यस्य सूर्यपरिस्पन्दोऽधिकः स ज्येष्ठः, यस्य ग्युनः स क-
निष्ठः । कालिकपरत्वापरत्वे अन्यद्वयं पृथक् । अत्र—कालिकपरत्वापर-
त्वयोः ॥ १२३-१२४ ॥

अपेक्षाबुद्धिनाशेन नाशस्तेषां निरूपितः ।

तेषां—कालिकदैशिकपरत्वायाम् ॥

क्रममातां बुद्धिं निरूपयितुमाह —

बुद्धेः प्रपञ्चः प्रामेव मायया विनिरूपितः ॥ १२५ ॥

अथावशिष्टोऽप्यपरः प्रकारः परिदर्शयते ।

बुद्धेरिति ॥

अप्रमा च प्रमा चेति ज्ञानं द्विविधमिष्यते ॥ १२६ ॥

मुक्तावलीमयूषः ।

अन्यं पृथेति । अत्र अन्यत्वं सामान्यतम्, नित्ये तत्त्वोत्पत्त्यापेक्ष्यपेक्ष्यबुद्धेः तद-
न्तर्गतोत्पत्त्यवस्थाविच्छेदबुद्धेर्निमित्तकारणस्य, कारणद्वयकृतावस्थाविच्छेदस्य सामा-
न्यादिति भावः ।

अपेक्षाबुद्धिनाशेनेति । त्वनिमित्तकारणविप्रकृतत्वादिबुद्धीनां नाशेतिवचनं ।

परे तु बहुतरंगयोगान्तरितत्वहविप्रकृतत्वात्तत्त्वयोगान्तरितत्वकवर्तनिकृत्वाभ्यां
दैशिकपरत्वापरत्वमवधारस्य, बहुतरपन्दान्तरितवन्त्यवस्थाविच्छेदस्यावस्थाव्यवहारान्तरितम-
न्यत्वकवर्तनिकृत्वाभ्यां च कालिकपरत्वमवधारस्योपपत्तेर्न तयोर्गुणान्तरत्वम् । अत्र
च पाटले ज्येष्ठत्वबुद्धिरुत्पद्यते तद्वत्त्वमादाय सान्द्रनूनाधिक्ये अवगमे । अतो न कनि-
ष्ठेऽपि कनिष्ठमिति परत्वमवधारयतिरिति वदन्ति ॥ १२५-१२६ ॥

तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता ।

तत्प्रपञ्चो विपर्यासः संशयोऽपि यकीर्तिनः ॥ १२७ ॥

तत्रापमां निरूपयति—तच्छून्य इति । तदभाषयति तत्प्रकारकं ज्ञानं भ्रम इत्यर्थः ।

तत्प्रपञ्चोऽप्रमाप्रपञ्चः ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२७ ॥

आपो देहेष्वात्मबुद्धिः शब्दादौ पीततामतिः ।

भवेन्निश्चयरूपा या,

आप इति । विपर्यास इत्यर्थः । शरीरादौ निश्चयरूपं यदात्मन्यप्रकारकं ज्ञानं शरीरोऽहमित्याकारकम्, यत् शब्दादौ पीतः शब्द इत्याकारकं यज्ज्ञानं निश्चयरूपं तदुन्नम इति ॥

संशयोऽयं प्रदर्शयते ॥ १२८ ॥

किंस्विन्नरो वा स्याणुर्वेत्यादिबुद्धिस्तु संशयः ।

तदमात्राप्रकारा पीतत्वकारा तु निरक्षयः ॥ १२९ ॥

किंस्विदिति । किंस्विदिति वितर्कः ।

निश्चयस्य लक्षणमाह—तदमावेति । तदमात्राप्रकारकं तत्प्रकारकं ज्ञानं निश्चयः ॥ १२८ ॥ १२९ ॥

संशयं लक्षयति—

स संशयो मतिर्या स्यादेकजामावभावयोः ।

साधारणादिधर्मस्य ज्ञानं संशयकारणम् ॥ १३० ॥

संशय इति । एकधर्मिकविदुदभाषाभावप्रकारकं ज्ञानं संशय इत्यर्थः ।

साधारणेति । उभयसाधारणो यो धर्मस्तज्ज्ञानं संशयकारणम् । यथो-
क्तचैतन्यस्य स्याणुपुदयसाधारणं साधारणं स्याणुर्न वेति सन्दिग्धे ।

मुखावलीमयूखः ।

तदभाषयतीति । तत्प्रकारकं ज्ञानमित्येतन्मात्रोपै प्रमायामतिव्याप्तिरतस्तदमा-
वृत्तीति । तदभाववद्विरोधतदभावप्रकारकप्रमायामतिव्याप्तिवारणाय तत्प्रकारकमिति ।
इच्छायामतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानमिति ॥ १२९-१२८ ॥

तदभावप्रकारकमिति । संशयेऽतिव्याप्तिवारणायैदम् । अत्र च तद्विरोधकत्वाव-
च्छिन्नतदभावप्रकारताशून्यतद्विरोधकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्ववज्ज्ञानत्वं यत्र तत्र तन्निश्च-
यत्वमवश्यम् ननु यथाश्रुतम् 'महानक्षोऽयं बद्धिमात्रज्ञा, पर्वतो बद्धिमात्र' इत्यस्य पर्वते
बद्धिनिधयस्तान्प्रपञ्चेः । ज्ञानपदमिच्छादामतिव्याप्तिवारणाय ।

एकधर्मिकेति । एकधर्मिकं ज्ञानं संशय इत्युच्यते घटो इत्युच्यते इति ज्ञानेऽ-
तिव्याप्तिरपोभाकमावेति । रुदपर्वतो बद्धितदभाववन्तो इत्यत्रातिव्याप्तिवारणाय एकध-

एवमसाधारणधर्मज्ञानमपि कारणम् । यथा शब्दत्वस्य नित्यानित्यव्या-
वृत्तत्वं शब्दे गृहीत्वा शब्दो नित्यो न वेति सन्दिग्धे ।

विप्रतिपत्तिस्तु शब्दो नित्यो न वेत्यादिशब्दात्मिका न संशयकारणम्,
शब्दव्याप्तिज्ञानादीनां निश्चयमात्रजनकत्वस्वभावात् । किन्तु तत्र शब्देन को-
टिद्वयज्ञानं जन्यते संशयस्तु मानस एवेति ।

एवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशयाद्विषयसंशय इति । एवं व्याप्यसंशयादपि

सुषावलीमयूयः ।

मिकेति । दृक् संयोगवास्तदभावश्चेति समुच्चयवाराण्य विरुद्धेति । इच्छाम्बुदाघा-
विशेष्यदत्तम् । तथा च एकधर्मिवैयर्थ्यस्य एकधर्मितावच्छेदकविशिष्टविशेष्यस्वावच्छिन्ने-
त्यर्थः, तेन पर्वतो वह्निमात्रं द्रव्यं बहुधर्मावबदिति शान्द्युदासः ।

वस्तुतस्तु एकधर्मोऽन्विष्टविशेष्यकत्वानिवेशे पर्वतो वह्निमात्रं द्रव्यं बहुधर्मावबदिति
ज्ञानेऽतिव्याप्तिः, निवेशे च निरवच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकताकसंघट्टावच्छेदः इति तयो-
क्तोटीप्रकारतावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतापरकोटीप्रकारताशा-
लिज्ञानार्थं संशयत्वमिति ध्येयम् ।

न संशयकारणमिति । समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तदपलब्धयनुप-
लब्धव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः इति हि शौतमं सूत्रम्, अय-
मर्थः समानधर्मः कोटिद्वयसहचरितधर्मः, साधारणो धर्मः कर्त्तृत्वादिकमिति यावत्, अने-
कस्मात् सपश्चाद् विपक्षाच्च व्यावृत्तो धर्मः असाधारणो धर्मः नित्यादित्यव्यावृत्तशब्दा-
दिकमिति यावत्, तयोपपत्तेर्ज्ञानात् संशयः अर्थात् साधारणधर्मज्ञानमसाधारणधर्मज्ञानं च
संशयजनकं, विप्रतिपत्तिः विरुद्धकोटीप्रतिपादकं बाक्यं शब्दो नित्यो न वेति रूपं संशयजन-
कम्, उपलब्धिः प्रामाण्यम्, अनुपलब्धिप्रामाण्यं तयोरेष्यवत्त्वा संशयः प्रामाण्यसंशयः
अप्रामाण्यसंशयश्च विषयसंशयकारणम् चात् व्याप्यसंशयजन्यो व्यापकसंशय इत्यादेः संप्र-
हः । विशेषापेक्षो विमर्श इति लक्षणम् एकधर्मिकभावाभावाकारकत्वरूपविशेषवत् विशेष-
वापेक्षः विमर्शः ज्ञानमिति एव च साधारणासाधारणधर्मज्ञानस्यैव संशयजनकत्वे विप्रति-
पत्तेः संशयाजकत्वेन सूत्रविरोध इत्यत आह किंस्विति—

मानस एवेति । तथा च विप्रतिपत्तेरित्यत्र एवमप्य न जन्यत्वमर्थः, किन्तु प्रयोज्य-
त्वमिति न सूत्रविरोध इति भावः ।

प्रामाण्यसंशयादिति । प्रामाण्यमपदप्रामाण्यस्याप्युपलक्षणम्, तेन अप्रामाण्य-
संशयादपि विषयसंशय इति लभ्यते ।

व्याप्यसंशयादिति । ननु व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वे मानाभावः कोटि-
स्मरणदिष्ट एव तत्सम्भवादिति चेन्न महानसे हुताशो न जलहृदेति स्मरणवतः पर्वतमपि
पश्यतः धूमसंशयसत्त्वात्सत्त्वाभ्यां हुताशनसंशयसत्त्वात्सत्त्वदर्शनाद् व्याप्यसंशयस्य व्याप-
कसंशयहेतुत्वमिदमेति ।

न च साधारणधर्मज्ञानादेः संशयजनकत्वे परस्परं व्यभिचार इति बाध्यम् कार्यताव-
च्छेदकेऽप्यवहितोत्तरवनिवेशेनानुपात्तः ।

व्यापकसंशय इत्यादिकं योज्यम् । किन्तु संशये धर्मिज्ञानं धर्मीन्द्रियसन्निकर्षो
वा कारणमिति ॥ १३० ॥

दोषोऽप्रमाया जनका, प्रमायास्तु गुणो भवेत् ।

दोष इति । अप्रमां प्रति दोषः कारणम्, प्रमां प्रति गुणः कारणम् ।
तत्रापि पिप्तादिरूपा दोषाः, अनुगताः तेषां कारणत्वमन्यद्व्यतिरेकाभ्यां
सिद्धम् । गुणस्य प्रमाजनकत्वं ॥ अनुमानात्सिद्धम् । यथा प्रमा हानसाधा-
रणकारणमिन्नकारणजन्या जन्म्यहानत्वात् अप्रमावत् ।

न च दोषाभावे एक कारणमस्त्विति वाच्यम्, पीतः शुद्ध इति हानसंशये
पिप्तादौपसत्त्वाच्छुद्धत्वप्रमाप्राप्तप्रसङ्गात्, विनिगमनाविरहादनन्तदोषाभा-
वस्य कारणत्वमपेक्ष्य गुणस्य कारणताया न्याय्यत्वात् ।

न च गुणसत्त्वेऽपि पिप्तेन प्रतिषेधाच्छुद्धे न श्रैत्यहानमतः पिप्तादिदो-
षाभावात् कारणात्मन्यपेक्षं वाच्यं तथाच किं गुणस्य हेतुत्वकल्पनमेति वाच्य-
म्, तथाप्यन्यद्व्यतिरेकाभ्यां गुणस्यापि हेतुत्वसिद्धेः । एवं भ्रमं प्रति गुणा-
भावः कारणमित्यस्यापि सुवचत्वात् ।

पिप्तादिरूपादिरूपो दोषो नानाविधः स्मृतः ॥ १३१ ॥

तत्र दोषाः ॥ इत्याकाङ्क्षायामाह-पिप्तेति । क्वचित्पीतादिभ्रमे पिप्तां दोषं,
क्वचिच्छुद्धादेः स्वरूपपरिमाणभ्रमे दूरत्वं दोषः, क्वचिच्च पंथोरगभ्रमे मण्ड-
कयत्वात्जनमित्येषं रूपः दोषः अनुगता एव आन्तिजनका इत्यर्थः ॥ १३१ ॥

मुक्तावलीमयूखः ।

ननु साधारणधर्मिज्ञानादेरिव धर्मिज्ञानस्यापि संशयजनकत्वात् तत्कृतः संशयविभागः
कृतो न कृत इत्यत आह—किन्त्विति ।

संशये—संशयमात्रे । तथा च संशयत्वसमव्याप्तत्वात् धर्मिज्ञानजन्यताबन्धेदकस्य
न संशयविभाजकताबन्धेदकत्वमिति भावः ।

ननु धर्मिज्ञानस्य संशयजनकत्वे मानाभावः न च धर्मिज्ञानमन्तरेण संशयापत्तिरेव मा-
नमिति वाच्यम् इन्द्रियसन्निकर्षे सतीशपत्तेरित्याह—इन्द्रियसन्निकर्षो वेति ॥ १३० ॥

मपेक्षज्ज्ञाने व्यभिचारवर्तमान्य हेतौ जन्येति ।

दोषाभावे एवेति । तथा चार्थो-तरमिति भावः ।

ननु पिप्तात्मकदोषाभावः श्वैत्यप्रमायामेव कारणं न शुद्धप्रमायामत आह—विनि-
गमनाविरहादिति । प्रमायां दोषाभावः गुणो वा कारणमित्यत्र विनिगमनाविरहा-
दिति भावः ।

वस्तुतो गुणहेतुतायामेव विनिगमकमस्तोत्याह—न्याय्यत्वादिति ।

गुणस्यापीति । तथा च पिप्तादिदोषाभावसत्त्वेऽपि विशेषणवद्विशेष्यरूपगुणाभा-
वात् शब्दे पीतत्वप्रमेति दोषाभावेन न शुद्धस्यान्यथासिद्धिरिति भावः ।

अथ के गुणः । इत्याकाङ्क्षायां प्रत्यक्षादौ क्रमशो गुणान्दर्शयति—

प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समम् ।

सन्निकर्षो गुणस्तु स्यादथ त्वनुमितौ पुनः ॥ १३२ ॥

पक्षे साध्यविशिष्टे तु पराशर्मो गुणो भवेत् ।

शक्ये सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः ॥ १३३ ॥

शान्दबोधे योग्यतायास्तात्पर्यस्याथ वा प्रमा ।

गुणः स्यात्, अमभिन्नं तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा ॥ १३४ ॥

प्रत्यक्षे त्विति । प्रत्यक्षे विशेषणवद्विशेष्यसन्निकर्षो गुणः । अनुमितौ साध्यवति साध्यव्याप्यवैशिष्ट्यज्ञानं गुण एवमत्राप्युच्यते ।

प्रमां निरूपयति—अममिन्नमिति ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

ननु यत्र शुक्तिरजतयोरिमे रजते इति ज्ञानं जातं तत्र रजताद्येऽपि प्रमा न स्यात् तदज्ञानस्य अममिन्नत्वाभावादित्वाद्माह—

अथ वा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वद्विशेष्यकम् ।

तत्प्रमा, न प्रमा नापि अमः स्यान्निर्विकल्पकम् ॥ १३५ ॥

प्रकारताद्विशून्यं हि सम्बन्धानवगाहि तत् ।

अथवेति । तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमेत्यर्थः । अथैवं स्मृतेरपि प्रमात्वं स्यात्, ततः किमिति चेत्, तथासति तत्करणस्यापि प्रमाणान्तरत्वं स्यादिति चेद्—न यथार्थानुभवकरणस्यैव प्रमाणत्वेन विवक्षितत्वात् ।

इदं तु बोध्यम् । येन सम्यग्धेन यद्वत्ता तेन सम्यग्धेन तद्वद्विशेष्यकत्वं तेन सम्यग्धेन तत्प्रकारकत्वं च वाच्यम्, तेन कपालादौ संयोगादिना घटादिज्ञाने नातिश्यातिः ।

एवं सति निर्विकल्पकं प्रमा न स्यात् तस्य सप्रकारकत्वाभावात् तद्वद्विशेष्यकत्वं न भवति ।

ननु बुद्धेः कपिसंयोगज्ञानं अमः प्रमा च स्यादिति चेद् न—प्रतियोगिद्वयधिकरणसंयोगाभावाच्च तत्संयोगज्ञानस्य अमत्वात् ।

मुष्णवलीमयूतः ।

शक्ये इति । गवयो गवयपदवाच्य इदुपमितौ गवयत्वावच्छिन्ने शक्ये सादृश्यज्ञानं कारणम् शान्दबोधे योग्यताप्रमा तात्पर्यप्रमा वा कारणमित्यर्थः ॥ १३१-१३४ ॥

तद्वद्विशेष्यकत्वे सतीति । तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्ववज्ज्ञानमित्यर्थः । सति सत्प्रमा अवच्छिन्नार्थकत्वात् तत्प्रकारकभूमेऽतिव्याप्तेस्तद्वद्विशेष्यकेति । रजते एव दम्भमिति बुद्धेरजतत्वप्रमात्वापत्तिरतस्तत्प्रकारकेति । ज्ञानपदं तादृशेच्छायाः मतिष्मातिवारणाय । एवं—तत्प्रकारकत्वनिवेगे इत्यर्थः ।

न च वृक्षे कपिसंयोगमावावच्छेदेन संयोगज्ञानं भ्रमो न स्यात्तत्र सं-
योगाभावाच्च प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति, चाच्यम्, तत्र संयोगाभावा-
वच्छेदेन संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात् । लक्ष्यस्यानुगमाल्लक्षणानुगमेऽपि न
क्षतिः ॥ १२५ ॥

प्रमात्वं न स्वतो ग्राह्यं संशयानुपपत्तितः ॥ १२६ ॥

प्रमात्वमिति । मोमांसका हि प्रमात्वं स्वतो ग्राह्यमिति वदन्ति ।

तत्र गुरुणां मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशरूपत्वात्तज्ज्ञानप्रमात्वं तेनैव गृह्यते ।

संयोगाभावावच्छेदेनेति । मूलावच्छेदेन संयोगाभाववति, इति । मूलावच्छेदेन

संयोगात् इति बुद्धेर्भ्रमत्वं न स्यादित्यर्थः ।

अप्रमात्वादिति । तदर्थं संयोगाभावावच्छेदकावच्छेदेन संयोगज्ञानं भ्रम इति, लक्ष-
णान्तरस्य स्वीकर्तव्यत्वादिति भावः ।

नन्वेवं लक्ष्याननुगम इत्यत आह—लक्ष्यस्येति ।

अथ पाकषटे श्यामरूपवत्प्रतीतेः प्रमात्वं स्यादिति चेद्विज्ञापतेः । षट्स्य कदाचि-
च्छ्यामत्वात् वर्तमानशब्दस्य च प्रमात्वावर्तकत्वादित्यलम् ॥ १२५ ॥

प्रमात्वं—तद्वति तात्पर्यकत्वम् ।

न स्वतो ग्राह्यमिति ।

प्रामाण्यप्रामाण्यत्वे स्वतः साङ्ख्याः समाधिताः । नैवायिकास्तै परतः, सोमसाधरमं स्वतः ।।
प्रथमं परतस्त्वानुः प्रामाण्यं, वेदवादिनः । प्रामाण्यत्वं स्वतः प्राहुः परतश्चाप्रामाण्यताम् ॥

इति मतसद्वप्रहः सर्वेऽक्षेपसद्वप्रहः ।

स्वतो ग्राह्यमित्यत्र स्वपदमात्रपरमासीयपरं च । तत्र गुरुः प्रमाकरः तन्मते स्वप-
दमात्मपरं तन्मते हि घट इति ज्ञानं स्यता हेम, वेति त्रिवचं, मासते, अतः पवते त्रिपुटी-
प्रतिभासवादिन इत्युच्यन्ते इति, एतन्मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वात् स्वनिष्ठप्रामाण्यं, तद्व-
त्तत्ताप्रकारकत्वकर्मत्वेन गृह्यते । तदाहुर्गुरुमतानुयायिनः—

अर्थक्रियाज्ञानासंवादाद् गुणवरकारणज्ञानाद्वा ज्ञानप्रामाण्यनिश्चय इति पूर्वपक्षः ।

सिद्धान्तस्तु न ज्ञानमव्यभिचारनिश्चयमुखेनार्थं निश्चिनोति किन्तु स्वतः एव यदि
स्वतो निश्चेतुं न शक्यतात् तदा निश्चयस्यात्यन्तसिम्भव एव इत्यान्वयमशेषस्य—जगती
भवेत् नहि स्वतोऽनिश्चितोऽर्थः परतोऽपि निश्चेतुं शक्यते परस्यापि—पूर्ववदेवाप्रामाण्य-
यमा घटज्ञानमस्तस्यपि घटे दृष्टमित्यनिश्चयकं तत्कार्यक्रियाज्ञानमपि स्वप्नावस्थायाव-
स्यामेव च तस्या दृष्टमिति न केनापि निश्चेतुं शक्यते तथा घटनिश्चयस्तु दूरत एव तथा
सवादो नाम तद्विषयं ज्ञानान्तरम् तस्य पूर्वज्ञानात्को विशेषः, येन तेनानिश्चितमनेन नि-
श्चीयेत तथा गुणज्ञानादपि—गुण्ये निश्चेतुं न शक्यते किं पुनः पूर्वज्ञानप्रामाण्यम् तस्मा-
त्स्वत एव प्रामाण्यम् परतस्त्वप्रामाण्यं दोषज्ञानाद्वापकज्ञानाद्वा वेदे तु दोषाभावात् स्वतः
प्राप्तं प्रामाण्यं मुख्यमिति ।

तेनैव गृह्यते इति । ज्ञाने गृह्यमाणे ज्ञाननिष्ठज्ञानत्वादिधर्मवत्, तन्निष्ठप्रामाण्य-

भट्टानां मते ज्ञानमतीन्द्रियम्, ज्ञानजन्या ज्ञातता प्रत्यक्षा, तथा च ज्ञान-
मनुमीयते ।

सुरारिमिश्राणां मतेऽनुव्यवसायेन ज्ञानं गृह्यते । सर्वेषामपि मते तज्ज्ञा-
नविषयकज्ञानेन तज्ज्ञानप्रामाण्यं गृह्यते । विषयनिरूप्यं हि ज्ञानमतीन्द्रिय-
विषयो विषयः ।

तन्मतं दुष्यति-न स्यतो प्राज्ञमिति । संशयेति । यदि ज्ञानस्य प्रामा-
ण्यं स्यतो प्राज्ञं स्यात्, तदाऽनन्यासदृशायजज्ञाने प्रामाण्यसंशयो न स्यात् ।

मुष्णवलीमशूयः ।

अपि ज्ञानप्राप्त्यप्राप्तमप्येव गृह्यते इति तन्मते अयं घटो घटमहं ज्ञानमतीत्याशकारकं ज्ञान-
मिति भावः ।

भट्टानां—कुमारिलभट्टानां मते ज्ञानजन्यया शक्यतापरपर्यायया विषयनिष्ठया ज्ञात-
तया ज्ञानप्रामाण्यमनुमेयमिति एतन्मते स्वतोप्राप्तमित्यत्रत्यं स्वपदमात्मीयपरं तत्तच्च
स्वीयया ज्ञाततया प्रामाण्यं गृह्यते इत्यर्थः ।

तथाचेति । इयं शतशो घटविशेष्यकपटत्वप्रकारकज्ञानजन्या घटवृत्तिघटत्वप्रकार-
कज्ञाततात्वाद् वा यद्वृत्तिर्याप्रकारिका ज्ञातता सा तद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानसाध्या, यथा
पटे पटत्वप्रकारिका ज्ञाततेति ।

तथा बाहुः शास्त्रदीपिकाकराः । ज्ञानक्रिया हि सकर्मिक कर्मभूतेऽर्थे फलं जनयति
पाकारिद्वयं तच्च फलमैन्द्रियकं ज्ञानजन्यमापरोक्ष्यम् सिद्धादिज्ञानजन्यं तु यातोक्ष्यम् ।
अस्ति हि विषयाविषयविभागः सार्वभौमिकः न च फलमन्तरेणायं विभागः सम्भवतीति
तथाभीयते तदेव च फलं कार्यभूतं कारणभूतं विज्ञानमुपलभ्यति इति सिध्यत्यस्त्यक्षमपि
शक्यमिति । अयं गतो वा ज्ञानजन्योतिष्ठायः कल्पयति ज्ञानम् । अवश्यमनज्ञोक्तरीत्यास-
मतिशयव्यतिर्यप्रतिपाद्यदिभिरपीति ।

सुरारिमिश्राणां मते ज्ञानमनुव्यवसायेन गृह्यते इति विषयनिरूप्यं ज्ञानमतीन्द्रियं
गृह्यमाणे घटत्वप्रकारत्वं गृह्यते इति एतन्मतेऽपि स्वतोप्राप्तमित्यत्रत्यं स्वपदमात्मीयपरं
स्वीयेन स्वविषयकज्ञाने स्वप्रामाण्यं गृह्यते इत्यर्थः; अत्र एव सुसारेस्तृतीयः पन्था इति
चौकोक्तिः इतीमे त्रयोपि मीमांसकाः तत्र सुरारिमिश्राणां मतमतिपादकः कोऽपि ग्रन्थो न
मिलतीति महान्-शेदः ।

अनुव्यवसायेनेति । व्यवसायः ज्ञानम् अनुव्यवसायः ज्ञानानन्तरं व्यापमानं ज्ञान-
विषयकं ज्ञानम् ।

ननु ज्ञानज्ञानस्य विषयाविषयकत्वात् कथं विषयघटितप्रामाण्यं तस्य विषय इत्यतो
ज्ञानज्ञानस्य विषयविषयकत्वे प्रमाणाभाद—विषयनिरूप्यमिति । तथा च ज्ञानं विषय-
विषयताकृतितत्त्वविषयताकप्रत्यक्षकं विषयाविषयकप्रत्यक्षविषयत्वे सति तस्यैव विषय-
त्वादित्यनुमानं शास्त्रप्रत्यक्षविषयविषयकत्वे प्रामाण्यमिति भावः ।

अनन्यासदृशेति । अनवगृह्यप्रामाण्यकैत्यर्थः ।

तत्र हि यदि ज्ञानं ज्ञातं तदा स्वप्नमेव प्रामाण्यं ज्ञातमेवेति कथं संशयः, यदि ज्ञानं न ज्ञातं तदा धर्मिज्ञानाभावात्कथं संशयः । तस्माज्ज्ञाने प्रामाण्यमनुमेयम् ।

तथाहि—इदं ज्ञानं प्रमा संवादिप्रवृत्तिजनकत्वात्, यत्रैवं, तत्रैवं, यथाऽप्रमा । इदं पृथिवीत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा गन्धवति पृथिवीत्वप्रकारकज्ञानत्वात् । एवमिदं जलत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा स्नेहवति जलत्वप्रकारकज्ञानत्वात् ।

न च हेतुज्ञाने कथं जातमिति वाच्यम्, पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्य स्वतो प्राप्तात्वात् । तत्र गन्धाग्रहेण गन्धवद्विशेष्यकत्वस्यापि सुग्रहत्वात् । तत्प्रकारकत्वावच्छिन्नतद्विशेष्यकत्वं परं न गृह्यते संश(१)यानुरोधात् ।

ननु सर्वेषां ज्ञानानां यथार्थत्वात्प्रमालक्षणे तद्वद्विशेष्यकत्वं, विशेषणं

मुक्तावलीमयूखः ।

ज्ञातमेव—निश्चितमेव । गन्धवत्तीति । व्याप्यवति व्यापकप्रकारकत्वस्य व्यापकवति व्यापकप्रकारकत्वव्याप्यत्वादिति भावः ।

ननु सर्वेषां ज्ञानानां यथार्थत्वादिति । इदं हि प्रभाकरमतं तन्मते यथाप्यं सर्वज्ञानसाधारणं सर्वस्य ज्ञानस्यार्थान्यभिचरित्वेन तल्लयमात् ।

ननु कथमन्यभिचारः इदं रजतं पीतश्चाङ्गः इत्यादिविपर्ययस्य, स्थाणुर्वा पुरुषोवेत्यादिः संशयस्य, स्वप्नस्य, वाऽतथात्वात् रजतप्रतिपत्तिश्च पुरोगतां शुक्तिमेव रजतरेनाप्यवस्थेति रजतमात्रगोचरस्य च 'इदं रजतम्' इति सामानाधिकरण्यं न स्यात् रजतार्थिनः पुरोवर्तिनि शुक्तिशकले प्रवृत्तिर्न स्यात् अवगतिप्रतिपत्त्योरेकविपर्ययत्वात् एव पीतः चाङ्ग इत्यादिविपर्ययान्यथावदातिरूपाः इति चेद्—

उच्यते यस्मां सविदि योऽयौऽवभासते स तस्या विषयो नान्यः । तस्य तन्नामवभासात् अनवभासमानस्य विषयवैदृष्टिप्रसङ्गात् तेनान्यस्यान्ययामानं प्रतीतिविरोधमेव ततोऽत्र न रजतप्रतीतिः शुक्तिगोचरा तत्र तस्यानवभासात् । किन्तु रजतगोचरैव ।

संशयानुरोधादिति । यतदन्तरम्—

(१) न च प्रमात्वस्य प्रसिद्धिः कथमिति वाच्यम् ज्ञानप्रमात्वस्य स्वतो प्राप्तात्वात् ।

न च प्रकारभेदेन प्रामाण्यभेदाद् बलत्वप्रकारकत्वादेः कथं प्रसिद्धिरिति वाच्यम् बलत्वप्रकारकत्वस्य स्वविशेष्यकत्वस्य च स्वतो प्राप्तात्वात् यदस्य च पूर्वमुपस्थितत्वात् बलविशेष्यकं बलत्वप्रकारकमिति ज्ञाने प्रामाण्यस्य बाधकमात्रः, यत्रैवापरं तु प्रामाण्यं न गृह्यते तत्र सशयज्ञानप्रसङ्गे संशयस्यैवोपपत्तेः किं चाभ्यासदशायां दृष्टीयानुभवसाध्यादिना प्रामाण्यस्य स्वतत्त्वं ग्रहणम्भावात् प्रथमानुभवस्योपरि न प्रत्याहकमिति कल्प्यते संशयानुरोधात् ।

अथ प्रामाण्यानुमितौ प्रामाण्यमप्येव न तस्य विषयनिश्चयरूपत्वात् तत्र प्रामाण्यमहो वाच्यः सोऽप्यनुमित्यन्तरेणेति फलमुखी कारणमुखी वाऽनवभासेति चेद्—न—अगृहीताप्रामाण्यप्राहकस्यैव निश्चयरूपत्वात् यत्र च प्रामाण्यसंशयस्तत्रैव प्रामाण्यानुमितौ तेषां यावदाङ्गं प्रामाण्यानुमितिर्निरूप्यत एव सर्वत्र तु न संशयः कचिकोऽप्यनुपस्थितः कचिद्विशेष्यदर्थनादिकेः कचिद्विषयान्तरसम्प्रापदिति संशयः इति विद्वान्नासमुदिते महामहोपाध्याय जडमणशास्त्रि प्राविष्टसंशोचितेऽधिकः, पाठः स च दिनकरेणाभ्यासनात्वात्प्रचित इव प्रतिभाति ।

व्यर्थम्—

न च रक्षे रजतार्थिनः प्रवृत्तिर्भ्रमजन्या न स्यात्-तत्र भवे भ्रमस्याभा-
वादिति याच्यम्, तत्र हि दोषाद्योनस्य पुरोवर्तिनि स्वतन्त्रोपस्थितरजत-
मुखावलीमयसः ।

ननु तर्हि पुरोवर्तिनि इदं रजतमिति विशिष्टधीनिर्वाहः कथम् ? इत्थम् प्रथममिन्द्र-
बार्धसन्निकर्षे षति शुक्तिफाभाजमगृहीतविशेषधर्मकम् 'इदम्' इति सामान्येन गृह्यते-तदनु
होषवधात् तदंशविकृतं तत्सदृशं रजतमात्रं स्मर्यते लोके च सदृशदर्शनात्सदृशस्मृतिर्द्वैव,
तच्च स्मरणं तदंशप्रमोषादनुभवसमानाकारं एवास्मान्दावयोरविवादम् तत्र गृहमाणस्म-
र्यमाणबोध्यस्मरणबोधा भेदाग्रहात् केवलसामान्वाकारोपलब्धादिति व्यवहारः न तु वि-
शिष्टधीतः । तस्य एव प्रवृत्तिरपि युक्ता उत्तरत्वात् न भेदग्रहणे व्यवहारविसंवादाद्योप्युप-
पन्नः । स च न पूर्वज्ञातविषयापहारः तयोर्व्यवस्थात् किन्तु व्यवहारविसंवाद एव न हि
ज्ञानं वार्यं तस्य यथावत्तत् किन्तु व्यवहार एव ।

ननु भवेत्तानेदमसोऽनुभवः रजतज्ञस्य कथं स्मृतिः तत्तत्प्रमोषान् न हि तत्र तदिति,
प्रतीतिर्यदेति ततोऽनुभवत्वमेवोचितम् सत्यम् न तावच्चानुसोऽनुभवः तदसम्प्रयोगात् । ना-
प्यनुमितिर्लिङ्गाभावात् परिशेषात् स्मृतिरेव तदंशप्रमोपस्तु बोधवशात् । अत एव पामराणां
तत्रानुभवव्यवहारः परीक्षकाणां त्वन्यथा ।

ननु मद्गोचरं ज्ञानं तत्रैव प्रवृत्तिः रजतज्ञानं च न शुक्तिगोचरं अतः कथं तत्र प्रवृत्ति-
रिति चेत्तस्यैव सम्यग्प्रज्ञतत्त्वमेव तथैव अत्र तु सा केवलभेदाग्रहनिबन्धना ।

तथा पीतसदृशबोधोऽपि वचार्थ एव तथा हि नेत्रवर्तिनि स्वच्छे पित्तद्रव्ये सप्रदिग्मभिः
सह निर्गते तद्वन्तपीतिमात्रं गृह्यते तथा दोषवच्छब्दवार्थं च परस्परसाक्षात्क्षयोस्तयोर्वि-
द्यमानोऽप्यसम्बन्धो न युज्यते ततश्च तत्रासम्बन्धाग्रहाद्विशिष्टबोधव्यवहारः प्रवृत्तिरिति तत्र एव ।

द्विचन्द्रज्ञानेऽप्यसम्बन्धमादिदोषादिभ्योः प्रविमर्शो नाप्यनरश्मिरेकस्मिन्मन्त्रमसिद्धिरिव
जनयति तत्र द्वित्वस्य चन्द्रमससाधुसम्बन्धाग्रहाद् द्वौ चन्द्रावित्येवं व्यवहारः । तथा सर्वतो-
दिशमाद्युपसर्गिण्यलातदन्धेऽपि निरन्तरधियो जायन्ते तत्रान्तरालाग्रहणाच्चक्रवृत्तिव्यवहारः
अलाते च चक्रव्यवहारः तथादर्पणे नयनरश्मिनिपतितः प्रथमं सविशेषं दर्पणं गृह्णाति
पथात् प्रतिहतः परावृत्तो मुखमात्रं तत्र दर्पणस्य मुखस्य च भेदाग्रहादर्पणे मुखव्यवहारः ।

स्वप्नस्तत्स्मृतिरेव न ज्ञानमनुदे स समुदेति दोषाच्च तत्ताप्रमोषः ।

तथा संशयोऽपि नैकं ज्ञानं किन्तु द्वे एते स्याणुत्पुरुषयोर्वरे प्रमुखात्तांशे परस्पर-
विनिर्मुक्ते पुरस्थितोर्भवस्तु दर्शनाज्जायमाने स्मृतिरूपे एतत्सर्वं यथार्थमेव परस्परवि-
निर्मुक्तयोस्तयोर्विशेषयोः पुरस्थिते धर्मिणि एकस्यापि व्यवस्था नास्तीति व्यवस्थित-
व्यवहारं प्रवर्तयितुमशक्नुवन् संशय इति भवति तत्र संशयव्यवहारोऽतः सर्वं ज्ञानं यथा-
र्थमिति सिद्धम् ।

अत एव श्रीभाम्यकारैरपि 'यथार्थं सर्वविज्ञानमिति वेदविद्वांमतम्' इत्युक्तम् ।

व्यर्थमिति । तद्व्यावर्त्याया अन्यथाख्यातेरभावात् ।

भ्रमजन्येति । न्यायनये भ्रमजन्या प्रवृत्तिसर्वन्यते न स्वादिति भावः ।

भ्रमस्य—अन्यथाख्यातेः । तत्र—रजगोचरविसंवादिप्रतीतिप्रवृत्तौ । रजते 'इदं',

मेदामहस्य हेतुत्वात् ।

सत्यरजतस्थले ॥ विशिष्टज्ञानस्य सत्तात्तदेव कारणम्, अस्तु 'या तथापि रजतभेदाग्रहः एव कारणमिति ।

न चाग्न्याख्यातिः सम्भवति, रजतप्रत्यक्षकारणस्य रजतसन्निकर्षस्याभावाद्भङ्गे रजतबुद्धेरनुपपत्तेरिति चेद्—

न सत्यरजतस्थले प्रवृत्तिं प्रति विशिष्टज्ञानस्य हेतुतायाः क्लृप्तत्वाद्भङ्गस्यापि तत्कल्पनात् ।

न च संवादिप्रवृत्तौ तत्कारणं, विसंवादिप्रवृत्तौ च मेदामहः कारणमिति धार्यम् साधनेन प्रवृत्तिमात्रे तस्य हेतुत्वकल्पनम् ।

इत्थं च रङ्गे रजतस्य विशिष्टबुद्धयनुरोधेन ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिकल्पनेऽपि न क्षतिः, फलमुखगौरवस्यादोषत्वात् ।

किञ्च (यत्र) रङ्गरजतयोरिमे रजते रङ्गे वेति ज्ञानं जातं तत्र न कारणवाचोऽपि ।

मुक्तावलीमयूखः ।

रजतम्' इति ज्ञानकाले रजतभेदामहस्यरजतसिद्धिप्रवृत्त्यापत्तिवारणाय दोषाधीनस्यैष्युक्तं न्यायनये दोषाधीनो यो रजतभ्रमस्तत्स्थानामिविकिरजतभेदामहस्यैव तन्मते, दोषाधीनतया रजते रजतभेदामहस्य दोषाधीनत्वादिति भावः ।

हेतुत्वादिति । न्यायनयेऽपि 'इदं रजतम्' इति भ्रमे हेतुतया रजतभेदामहस्य तत्रावश्यकतया तस्यैव हेतुत्वं युक्तं 'तद्वैतौरेव तत्त्वे कितेनेति' न्यायादिति भावः ।

ननु रजतत्वादे सन्निकर्षाभावाच्चान्मन्वाख्यातिः सम्भवति इत्यत आह इत्थं चेति । प्रवृत्तिमात्रे विशिष्टबुद्धेर्हेतुत्वसिद्धौ चेत्पर्यः । स्वसंयुक्तमनःसंशुक्लमसमवेतस्मृतिविषयत्वरूपज्ञानलक्षणप्रत्यासत्त्या रजतत्वस्य भ्रान्तमिति भावः ।

फलमुखेति । निषादस्थपत्यधिकरणसिद्धान्तसिद्धोऽयं न्यायः । तथाहि "यास्तुमयं रौद्रं चरुं निर्धयेत्" इति प्रकृत्य भूयते "एतया निषादस्थपतिं याजयेत्" अत्र संशयः निषादानां स्थपतिः इति पृथीतरूपेण निषादस्वामी कश्चात्रैवर्गिक, निषादश्चासौ स्थपतिरिति कर्मधारयेण निषाद एव वा विवक्षितः तत्र निषादस्य सङ्कीर्णजातिमतो वेदानधिकारात् पृथीतरूपेण श्रैवर्गिक एवेति पूर्वपक्षे पृथीतरूपे निषादपदस्य निषादधम्बन्धिनि लक्षणायां गौरवेण साधवात् कर्मधारय एव सतत एतद्यागोपयोगिमन्त्रेष्वधिकारः निषादस्य कल्प्यते इति सिद्धान्तः । अनेन आदौ साधनमनुष्ठत्यान्ते गौरवसहने न दोषावहमिति स्पष्टमेवावगम्यत इति ।

ननु ममापि प्रवृत्तिमात्रे मेदामह एव कारणं न तु विसंवादिप्रवृत्तिस्थले मेदामहः संवादिप्रवृत्तिस्थले च विशिष्टज्ञानं कारणमिति वैषम्यमिदं परितोषादाह—किञ्चेति । यत्र रङ्गे रजते च शुभपदिन्द्रियसन्निकर्षात् रजतरजयोः इमे रजते रङ्गे वेति ज्ञानं जातं तत्र रजत्वेन रङ्गत्वेन च स्वसंयुक्तमवधारणस्य सत्त्वात् रजते रङ्गत्वस्य रङ्गे रजतत्वस्य वा भ्रान्तसम्भवाद् अन्यथाख्यातिस्वीकारे बाधकामावः न चेदं भ्रमेति भ्रमितव्यं विशेषणवद्विरोध-

अपि च यत्र रज्जरजतयोरिमे रजतरङ्गे इति ज्ञानं तत्रोभयत्र युगप-
त्प्रवृत्तिनिवृत्ती स्यातां रङ्गे रङ्गमेदमहे रजते रजतमेदमहे चान्यथाप्या-
तिभयात्, स्वन्मते दोषादेव रङ्गे रजतमेदामहस्य रजते रङ्गमेदामहस्य
च सत्त्वात् ।

किञ्चानुमितिं प्रति मेदामहस्य हेतुन्ये जलद्वदे घट्टिष्याप्यधूमवद्भेदा-
प्रदादनुमितिनिराशया । यदि च विशिष्टज्ञानं कारणं तदाऽयोगोलके घट्टि-
ष्याप्यधूमज्ञानमनुमित्यनुरोधाशपतितम् । (सेयमुभयतः पाशः रज्जुः) ।

इत्थं चान्यथाप्याती प्रत्यक्षमेव प्रमाणं रङ्गं रजततयाऽपेक्षितमित्यनुभवा-
दिति सङ्क्षेपः ॥ १३६ ॥

पूर्वं व्याप्तिवत्ता, तद्ग्रहोपायस्तु न दर्शित इत्यतस्तं दर्शयति—

व्यभिचारस्याग्रहोऽपि सहचारग्रहस्तथा ।

हेतुर्व्याप्तिग्रहे, तर्कः कचिच्छङ्कानिवर्तकः ॥ १३७ ॥

व्यभिचारस्येति । व्यभिचारग्रहः सहचारग्रहश्च व्याप्तिग्रहे कारणम् ।

व्यभिचारग्रहस्य व्याप्तिग्रहे प्रतिबन्धकत्वात्तदभावः कारणमित्यर्थः ।

मुक्तावर्गीमयूषः ।

सन्निकर्षरूपप्रमासामन्वभावादिति भावः ।

ननु तत्तद्विशेष्ये तत्तद्विशिष्टबुद्धिं प्रति तत्तद्विशेष्ये तत्तद्विशेष्यपदितसन्निकर्षहेतुः ।
तथापि रजतवदितसंयुक्तसमवायेन रङ्गे न रजतत्वमानसम्भव इति नान्यथाक्यातिसम्भव-
इत्यत आह—अपिचेति ।

प्रवृत्तिनिवृत्ती इति । रजते इष्टमेदामहरूपा प्रवृत्तिसामग्रीसत्त्वेन प्रवृत्तिः, रङ्गे
अनिष्टमेदामहरूपानिवृत्तिसामग्रीसत्त्वेन च निवृत्तिः स्यादिति भावः ।

रङ्गे रङ्गमेदमहे—इत्यस्य रङ्गे रङ्गमेदामहस्य रजते रजतमेदामहस्य च सत्त्वेने-
त्यादिः । तथा च रङ्गमेदामहे सति दोषादेव रङ्गमेदमहो नान्य इति अन्यथाप्यात्वाप-
त्तिरिति भावः ।

ननु रङ्गे रजतमेदामहप्रयोजकदोषस्य प्रतिबन्धकस्य सद्भावात् रङ्गे निवृत्तिः, एवं रजते
रङ्गमेदामहप्रयोजकदोषस्य प्रतिबन्धकस्य सद्भावात् प्रवृत्तिरित्यत आह—किञ्चेति ।

मेदामहस्य—व्याप्यवद्भेदामहस्य ।

ननु हदे घट्टिष्याप्यधूमवद्भेदामहस्य हदे घट्टिमान् इत्यन्यथाक्यातिरूपानुमितिः
किन्तु अनुभवत्तरगुरुर्णं ज्ञानरूपमेवावृत्तिसंसर्गमित्यनुवेराह—इत्थं चेति । तथा
चानुस्यूतस्य एवान्यथाक्याती प्रमाणमिति भावः ॥ १३६ ॥

ननु प्रामाण्यस्यानुमानगम्यत्वं प्रतिपादितं तच्चानुमानस्य प्रमाणत्वसिद्धौ स्यात् तदे-
तेन प्रादुर्भावानेन व्याप्तिज्ञानाभावादतः प्रामाण्योपपादकत्वेनोपादातसत्तत्त्वा व्याप्तिग्रहो-
पायमाह—पूर्वमिति ।

प्रतिबन्धकत्वादिति । अरण्यमूलाभाप्रतियोगित्वं हि प्रतिबन्धकत्वम् ।

एवमन्यव्यतिरेकाभ्यां सहचारग्रहस्यापि हेतुता । भूयोदर्शनं तु न कारणं—व्यभिचारास्फूर्तीं सहृदयनेऽपि क्वचिद्व्यतिग्रहात् । क्वचिद्व्यभिचारा-
द्भाविधूननद्वारा भूयोदर्शनमुपयुज्यते ।

यत्र तु भूयोदर्शनादपि शङ्का नापैति तत्र विषये बाधकस्तर्कोऽपेक्षितः ।
तथाहि—बह्विविरहियपि धूमः स्यादिति यथाशङ्का भवति, तदा सा बहि-
धूमयोः कार्यकारणभावस्य प्रतिसन्धानान्नवर्तते । यद्येवं बहिमात्रं स्यात्तदा
धूमवान्न स्यात् कारणं विना कार्यानुत्पत्तेः । यदि च क्वचित्कारणं विनापि
कार्यं भविष्यति तदाऽहेतुक एव भविष्यतीति तथाप्याशङ्का भवेत्, तदा सा
व्याघातादपसारणीया । यदि हि कारणं विना कार्यं स्यात्, तदा धूमार्थं
यद्वेष्टुमर्थं भोजनस्य वा नियमत उपादानं तथैव न स्यादिति । यत्र स्वतः
एव शङ्का नाग्रतरति तत्र न तर्कापेक्षाप्रोति तदिदमुक्तम्—तर्कः क्वचिच्छङ्का-
निवर्तक इति ॥ १३७ ॥

इदानीं परकीयव्याप्तिग्रहप्रतिपक्षार्थमुपाधि निरूपयति—

साध्यस्य व्यापको यस्तु हेतोरव्यापकस्तथा ।

स उपाधिर्भवेत्तस्य निष्कर्षोऽयं प्रदर्श्यते ॥ १३८ ॥

मुकावलीमयूखः ।

यद्ययमिति । अयं—धूमवान्पूर्वतः । कारणं विनेति । तथाच यदि धूमो बहि-
व्यभिचारी स्याद्बहिजन्यो न स्यादिति तर्काकारो बोध्यः । यथाधृतं तु न युक्तं तस्य विष-
यपरिक्षोभिकत्वेन व्याप्तिग्रहानौपयिकत्वादिति ध्येयम् ।

व्यापातमेव दर्शयति—यदि हीति ।
ननु तर्कप्रत्यापाद्यापादकत्वताशनं कारणं तत्र व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकव्यभिचारशङ्का-
निवर्तकस्तर्कोऽपेक्षित एवमपेक्षीत्यनवस्थेयत आह—यत्रेति । स्वतः एव—बाह्यासा-
मग्रीविरहादेव ।

तर्कापेक्षेस्वनन्तरमतो नानवस्थेति शेषः । ननु तर्कस्य न व्यभिचारशङ्कानिवर्तकत्वं
तर्ककारणीभूतव्याप्तिज्ञानेनैव तजिरादादिति चेदत्र केचित्—अनाहार्याशङ्कानिवर्तनस्य
तर्ककारणीभूतव्याप्तिज्ञानसाध्यत्वेऽपि आहार्याशङ्कानिवर्तनाय तर्कस्यापेक्षणात् । आहा-
र्यज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानाप्रतिबन्धत्वादिनिष्ठप्रसजनात्मकतर्केण आपादकज्ञाने आपाद्यज्ञान-
रूपानिष्ठसाधनत्वज्ञानजननद्वारा आपादकज्ञाने द्वयोः अन्यते तेन आपादकज्ञाने इच्छाप्रति-
बन्धः क्रियते । एवं च इच्छारूपकारणाभावादेव नाहार्यशङ्कोत्पत्तिरिति अर्थोत्पत्तिर्दं तर्कस्य
निवर्तकत्वम् ।

तर्कश्च आहार्यारोपविशेषः । तर्कस्य न मानस्वरूपव्याप्त्यो जातिविशेषो तर्क्यामीत्य-
नुभवसिद्धः । तर्कश्च द्विविधः । विषयपरिक्षोभकः व्याप्तिग्राहक्येति । आद्यः निर्धूमः
स्याधिर्वह्निः स्यादित्यादिः । द्वितीयः धूमो यदि बह्विव्यभिचारी स्याद्बहिजन्यो न स्या-
दित्यादिः ॥ १३७ ॥

इदानीमिति । व्याप्तिग्रहोपायनिरूपणानन्तरं वैपरीत्यसम्बन्धेन व्याप्तिनिधयाना-

साध्येत्यति । साध्यत्वमिमत्तव्यापकत्वे सति साधनत्वमिमताव्यापकत्वमुपाधित्वमित्यर्थः ।

स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजन्यत्वं नोपाधिः स्यात्— तस्य साध्यव्यापकत्वाभावाच्छ्रमत्वस्य घटादावपि सत्त्वात्,

एवं वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वं नोपाधिः स्यात्—प्रत्यक्षत्वस्यात्मादिषु सत्त्वाच्च च रूपाभावात् ।

एवं ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यत्र भावत्वं नोपाधिः स्यात्—विनाशित्वस्य प्रागभावेऽपि सत्त्वाच्च च भावत्वाभावमिति चेद्—

न यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमित्यर्थं तात्पर्यात् ।

मित्रातनयत्वावच्छिन्नस्यामृत्वस्यव्यापकं शाकपाकजन्यत्वं, तदवच्छिन्नसाधनाव्यापकं च ।

एवं पक्षघनर्थाहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वस्य व्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वम्, यद्दिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाधनस्याव्यापकं च ।

एवं ध्वंसो विनाशो जन्यत्वादित्यत्र जन्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं भावत्वं धोष्यम् ।

सज्जेतौ तु एतादृशो घर्मो नास्ति यदवच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकं तदवच्छिन्नस्य साधनस्य चाव्यापकं किञ्चित्स्यात् ।

व्यभिचारिणि त्वन्तत उपाध्यधिकरणं यत्साध्याधिकरणं यच्चोपाधि-

मुक्तावलीमयूखः ।

साधनप्रयोजकव्यभिचारश्चाकारणज्ञानविषयत्वेन उपाधेः स्मरणात् स्मृतत्वे सत्युपेक्षानार्हत्वरूपप्रसङ्गसङ्गतोपाधिनिरूपणमिति भावः ।

स श्याम इति । काकः श्यामो मित्रातनयत्वादिस्थादातेत्यर्थः अत एव ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यनेन न धौनव्यत्वम् । अस्य साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाद् ध्वंसो विनाशी इत्यस्य साधनरूपपक्षघनर्थावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वात् ।

ननु साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं विवक्षणीयमत्रो नोक्तव्याप्तिरतः पक्षघनर्थावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्याव्याप्तिमाह—एवं वायुरिति ।

उद्भूतरूपवत्त्वमिति । ननु प्रत्यक्षं प्रति उद्भूतरूपस्याव्यापकत्वे रूपस्य मुतारामव्यापकत्वमिति उद्भूतपदं व्यर्थमिति चेन्न । उद्भूतपदस्य उपाधेः साध्यव्यापकत्वे कार्यकारणभाववृत्त्यानुकूलतर्कदर्शनार्थं सत्त्वात् ।

व्यभिचारिणि त्विति । धूमवान् बहेरित्यत्रादेर्न्यनसंयोग उपाधिः, उपाधेरादेर्न्यनसंयोगस्य, साध्यस्य धूमस्य, चाधिकरणं महानसत्त्विकमुपाधिनाऽऽदेर्न्यनसंयोगेन शून्यं धूमव्यभिचारनिरूपकधिकरणं च अवयवोक्तत्वादित्यत्रावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकत्वं बहिरूपसाधनाव्यापकत्वं चादेर्न्यनसंयोगस्येति । वायुः प्रत्यक्षोऽन्यत्वादित्यत्र प्रत्यक्षरूपसाध्याधिकरणमात्मा उद्भूतरूपरामकोपाधिधूम्यं साध्यव्यभिचारधिकरणं गतं तदन्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्य उद्भूतरूपेऽभावादाह उपाध्यधिकरणमिति

शुभं साध्यव्यभिचारनिरूपकमधिकरणं तदन्यतरत्वावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकत्वं साधनस्य चाव्यापकत्वमुपाधेरन्ततः सम्भवतीति ॥ १३८ ॥

अत एव लक्ष्यमप्युपाधिरूपमेतदनुसारेण वंशयति—

सर्वे साध्यसमानाधिकरणाः स्युरुपाधयः ।

हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता ॥ १३९ ॥

सर्व इत्यादिना । स्वसाध्येति । स्वम्-उपाधिः, स्वं च साध्यं च स्वसाध्ये तयोर्व्यभिचारितेत्यर्थः ॥ १३९ ॥

उपाधेर्व्यपकतावोजमाह—

व्यभिचारस्यानुमानमुपाधेयस्तु प्रयोजनम् ।

व्यभिचारस्येति । उपाधिव्यभिचारेण हेतो साध्यव्यभिचारानुमानमुपाधेः प्रयोजनमित्यर्थः ।

तथाहि—यत्र शुद्धसाध्यव्यापक उपाधिस्तत्र शुद्धनैवोपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानुमानम् । यथा धूमवान्बहेरित्यादौ बहिर्धूमव्यभिचारी तद्व्यापकाद्रिंघनसंयोगव्यभिचारित्यादिति, व्यापकव्यभिचारिणो व्याप्यव्यभिचारावश्यकतात् ।

मुक्तावलीमयूखः ।

उद्भूतरूपाधिकरणपरमाण्वान्वयान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्याप्रसिद्ध्या तद्दोषतादित्येवम-
तः—साध्याधिकरणमिति ।

उद्भूतरूपाधिकरणं मत्प्रत्यक्षत्वाधिकरणं घटादि तद्वत्सिद्धव्यत्वात्मकधर्मावच्छिन्नसा-
ध्यव्यापकत्वाभावादुक्तं यत्चेत्यादि ।

तत्रापि साध्यव्यभिचारधिकरणपरमाणुघटान्यतरत्वावच्छिन्नव्यत्वात्मकसाधनव्याप-
कत्वादुपाधिकरणमिति ।

तत्रैवोपाध्याधिकरणं साध्याधिकरणं घट उपाधिशून्यमधिकरणमात्रमा तदन्यतरत्वाव-
च्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावात् साध्यव्यभिचारनिरूपकमधिकरणमिति ।

उद्भूतरूपाधिकरणं मत्प्रत्यक्षत्वाधिकरणं घटः यत्तद्भूतरूपशून्यं प्रत्यक्षत्वाभावाधिकर-
णमतीन्द्रियरूपादि तदन्यतरत्वावच्छिन्नव्यत्वरूपसाधनाव्यापकत्वस्य उद्भूतरूपेऽभावात्सा-
ध्यव्यापकत्वाधिकरणमिति । अतएव साध्यव्यभिचारनिरूपकमधिकरणमिति प्रसिद्धं, १४०-
यं च साधननिष्ठसाध्यव्यभिचारनिरूपकमधिकरणमिति ॥ १४० ॥

सर्व इति । साध्यसमानाधिकरणास्ते सर्वे उपाधयः स्युः ते के इत्याकाङ्क्षायामाह
येषां एकस्मिन्नाश्रय एकाधिकरणावच्छेदेन स्वमुपाधिः साध्यं च तयोर्व्यभिचारित्व हेतो
र्यादित्यर्थः ।

अयमावः धूमवान् बहेरित्यत्र श्रयोपोलके धूमरूपसाध्यसमानाधिकरणयोर्द्रिंघन
संयोगस्य श्रयोपोलकावच्छेदेन बहौ योर्द्रिंघनसंयोगरूपोपाधेर्धूमरूपसाध्यस्य च व्यभि-
चारो वर्तते इति ॥ १४१ ॥

यत्र तु किञ्चिद्व्यापकसाध्यस्या । क उपाधिस्तत्र तद्वर्तमानेति उपाधि-
व्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानुमानम् । यथा स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ
मित्रातनयत्वं श्यामत्वव्यभिचारि मित्रातनये शाकपाकजत्वव्यभिचारि-
त्वादिति ।

याघानुज्ञातपक्षेनस्तु साध्यव्यापकताप्राद्वकप्रमाणभावात्स्वव्याघातक-
त्वाच्च नोपाधिः ।

याघोज्ञातस्तूपाधिर्भवत्येव । यथा वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ प्रत्यक्षे-
ण वह्नेरनुष्णत्वप्रहे वह्नोत्तरत्वमुपाधिः ।

यस्य तूपाधेः साध्यव्यापकता सन्दिह्यते स सन्दिग्धोपाधिः ।

पक्षेतरस्तु सन्दिग्धोपाधिरपि नोद्भावनायः कथकसम्प्रदायानुरोधादिति ।

केचिन्नु सन्ति पक्षोत्थापनमुपाधिकलम् । तथाहि—मयोगोलकं धूम-
पट्टहेरित्यादाययोगोलकं धूमाभाषवद्ग्राह्यनाभावादिति सन्ति पक्षसम्भ-
वात् । इत्थं च साध्यव्यापकोऽपि क्वचिदुपाधिः । यथा करका पृथ्वी कठि-
नसंयोगवत्त्वादित्यादायनुष्णाशोतरस्पर्शवत्त्वम् । न चात्र स्वरूपासिद्धिर्य-
दुपलभ्यते साध्यम्, सर्वत्रोपाधेर्दूषणान्तरसाङ्ख्यात् । अत्र च साध्यव्यापक-
पक्षावृत्तिरुपाधिरित्याहुः ।

शब्दोपमानबोधैव पृथक्प्रामाण्यमिष्यते ॥ १४० ॥

अनुमानगतार्थत्वादिति वैशेषिकं मतम् ।

तत्र सम्यग्विना व्याप्तिबोधं शाब्दादियोधतः ॥ १४१ ॥

मुक्तबलीमयुक्तः ।

तद्वर्तमानमुपाधिव्यभिचारेणेति । तद्वर्तमानाधिकरणीभूतं यदुपाध्यभावाधिकरणं तद्व-
ृत्तित्वेनैतदर्थः । दातुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादौ तु प्रमेयत्वं प्रत्यक्षत्वव्यभिचारि बहिर्बोध्य-
वृत्तकत्वव्यभिचारित्वादित्यादि द्रष्टव्यम् ।

ननु पक्षेतरत्वेऽतिव्याप्तिः, न च तस्य लक्ष्यत्वमेव, एकाग्रये वेपामित्यादिमूलेन प्रद-
क्षितस्य लक्ष्यतावच्छेदकस्य तत्राभावात् तत्र हेतौ पक्षेतरत्वव्यभिचारस्य पक्षमादायैव
सत्त्वात् साध्यव्यभिचारस्य च पक्षमादायासम्भवादत्त आह—याघानुज्ञातेति ।

याघानुज्ञातपक्षेतर इति । बाधेन पक्षे साध्याभाववत्तया न अज्ञातः, न साध्यव्या-
पकत्वेन निश्चितः इत्यर्थः ।

स्वव्याघातकत्वाच्चति । उपाधिमात्रस्य दूषकताव्याघातकत्वादित्यर्थः । पक्षेतर-
त्वस्योपाधित्वे पक्षेतरत्वस्य सर्वत्र सत्त्वेनानुमानमात्रोन्नेदापत्त्या व्यभिचारानुमानाधीन-
स्योपाधेर्दूषकत्वस्यासम्भवादिति भावः ।

ननु यत्र साध्यव्यापकताप्राद्वकं प्रमाणमस्ति तत्र पक्षेतरत्वे लक्षणातिव्याप्तिदुर्वीर्य-
तमाह—याघोज्ञातस्त्विति । तथा वैशेषिकेति भावः ।

पक्षावृत्तिरिति । पक्षवृत्तित्वे तु पक्षे तदभावेन साध्याभावासाधनादिति भावः ।

शब्दोपमानयोरिति । वैशेषिकाणां मतेः प्रत्यक्षमनुमानं च प्रमाणम् । शब्दोपमानयोस्त्वनुमानविषयैव प्रामाण्यम् ।

तथाहि—दृष्टेन गामानयेत्यादिलौकिकपदानि यजेतेत्यादिवैदिकपदानि चा तात्पर्यविषयमारितपदार्थसंसर्गप्रमापूर्वकाणि आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बत्वाद् घटमानयेतिपदकदम्बवत् ।

यदा एते पदार्था मिथः संसर्गवन्तः योग्यतादिमत्पदोपस्थापितत्वात् तादृशपदार्थवत् । दृष्टान्तेऽपि दृष्टान्तान्तरेण साध्यसिद्धिरिति ।

एवं गवयव्यक्तिप्रत्यक्षानन्तरं गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् अस्ति वृत्त्यन्तरे वृद्धेस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात् । अस्ति च वृत्त्यन्तरे वृद्धेर्यत्र यत्प्रयुज्यते तत्र तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तकम्, यथागोपदं गोत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् ।

यदा गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादित्यनुमानेन पक्षधर्मता यलाद्वयवत्प्रवृत्तिनिमित्तकत्वं सिद्धयति ।

सम्मतं रूपयति—तत्र सत्यमिति । व्याप्तिज्ञानं त्रिजपि शाब्दबोधस्य तु भवसिद्धयोत् । न हि सर्वत्र शब्दप्रवणानन्तरं व्याप्तिज्ञाने प्रमाणमस्तीति ।

किञ्च सर्वत्र शब्दस्थले यदि व्याप्तिज्ञानं कल्प्यते तदा सर्वत्रानुमिति स्थले पदज्ञानं कल्पयित्वा शाब्दबोध एव किं न स्वोक्तिरिति ध्येयम् ॥ १४०-१४१ ॥

त्रैविध्यमनुमानस्य केवलान्वयिमेदनः ।

द्वैविध्यं तु भवेद् व्याप्तेरन्यथैवतिरेकतः ॥ १४२ ॥

अन्यथव्याप्तिरुक्तैव व्यतिरेकादिहोच्यते ।

त्रैविध्यमिति । अनुमानं हि त्रिविधं—केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकेत्यन्यव्यतिरेकिमेदात् ।

तत्रासद्विपक्षः केवलान्वयी, यथा घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यादौ, तत्र हि सर्वस्ययामिधेयत्वाद्विपक्षासरयम् । (१)

मुक्तावलीमयूखः ।

प्रमादरमते लौकिकः शब्दोऽनुवादकः वैदिक एव प्रमाणं तन्मतद्वयभावाद् वैदिकेति । नन्वनुमितेर्गोपकृतावच्छेदकप्रकारकरणनियमात् प्रमापूर्वकत्वेन प्रमापूर्वकत्वसिद्धावपि रजतत्वप्रकारकज्ञानस्य तस्मादनुपपत्तिरतः शब्दप्रामाण्यत्वोक्तार आवश्यक इत्यवश्ये एह—यद्वेति ।

ननु दृष्टान्ते साध्यसिद्धप्रमावात् कथं व्याप्तिग्रह इत्यत आह—दृष्टान्तेऽपीति ।

ननु सर्वत्र शब्दप्रवणानन्तरं व्याप्तिज्ञानं कल्प्यतामित्यत आह—किञ्चेति । अस-

द्विपक्षः अत्यन्ताभावाप्रतियोगिशाध्यक इत्यर्थः ।

(१) ननु सर्वत्र चर्माणां व्यावृत्तत्वात् केवलान्वयसिद्धिरिति चेन्न व्यावृत्तस्य सर्वत्रावश्ये केवलान्वयिभावात् किञ्चिदप्रवणत्वावापत्तिरिति केवलान्वयित्वं तत्र गणनाभावात् प्रसिद्धम् ; इति कथितुस्तर्कः । पाठः ।

असत्सपत्तः केवलव्यतिरेकी, यथा पृथिवी इतरेभ्यो मिश्रते गन्धयत्यादित्यादौ, तत्र हि जलादिप्रयोजनमेदस्य पूर्वमनिश्चिततया निश्चितसाध्यतः उपपत्त्याभावात् इति ।

सत्सपत्तविपक्षोऽन्वयव्यतिरेकी, यथा-वह्निमान्धूमादित्यादौ, तत्र सपत्तस्य महानसादेयिपत्तस्य जलद्वन्द्वेभ्यः सत्त्वमिति ।

तत्र व्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं कारणं तदयं व्यतिरेकव्याप्तिरित्युक्तिः—

साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य यद्भवेत् ॥ १४१ ॥

साध्याभावेति । साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः ।

अत्रेदं योग्यम् । यत्सम्यग्धेन यद्व्यभिच्युतं प्रति येन सम्बन्धेन येन रूपेण व्यापकता गृह्यते तत्सम्यग्धाव्यभिच्युततद्वर्माव्यभिच्युतप्रतियोगिताकाभावात्साध्याभावात्तत्सम्यग्धाव्यभिच्युतप्रतियोगिताकतद्वर्माव्यभिच्युता भावस्य सिद्धिरिति (१) इत्थं च यत्र विशेषणताविसम्यग्धेनेतरस्यापकता गन्वाभावे गृह्यते तत्र गन्वाभावाभावेनेतरस्याप्यन्ताभावः सिध्यति ।

यत्र तु तादात्म्यसम्बन्धेनेतरस्यापकता गन्वाभावस्य गृह्यते तत्र तादात्म्यसम्यग्धेनेतरस्याभावः सिध्यति । स यथान्योन्याभावः ।

एवं यत्र संयोगसम्यग्धेन धूमं प्रति संयोगसम्यग्धेन बहुभ्यापकता गृह्यते तत्र संयोगसम्यग्धाव्यभिच्युतप्रतियोगिताकयद्वयभावेन जलद्वन्द्वे संयोगसम्यग्धाव्यभिच्युतप्रतियोगिताकधूमभावाः सिध्यति, अत्र च व्यतिरेकव्याप्तिप्रद्वै व्यतिरेकसहचाराणाम् कारणम् ।

केचित्तु व्यतिरेकसहचारेणान्यव्याप्तिरेव गृह्यते न तु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमपि कारणम् । यत्र व्यतिरेकसहचाराद्वै व्याप्तिप्रद्वै व्यतिरेकीत्युच्यते । साध्यप्रसिद्धिस्तु यत्रात्रैव जाता पश्चात्पृथिवीत्यादिव्येदेन साध्यते इति वदन्ति ॥ १४२ ॥ १४३ ॥

मुखावलीमयुधः ।

इतरव्यापकतेति । इतरस्य व्यापकता इतरव्यापकता इतरनिष्ठव्याप्यत्वानिरूपितव्यापकतेत्यर्थः ।

आचार्यमतमाह—कैचित्स्थितिः । व्यतिरेकसहचारेण—अन्वयसहचारनिरक्षेपव्यतिरेकसहचारेण । अन्वयव्याप्तिरेकेत्येवकारेण व्यतिरेकव्याप्तेर्यवच्छेदः ।

ननु पदादौ साध्यनिर्णये कथमितरमेदानुमितिः सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वादत आह—पद्मादिनि । अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ सामानाधिकरण्येन सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वादिति भावः ॥ १४२-१४३ ॥

(१) येन रूपेण येन सम्बन्धेन यत्र व्यापकता गृह्यते तेन रूपेण तत्सम्यग्धाव्यभिच्युतप्रतियोगिताकतद्वर्मावयवज्ञानात् वरसम्बन्धेन वै प्रति यत्स व्यापकता गृह्यते तत्सम्यग्धाव्यभिच्युतप्रतियोगिताकतद्वर्मावयवज्ञानात्स सिद्धिरिति तादात्म्यं कथिष्युस्तके ।

अर्थापत्तिस्तु नैवेह प्रमाणान्तरमिष्यते ।

व्यतिरेकव्याप्तिबुद्ध्या चरितार्था हि सा यतः ॥ १४४ ॥

अर्थापत्तिरिति । अर्थापत्तिः प्रमाणान्तरमिति केचन मन्यन्ते । तथा हि—यत्र देयदत्तस्य शतवर्षजीवित्वं ज्योतिःशास्त्रादवगतं जीविनी गृह्य-
सत्त्वं च प्रत्यक्षादवगतं तत्र शतवर्षजीविनी गृह्यसत्त्वं बहिःसत्त्वं विनाऽनु-
पपन्नमिति घट्टिसत्त्वं कल्पयति, इति तदव्यनुमानेन गतार्थत्वात्प्रोच्यते ।
तथा हि—यत्र, जीवित्यस्य बहिःसत्त्वगृह्यसत्त्वान्यतरव्याप्यत्वं गृह्ये तत्रा-
न्यतरसिद्धौ जायमानायां गृह्यसत्त्ववाचादुबहिःसत्त्वमनुमितौ भासते ।

एवं 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' इत्यादौ पीनत्वस्य भोजनव्याप्य-
त्वाद्यगमाद्भोजनसिद्धौ दिवाभोजनाद्ये रात्रिभोजनं सिध्यतीति ।

अभावप्रत्यक्षस्यानुभयिकत्वादानुपलम्भोऽपि न प्रमाणांतरम् । किञ्चा-
नुपलम्भस्याज्ञातस्य हेतुत्वे ज्ञानाकरणकत्वात्प्रत्यक्षत्वम्, ज्ञातस्य हेतुत्वे तु
तत्राप्यनुपलम्भान्तरापेक्षेयत्वस्या ।

एवं चेदपि न प्रमाणान्तरं तस्याः सङ्केतप्रादुर्भावस्मारकत्वेन लि-
प्यादिसमशीलत्वाच्चक्षुष्य प्रमाणत्वमायात् । यत्र च व्याप्यादिग्रहस्तत्रानु-
मितिरेवेति ॥ १४५ ॥

सुखं निरूपयति—

सुखं तु जगतामेव काम्यं धर्मेण जायते ।

सुखं इति । काम्यमभिलाषविषयः । धर्मोति । धर्मत्वेन सुखत्वेन
कार्यकारणभाव इत्यर्थः ॥

दुःखं निरूपयति—

अवर्त्मजन्यं दुःखं स्यात्प्रतिकूलं सचेतसाम् ॥ १४६ ॥

मुक्तावलीमयूखः ।

केचनेति । मीमांसका इत्यर्थः । दिवा न भुङ्क्ते इत्यादावित्यादिना मयूरः पर्व-
ततटस्मिन् न नृत्यति नृत्यति चेत्यस्य सम्महः । नन्वेतद्वाक्यान्मयूरः पर्वतं नृत्यतीति
ज्ञानमुत्पद्यते तत्रैतद्व्यतिरेकिणः सम्भवति पर्वतनृत्यत्वं साध्यस्याप्रसिद्धौ व्यतिरेकव्या-
प्यभावादिति, अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वमावश्यकमिति चेन्न मयूरनृत्यं पर्वताधिकरणकं
पर्वततरानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वात् पर्वतत्ववादात्तन्वयव्यतिरेकिणैव पर्वताधिकरण-
कमयूरनृत्यज्ञानसम्भवादिति ध्येयम् ।

अनुभयिकत्वाविति । येन इन्द्रियेण वा व्यतिरेक्यते तदव्यतिरेक्यतैरव्यतिरेक्य-
तैर्नैवेन्द्रियेण गृह्यते, इति नियमादिशेषव्याप्यधिकरणं चक्षुरादिमिरेव यदाभवादेर्देहस-
म्भवादिति भावः ।

धर्मत्वेनेति । समवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यवानिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप-
र्मत्वावच्छिन्ना कारणता धर्मे स्वीक्रियते इति ।

अयमेति । अयमर्थत्वेन दुःखत्वेन कार्यकारणभाव इत्यर्थः । प्रतिकूल-
मिति । दुःखत्वज्ञानादेव सर्वेषां स्वभाविकद्वेषविषय इत्यर्थः ॥ १४५ ॥

इच्छां निरूपयति—

निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते ।

इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्यदि ॥ १४६ ॥

निर्दुःखत्व इति । इच्छा द्विविधा फलविषयिणी उपायविषयिणी च ।
फलं तु सुखं दुःखाभावश्च । तत्र फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम् । अत
एव पुरुषार्थः सम्भवति । यज्ज्ञातं सत्स्ववृत्तितयेष्यते स पुरुषार्थ इति
तल्लक्षणात् । इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वं फलितोऽर्थः ।

उपायेच्छां प्रतीष्टसाधनताज्ञानं कारणम् ॥ १४६ ॥

चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा च या भवेत् ।

तदेतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्मवेत् ॥ १४७ ॥

चिकीर्षेति । कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यविषयिणीच्छा चिकी-
र्षा-पाकं हृत्वा साधयामोति तदनुभवात् । चिकीर्षा प्रति कृति साध्यता-
ज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानं च कारणम् । तदेतुरिति । अत एव वृष्ट्यादौ कृति-
साध्यताज्ञानमाधानं चिकीर्षा ॥ १४७ ॥

यलवद्द्विष्टहेतुत्वमिति स्यात्प्रतिबन्धिका ।

यतवदिति । यलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानं तत्र प्रतिबन्धकम्, अतो मधु-
विषयसम्पृक्तमोजने न चिकीर्षा ।

यलवद्द्वेषः प्रतिबन्धक इत्यन्ये ।

तदहेतुत्वबुद्धेस्तु हेतुत्वं कस्याचिन्मते ॥ १४८ ॥

तदहेतुत्वेति । यलवद्विष्टाजनकत्वज्ञानं कारणमित्यर्थः । कृतिसाध्यता-
ज्ञानादिमतोयलवद्विष्टसाधनताज्ञानग्रन्थस्य यलवद्विष्टाजनकत्वज्ञानं विना-
पि चिकीर्षायां विलम्बाभावान् कस्यचिन्मत इत्यद्वयस्यो दशितः ॥ १४८ ॥

मुखावलीमयूतः ।

इदं च प्राचां मतेनोक्तम् । नवीनमते तु नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति धृत्या भगवति
नित्यमुक्तिसिद्धौ परमस्य कार्यतावच्छेदकजन्यसुखत्वं बोध्यम् ।

यज्ज्ञातं सति । नन्वस्य स्वविषयज्ञानजन्येच्छा विषयत्वमर्थः । ततोपायेऽति-
म्यार्थं फलविषयकं यदिष्टसाधनताज्ञानं तज्जन्या या उपायेच्छा तद्विषयत्वस्य फले सत्त्वा-
दत आह—इतरेच्छानधीनेच्छेति । तथा च उपायेच्छायां फलेच्छाधीनत्वेन तद्विषय
उपाये नातिव्याप्तिः ।

ननु भगवन्मागमनं यलवद्द्विष्टस्य नरकस्य साधनमिति ज्ञानवतोऽपि तादृशद्वेष ग्रन्थ-
दशायां चिकीर्षाप्रवृत्त्योर्दशनेन व्यभिचार इत्याशयेनाह—यलवद्द्वेष इति । तत्र चि-

उपं निरूपयति ।

द्विष्टसाधनताबुद्धिर्भवेद्द्वेष्टस्य कारणम् ।

द्विष्टसाधनतेति । दुःखोपायविषयकं द्वेष्टं प्रति बलवद्द्विष्टसाधनता-
ज्ञानं कारणमित्यर्थः । बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानं च प्रतिबन्धकम्, तेन नान्त-
रीयकदुःखजनके पाकादौ न द्वेष्टः ॥

प्रयत्नं निरूपयति—

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम् ॥ १४९ ॥

एवं प्रयत्नश्रीर्षेभ्य तान्त्रिकैः परिकीर्तितम् ।

प्रवृत्तिश्चेति । प्रवृत्ति-निवृत्ति-जीवनयोनियन्त्रणमेवाप्रयत्नस्त्रिविध-
इत्यर्थः ॥

चिकीर्षा कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा ॥ १५० ॥

उपादानस्य चाभ्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ।

चिकीर्षेत्यादि । मधुविषसम्पृक्ताग्रभोजनादौ बलवद्विद्वानुपगम्यत्वज्ञानेन
चिकीर्षाभावात् प्रवृत्तिरिति भावः । कृतिसाध्यताज्ञानादिवलवद्विद्वानुप-
गम्यत्वज्ञानमपि स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तौ कारणमित्यपि वदन्ति ।
कार्यताज्ञानं प्रवर्तकमिति गुरयः । तथाहि-ज्ञानस्य प्रवृत्तौ जननीयायां
चिकीर्षातिरिक्तं नापेक्षितमस्ति । सा च कृतिसाध्यताज्ञानसाध्या इच्छायाः
स्वप्रकारप्रकारकधीसाध्यत्वेनियमात् । चिकीर्षा हि कृतिसाध्यत्वप्रकारि-
केच्छा । तत्र कृतिसाध्यत्वं प्रकारः, तत्प्रकारकज्ञानं चिकीर्षायां तद्वारा च
प्रवृत्तौ हेतुर्निरिष्टसाधनताज्ञानं तत्र हेतुः-नित्ये तदभावात् ।

तनु कृत्यसाध्येऽपि अग्नमवडलानयनादौ प्रवृत्त्यापत्तेः न चिकीर्षाका-
रणं किन्तु कृत्यसाध्यताज्ञानं प्रतिबन्धकमिति चेद्—

न तदभावापेक्षया कृतिसाध्यताज्ञानस्य लघुत्वात् ।

न च द्वयोरेव हेतुत्वं गौरवात् ।

तनु त्वन्मतेऽपि मधुविषसम्पृक्ताग्रभोजने चैत्ययम्बने च प्रवृत्त्यापत्तिः
कार्यताज्ञानस्य सत्यादिति चेद्—

न स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात् ।

मुक्तोपलसमूहः ।

कीर्षायाम्—तथाच कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानं बलवद्विद्वानुपगम्यत्वज्ञानं च चिकी-
र्षायां कारणमित्यर्थः ।

प्रमाकरमतमाह—कार्यताज्ञानमिति । अयं भावः प्रवृत्ता चिकीर्षा कारणम् तत्र च
कार्यताज्ञानं कारणमिति परम्परया कार्यताज्ञानस्य प्रवृत्तौ कारणत्वमिति ।

इष्टसाधनताज्ञानं तु न प्रवृत्तौ कारणं नित्ये कर्मणि फलजनकत्वाभावेन तत्रेष्टसाधन-
ताज्ञानाभावात्प्रकृत्यभावात् ।

काम्ये हि यागपत्कादौ कामना स्वविशेषणम्, ततश्च बलवदनिष्ठाननुबन्धि-
काम्यसाधनताज्ञानेन कार्यताज्ञानम् ततः प्रवृत्तिः । तप्तश्च भोजने न प्रव-
र्तते-इदानीं कामनायाः पुरुषविशेषणत्वाभावात् । नित्ये च शौचादिकं
पुरुषविशेषणम्, तेन शौचादिज्ञानाद्योनकृतिसाध्यताज्ञानात्तत्र प्रवृत्तिः ।

ननु तदपेक्षया लाघवेन बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानविशिष्ट-
कार्यताज्ञानमेव हेतुरस्तु, बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वं चेष्टोत्पत्तिनात्तरोपक-
रुः। लाघविकदुःसाजनकत्वं बलवद्द्वेषविषयदुःसाजनकत्वं वेति चेद्—

न-इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोर्युगपज्ज्ञातुमशक्यत्वात्साध्यत्वसाधनत्व-
योर्विरोधात् । असिद्धस्य हि साध्यत्वं सिद्धस्य च साधनत्वम् । न चैकमेकै
नैकदा सिद्धमसिद्धं चेति ज्ञायते, तस्मात्कालमेदादुभयं ज्ञायत इति ।

मैवम्, लाघवेन बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यताज्ञा-
नस्य हेतुत्वात् । न च साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधो, यदा कश्चित् साध्य-
त्वसाधनत्वयोरविरोधादेकदा साध्यत्वसाधनत्वयोश्चाज्ञानात् ।

नभ्यास्तु-ममेदं कृतिसाध्यमिति ज्ञानं न प्रवर्तकम्, अनागते तस्य
ज्ञातुमशक्यत्वात् । किन्तु यादृशस्य पुंसः कृतिसाध्यं यद्द्रष्टुं तादृशत्वं
स्वस्य प्रतिसन्धाय तत्र प्रवर्तते । तेनौदनकामस्य तरसाधनताज्ञानवत्-
स्तदुपकरणवतः पाकः कृतिसाध्यस्तादृशश्चाहमिति प्रतिसन्धाय पाके
प्रवृत्तिरित्याहुः ।

तन्न, स्वकल्पितलिप्यादिप्रवृत्तौ यौवने कामोदुमेदादिना सम्भोगादि-
प्रवृत्तौ च तदभावात् ।

इदं तु बोध्यम् । इदानीन्तनेष्टसाधनत्वादिज्ञानं प्रवर्तकं, तेन भाविष्यौव-

मुष्णवर्तीभूयः ।

स्वविशेषण्येति । एवं प्रवर्तमानपुरुषः तद्विशेषणं काम्यकामना, नित्येकालं शौचादि
तद्वृत्ता-पक्षे तत्सम्बन्धः तस्य प्रतिसन्धानं ज्ञानं कार्यताज्ञाने हेतुः, तदेतुतां च पाको मरुति
साध्यः मरुति विनानुत्पद्यमानत्वे सति यदिष्टसाधनत्वादित्यनुमाने नावगम्यते इति ।

अनूदितं प्रमाकरमतं दूषयति-मैवमित्यदिना । एककालीनयोः कृतीसाध्यत्वेष्टसाध-
नत्वयोर्विरोधात्तयोर्हेतुत्वं नास्माभिरङ्गीक्रियते किन्तु कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानाद्यैव हेतु-
त्वादिति भावः ।

लाघवेनेति । नियमादिषट्पितृजन्मत्वपेक्षया विषयत्वस्य लघुत्वेनेति भावः ।

प्रमाकरमतानुयायिनां नवीनानामतमाह—नन्यास्त्विति ।

ज्ञातुमशक्यत्वादिति । न सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यनङ्गीकारेण प्रत्यक्षस्य, पक्ष-
ज्ञानाभावेनानुमितेष्टसम्भवादित्याशयः ।

ननु सिद्धान्ते इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोर्ज्ञानस्य प्रवृत्तौ हेतुत्वात् भाविष्यौवराज्ये
वाते कालान्तरीयकृतिसाध्यताज्ञानस्य, तप्तस्य, कालान्तरीयेष्टसाधनताज्ञानस्य च भोजने
घत्वादत आह—इदन्त्येति । अथमाशयः, इदानीन्तनकृतिसाध्यताज्ञानस्य इदानीन्त-

राज्ये षालस्य न प्रवृत्तिः—तदानीं कृतिसाध्यत्वाज्ञानात् । एवं ह्यतश्च भोजने न प्रवर्तते—तदानोमिदसाधनत्वाज्ञानात् । प्रवर्तते च रोषदूषितचित्तो विपादि-
भक्षणे—तदानीं चलवदनिष्ठाननुबन्धित्वाज्ञानात् ।

न चास्तिककामुकस्यागम्यागमने शत्रुवधादिप्रवृत्तौ च कथं चलवदनिष्ठा-
ननुबन्धित्वबुद्धिर्नरकसाधनत्वज्ञानादिति चाख्यम्, उत्कटरागादिना नरक-
साधनताधीतिरोधानात् ।

वृष्ट्याश्च ॥ कृतिसाध्यत्वाज्ञानाभावात् चिकीर्षाप्रवृत्तौ किञ्चिदसाधन-
ताज्ञानादिच्छाभावम् । कृतिश्च प्रवृत्तिरूपा घोष्या, तेन जीवनेनियन्तसाध्ये
प्राणपञ्चकसञ्चारे न प्रवृत्तिः ।

इत्यञ्च प्रवर्तकरवानुरोपादिघोरपोष्टसाधनत्वादिकमेवायम् ।

इत्यञ्च 'विभजिता यजेत' इत्यादौ यत्र फलं न भूयते तत्रापि स्वर्गः
फलं कल्प्यते ।

ननु 'अहरहः संध्यामुपासीत', इत्यादिविधानुत्पत्तेः कथं प्रवृत्तिः ? न
कार्यवाकिकं प्रहलोकादि प्रत्ययायामाये वा फलमिति वाच्यम्, तथा सति
काम्यत्वेन नियत्यहाम्यापत्तेः, कामनाभावे चाकरणात्पत्तेः । इत्यञ्च यत्र फल-
श्रुतिस्तत्रार्थवादमात्रमिति चेद् —

न । प्रहणभावादौ नियामनैमिसिकारयोरिव नियत्यकाम्यत्वयोरप्यवि-
रोधात् ।

न च कामनाभावेऽकरणात्पत्तिः, त्रिकालस्तवपाठादिविध कामनासङ्गा-
यस्यैव कल्पनात् ।

दुष्कवलीमयूखः ।

नेष्टसाधनताज्ञानस्य च हेतुत्वात् तत्र दोषाभावात् । आद्ये तत्कालिककृतिसाध्यताज्ञानस्य
द्वितीये तत्कालिकेष्टसाधनताज्ञानस्य चाभावादिति ।

इदं चेति । प्रवृत्तिं प्रतीक्षसाधनताधिक्ये हेतुत्वे चेत्यर्थः । जलतादनादौ प्रवृत्त्य-
भावात् इष्टसाधनताज्ञानस्य अशुविषयमुक्ताद्यभोजने प्रवृत्त्यभावात् चलवदनिष्ठाननुबन्धि-
तज्ञानस्य सुतेन यथादृश्ये प्रवृत्त्यभावात् कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वमिति ।

स्वर्गः फलं कल्प्यत इति । तदुक्तं जैमिनिना पूर्वमीमांसया 'स स्वर्गः स्यात्
सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात्' अ. ४. पा. १-सू. १५ । इति, अयमाशयः विश्वजिति
प्रवृत्त्यर्थमिष्टसाधनताज्ञानमवश्यमपेक्षणीयं तच्च इष्टं किमिति निवामकं नास्ति विश्वजिता
यजेतेति धृतौ फलविशेषानिर्देशादिति । किञ्चित्फलं स्वेच्छया कल्पनीयमिति पूर्वपक्षे ॥
विश्वजित्यागफलं स्वर्गः स्यात् सर्वपुण्यामिष्टत्वादिति सिद्धान्तः । अयमत्रसङ्ग्रहः ।

नैवास्ति विश्वजित्यागे फलमस्त्युत नाश्रुतेः । भाष्यपेक्षाद्विधेः कल्प्यं फलं पुञ्चः प्रवृत्तये ॥
धर्मे फलमुक्तं स्यात् सर्वमस्त्यविशेषतः । एकेन तन्निराकारकृतमतोऽनेकं न कल्प्यते ।
एकं यद्विद्विदयथा नियतन निवामकम् । तस्मादाद्याः सर्वपुण्यामिष्टत्वात् स्वर्ग एव तत् ॥ इति ।

ननु वेदयोधितकार्यताज्ञानप्रवृत्तिः सम्भवत्येवेति चेन्न—इष्टसाधनत्व-
मविज्ञाय तादृशकार्यताज्ञानसद्वक्षेणापि प्रवृत्तेरसम्भवात् ।-

यदपि पण्डापूर्वं फलमिति, तदपि न—कामनाभावेऽकरणापत्तेस्तौल्या-
त् । कामनाकल्पने त्वार्थवादिकफलमेव रात्रिसत्रन्यायात्कल्प्यते, अन्यथा
प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तेनानुत्पत्तिमेव प्रत्यवायस्यान्ये मन्यन्ते ।

एवम्—

सन्न्यामुपासते ये तु सततं शंसितमताः ।

विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् ॥

एवम्—

दद्याद्दरहः आदुघं पितृभ्यः प्रीतिमावहन्—

इत्यादिबचनप्रतिपादितब्रह्मलोकादिकमेव फलमस्तु ।

न च पितृप्रीतिः कथं फलं ? व्यधिकरणत्वादिति वाच्यम्, गयाधाद्या-
दाविद्योद्देश्यत्वसम्बन्धेनैव फलजनकत्वस्य कचित्कल्पनात् ।

अत एवोक्तं—शास्त्रदर्शितं फलप्रनुष्ठानकर्तारोत्तरसर्ग—इति ।

पितृणां मुक्तये तु स्वस्य स्वर्गादिफलं, यावच्चित्त्यनैमित्तिकानुष्ठानस्य
सामान्यतः स्वर्गजनकत्वात् । पण्डापूर्वार्थं प्रवृत्तिश्च न सम्भवति । न हि
तत्सुखदुःखाभाववत्त्वतः पुरुषार्थो, न वा तत्साधनम् । प्रत्यवायानुत्पत्तौ कथं
प्रवृत्तिरिति चेदित्यम्—यथा हि नित्ये कृते प्रत्यवायाभावस्तिष्ठति तदभावे
तदभावः, एवं प्रत्यवायाभावस्य सत्त्वे दुःखप्रागभावसत्त्वं तदभावे तदभाव
इति योगक्षेमसाधारणकारणतायाः दुःखप्रागभावं प्रत्यपि सुवचत्वात् । एव-
मेव प्रायश्चित्तस्यापि दुःखप्रागभावहेतुत्वमिति ।

मुक्तावलीमयूखः ।

पण्डापूर्वमिति । पण्डो नपुंसकः स इवापूर्वम् पण्डापूर्वम् । नित्यकर्मणा स्वर्गा-
दिकलक्षणकर्मपूर्वं जायते इति कल्प्यते तदेव पण्डापूर्वमित्युच्यते इति प्रमादरमत्वं दूष-
यति यदपीति ।

रात्रिसत्रन्यायादिति । रात्रिसत्रशब्दाद्व्यानां ज्योतिर्गौरित्यादिवाक्योत्पन्न-
कर्मणां फलनिष्ठासाधनमत्यन्ताभूतत्वार्थादिकल्पने गौरवादिशब्दिन्यायेन 'प्रतिष्ठित्वान्तिह
वा य एता रात्रीरुपवन्ति इति श्रुतौ प्रतिष्ठैव फलमिति सिद्धान्तितम्, तथात्रापि कार्य-
वादिषु ब्रह्मलोक एव फलं लक्ष्यवादिस्पर्धः । तथा च न्यायमात्रा —

स्वर्गाय वा प्रतिष्ठायै रात्रिसत्रमिहादिमः । पूर्ववत्स्यात्प्रतिष्ठा, च श्रुता तैनाभूतादिरम् ॥

तदभावे-नित्यकर्मभावे तदभावः—प्रत्यवायाभावभावः । तदभावे-प्रत्यवा-
यामावभावे प्रत्यवायरूपे । तदभावः दुःखप्रागभावभावो दुःखरूपः । एवं चान्वयव्य-
तिरेकाभ्यां दुःखप्रागभावं प्रति प्रत्यवायाभावस्य हेतुत्व सिध्यति । ननु दुःखप्रागभावस्य
जन्यतया कथं प्रायश्चित्तभावस्य च प्रति हेतुत्वेत्याह—योगक्षेमेति । दुःखप्रागभावप-
रिपालनमेव दुःखप्रागभावजनकत्वमिति भावः ।

ननु न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र विध्यर्थं कथं नययान्वयः ? इष्टसाधनत्वाभावस्य कृतिसाध्यत्वामावस्य च बोधयितुमशक्यत्वादिति चेद्—

न; तत्र बाधादिष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वं च न विध्यर्थः किन्तु यल्लघदनिष्ठानुबन्धित्वमात्रं तदभावश्च नञा बोध्यते ।

अथवा यल्लघदनिष्ठानुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यत्वं विध्यर्थः । तदभावश्च नञा बोध्यमानो विशिष्टाभावो विशेष्ययति विशेषणाभावे विश्राम्यति ।

ननु—‘श्येनेनाभिचरन् यजेत’ इत्यादौ कथं यल्लघदनिष्ठानुबन्धित्वं विध्यर्थः ? श्येनेत्य मरणानुकूलव्यापारस्य हिंसात्वेन नरकसाधनत्वात् ।

न च घैष्ठवान्न निषेध इति वाच्यम्, अभिचारे प्रायश्चित्तोपदेशात् ।

न च मरणानुकूलव्यापारमात्रं यदि हिंसा, तदा खड्गकारस्य कृप-
कर्तुश्च हिंसकत्वापत्तिर्गललभान्नभक्षणेऽन्यमरणे स्वार्थमधवत्वापत्तिश्चेति वाच्यम्, मरणोद्देश्यकत्वस्यापि विशेषणत्वात्,

अन्योद्देश्यकक्षितनाराचहतप्राप्तिरस्य तु वाचनिकं प्रायश्चित्तमिति चेद्—न तत्र यल्लघदनिष्ठानुबन्धित्वस्य विध्यर्थत्वामात् ।

वस्तुतः श्येनेनारणायदृष्टाद्वारकत्वेन विशेषणीयम् अत एव काशीम-
रणाद्यर्थं कृतशिवपूजनादेरपि न हिंसात्वम् ।

मुक्तावलीमयूखः ।

कलञ्जमिति । शून्यं मां कलञ्जमिति केचित् । विषदिग्धबाणाहतवृगमांस्तं कलञ्जमित्यभे । पलाण्डुः कलञ्जमिति परे ।

वस्तुतस्तु कलञ्जं रक्तलज्जुनम् । ‘कलञ्जपलाण्डुपारीरका’ इत्यापस्तम्बमत्स्यव्याख्याने हृदतैन, वीरमित्रीद्वये वीरमिधेन, च कलञ्जं रक्तलज्जुनमिति व्याख्यातत्वादिति ।

अभिचरन्—मरणं कामयन् । घैष्ठ्यात्—श्येनेनाभिचरन् यजेत इति विधि सिद्धत्वात् । मा हिंस्यादिति निषेधात् अवैर्घादसाविष्य इति भावः ।

प्रायश्चिरोति । ‘अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छैर्ग्येपोहति’ इति वचनादिति शेषः । तमात्रं श्येनेन यल्लघदनिष्ठावनकत्वे प्रायश्चित्तोपदेशवैयर्थ्यं स्यादिति मा हिंस्यादिति निषेधस्य श्येनातिरिक्तपरत्वं न सम्भवतीति भावः ।

ननु मरणोद्देश्यकत्वनिषेधे यत्रान्योद्देश्येन क्षितनाराचैन मोक्षमरणं तत्र प्रायश्चित्ताभावात् स्वात्सर्गादिमरणेन आदिमरणादिति निषेधमिच्छन्नादिन्यात् माह—अन्योद्देश्यकेति ।

वाचनिकमिति । अद्याह द्वादश समाः कुटी कृत्वा वने वसेत् । भैक्ष्यादयात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वाश्वधिमोच्यम् ॥ इयं निशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवचे निष्कृतिर्न विधीयते । इति वचनबोधितं प्रायश्चित्तं न तु मा हिंस्यादिति निषेधविषयतयेति भावः ।

मदृष्टाद्वारकत्वेनेति । श्येनेत्यादृष्टाद्वारैव वैरिमरणसाधनत्वमिति भावः ।

ननु श्येनेन हिंसात्वे दृष्टापत्तिरिति, व्यर्थमिदविशेषणमत आह—अत एवेति ॥

न च साक्षान्मरणजनकस्यैव हिंसात्वं, श्येनस्तु न तथा, किन्तु तज्जन्यापूर्वमिति वाच्यम्, खड्गघातेन ब्राह्मणे वृक्षपाकपरम्परया मृते हिंसात्वानापत्तेः ।

केचित्तु श्येनस्य हिंसा फलं, न तु करणम्, तेन श्येनजन्यखड्गघातादिरूपा हिंसाऽभिचारपदार्थः, तस्य च पापजनकत्वम्, अतः श्येनस्य वैधत्वात्पापजनकत्वेऽपि अग्रिमपापं प्रतिसन्धाय सन्तो न प्रवर्तन्ते इत्याहुः ।

भाचार्यास्तु-आप्ताभिप्रायो विध्यर्थः । 'पाकं कुर्याः' इत्यादावाह्नादिरूपेच्छावाचित्ववत्खड्गमात्रस्येच्छावाचित्वं लाघवात् । एवं च, 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ यागः स्वर्गकामकृतिसाध्यता आप्तेष्ट इत्यर्थः । ततश्चाप्तेष्टत्वेनेष्टसाधनत्वादिकमनुमाय प्रवर्तते । कलञ्जमलणे तदभावात् प्रवर्तते । यस्तु वेदे पौरुषेयत्वं नाम्युपैति तं प्रतिविधिरेव तावद्गमं इव श्रुतिकुमार्याः पुंयोगे मानम् । न च कर्त्रस्मरणं यावकं, कपिलकणाशदिकमारभ्याद्यप्येवं कर्तृस्मरणस्यैव प्रतीयमानत्वात्, अन्यथा स्मृतीनामप्यकर्तृत्वापत्तेः । तत्रैव कर्तृस्मरणमस्तीति चेद्वेदेऽपि 'हृन्दांसि जशिरे तस्मात्' इत्यादिकर्तृस्मरणमस्त्येव । एवं—

प्रतिमन्त्रन्तरं चैषा भुतिरन्या विधायते ।

इत्यादि द्रष्टव्यम् ।

स्वयंभूरेय भगवान्वेदो गीतस्त्वया पुत्र ।

शिवादिभूतिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य न कारकाः ॥

इति तु वेदस्य स्तुतिमात्रम् ।

य पौरुषेयत्वे अमादिसम्भवाद्प्रामाण्यं स्यादिति वाच्यम्, नित्यसर्वशब्देन निर्दोषत्वात् ।

अत एव पुरुषान्तरस्य अमादिसम्भवात्तन् कपिलादेरपि कर्तृत्वं वेदस्य, किञ्च वर्णानामनित्यत्वस्य यद्व्यमाणत्वात्सुतरां तत्सन्दर्भस्य वेदेत्यानित्यत्वमिति सङ्क्षेपः ॥

मुक्तावलीमयूखः ।

काशीमरणार्थकृतशिवपूजनादेर्हिंसात्ववाराणां अष्टाद्वारकत्वविशेषमावश्यकमिति भावः ।

तनु साक्षान्मरणजनकस्यैव हिंसात्वमिति श्वोकारेणैव श्येने वास्तविकवृजनादेरपि न हिंसात्वमिति अष्टाद्वारकत्वरूपगुरुविशेषणं व्यर्थमत आह न चेति ।

अष्टाद्वारकत्वविशेषणं नित्यैव श्येने बलवदनिष्ठाननुबन्धितमुपपादयती मत्माह—
केचित्त्विति ।

भाचार्यास्त्विति । आचार्या उदयनाचार्याः तथा च तदीये पद्ये—

विधिर्दक्षमिप्रायः प्रवृत्त्वादौ विधादिभिः । अमियेयोऽनुमेया तु कर्तुरिष्टाभ्युपायता ।

कृत्स्न एव हि वेदोऽयं परमेश्वरगोचरः । स्वार्थदारेव तात्पर्यं यस्य स्वर्गादिवद्विधौ ॥

कुमुदाश्लै वधमस्तवके स्तो० १५/१६॥

उपादानस्येति । उपादानस्य-समवायिकारणस्य, अन्वयज्ञं-प्रत्यक्षं प्रवृत्तौ कारणमिति ॥

निवृत्तिस्तु भवेद् द्वेषाद् द्विष्टोपायत्वधीर्येदि ॥ १५१ ॥

निवृत्तिरिति । द्विष्टसाधनताज्ञानस्य निवृत्ति प्रति दुष्टसाधनविषयक निवृत्ति प्रति जनकत्वमन्वयव्यतिरेकाम्यामवधारितमिति भावः ॥ १४६-१४१ ॥

यत्रो जीवनयोनिस्तु सर्वदातीन्द्रियो भवेत् ।

यत् इति । जीवनयोनिस्तु यावज्जीवनमनुवर्तते । स चातीन्द्रियः । तत्र प्रमाणमाह—

शरीरे प्राणसञ्चारे कारणं परिकीर्तितः ॥ १५२ ॥

शरीरे इति । प्राणसञ्चारो हि अधिक्रियासादिर्यत्तत्त्वम् । इत्थं च प्राणसञ्चारस्य सर्वस्य यत्नसाध्यत्वमनुमानात् । प्रत्यक्षयत्नस्य धायात्मा-तीन्द्रिययत्नसिद्धिः । स एव जीवनयोनिर्यत्नः ॥ १४२ ॥

गुरुत्वं निरूपयति—

(१) अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात्प्राथम्यादिद्वये तु तत् ।

अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ॥ १५३ ॥

तदेवासमवायि स्यात्पतनारूपे तु कर्मणि ।

अतीन्द्रियमिति । अनित्य इति । अनित्ये प्रवृत्तिकादौ तद्गुरुत्वमनित्यम् । नित्ये परमाणौ नित्यम् । गुरुत्वमित्यनुवर्तते । तद्गुरुत्वमसमवायि-असमवायिकारणम् । पतनेति । आघपतन इत्यर्थः ।

द्रव्यं निरूपयति—

सांसिद्धिकं द्रवत्वं स्यान्नौचितिकमयापरम् ॥ १५४ ॥

सांसिद्धिकं ॥ सलिलं द्वितीये शितितेजसोः ।

सुखावलीमयूखः ।

समवायिकारणस्याध्यक्षमिति । तत्साध्यकप्रवृत्ति प्रति तत्समवायिकारणस्य कतदुपादानगोचरलौकिकप्रत्यक्षस्य हेतुत्वम् ।

अनु शब्दसाध्यकप्रवृत्तिर्गमनादौ न स्यात् शब्दसमवायिकारणस्य गगनस्यातीन्द्रिय-त्वेनाप्रत्यक्षत्वात् किं च शब्दसाध्यकप्रवृत्तिरपि न स्यात्तत्समवायिनोऽपसिद्धेरिति चेन्न; इहापत्तेः । शब्दसाधारणसाध्यकप्रवृत्तेरेव मृदङ्गादिगोचराया उपगमादिति प्राचीनाः ।

ननु यास्तु प्रकृतेऽधिष्ठानमात्रमुपादानं तेन च यागादेर्हविः, शब्दस्य मृदङ्गादि, प्राण-संवायदेव प्राणवहनाद्यादि, उपादानमिति वदन्ति ॥ १४९-१५१ ॥

द्वितीयादिपतनस्य तेषामसमवायिकारणत्वतादाह—अत्राशुनि ।

कारणनावच्छेदकतया गुरुत्वमिति सिद्धिः । यथा-पतना समवायिकारणस्य किञ्चिद्वर्माविशिष्टता कारणतासादिर्यनुमानोकारः ।

इति व्याकरणशास्त्राचार्यन्यायशास्त्रिधौ रामभोविन्दसमंशुल्लङ्घिता टिप्पणी समाप्ता ।

परमाणौ जले नित्यमन्यत्रानित्यमिष्यते ॥ १५५ ॥

सांसिद्धिकमिति । द्रवत्वं द्विविधं-सांसिद्धिकं नैमित्तिकं चेत्यर्थः ।

परमाणविति । जलपरमाणौ द्रवत्वं नित्यमित्यर्थः । अग्नय-पृथिवी-
परमाणवादौ जलद्रवणुकादौ च द्रव्यत्वमनित्यम् ॥ १५३-१५५ ॥

कुत्रचित्तेजसि कुत्रचित्पृथिव्यां च नैमित्तिकं द्रव्यत्वं तत्र को वा नैमि-
त्तिकार्थस्तद्विशयति—

नैमित्तिकं बह्वियोगात्तपनीयघृतादिषु ।

नैमित्तिकमिति । यद्वीति पदं तेजोऽर्थकम् । तथाच अग्निसंयोगजन्यं
नैमित्तिकं द्रव्यत्वम् । तच्च सुवर्णादिरूपे तेजसि घृतजतुप्रभृतिषु पृथिव्यां
च यतंत इत्यर्थः ॥

द्रवत्वं स्यन्दने हेतुर्नैमित्तिकं सद्बहे तु तत् ॥ १५६ ॥

द्रवत्वं स्यन्दने हेतुरिति । असमवायिकारणमित्यर्थः । संप्रहे-सकतु-
कादिसंयोगविशेषे । तत्-द्रवत्वं, स्नेहसहितमिति बोद्धव्यम् । तेन द्रुत-
सुवर्णादीनां न संप्रहः ॥ १५६ ॥

स्नेहं निरूपयति—

स्नेहो जले स नित्योऽणावनित्योऽवयविन्यसौ ।

तैलान्तरे तत्प्रकर्षाद्नस्पानुकूलता ॥ १५७ ॥

स्नेहो जले इति । जल एवेत्यर्थः । असौ-स्नेहः ।

ननु पृथिव्यामपि तेषु स्नेह उपलभ्यते, न चासौ जलीयः, तथा सति
बह्वनशतिकूल्यं स्यादत आह—तैलान्तरे इति । तत्प्रकर्षात् । तैले उपल-
भ्यमानः स्नेहोऽपि जलीय एव, तस्य प्रकृष्टत्वात्स्नेरानुकूल्यम् । अपठ्य-
स्नेहं हि जलं बहिर्नाशयतीति भावः ॥ १५७ ॥

संस्कारं निरूपयति—

संस्कारभेदो वेगोऽयं स्थितिस्थापकमायने ।

संस्कारेति । वेगस्थितिस्थापकभावनाभेदात्संस्कारद्विविध इत्यर्थः ।

मूर्तमात्रे तु वेगः स्वात्कर्मजो वेगजः कश्चित् ॥ १५८ ॥

मूर्तमात्र इति । कर्मजवेगजभेदाद्वेगो द्विविध इत्यर्थः । शरीरादौ हि
नोदनजनितेन कर्मणा वेगो जग्यते, तेन च पूर्वकर्मनाशस्तत उत्तरे कमे ।
पथमग्रेऽपि । विना च वेगं कर्मणः कर्मप्रतिबन्धकत्वात्पूर्वकर्मनाश उत्तर-
कर्मोत्पत्तिश्च न स्यात् । यत्र वेगवता कपालेन जनिते घटे वेगो जग्यते स
वेगजो वेगः ॥ १५८ ॥

मुखावलीमूलः ।

वेगो जन्यते इति । वेगत्वं जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः । स्थितिस्थापकत्वं जाति-
विशेषः-क्रियाविशेषजनकतावच्छेदकतया सिद्धः ।

स्थितिस्थापकसंस्कारः, क्षितौ केचिच्चतुर्वर्षे ॥ ...

अतीन्द्रियोऽसौ विज्ञेयः कचित्स्पन्देऽपि कारणम् ॥ १५९ ॥

स्थितिस्थापकेति । माकृष्टशाखादीनां परित्यागे पुनर्गमनस्य स्थिति-
स्थापकसाध्यत्वात् । केचिदिति । चतुर्षु क्षित्यादिषु स्थितिस्थापकं केचि-
न्मन्यन्ते तदप्रमाणमिति भावः । असौ—स्थितिस्थापकः । कचिदाकृष्ट-
शाखादौ ॥ १५९ ॥

भावनारूपस्तु संस्कारो जावद्वृत्तिरतीन्द्रियः ॥ ...

उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत् ॥ १६० ॥

भावनारूप इति । तस्य—संस्कारस्य । उपेक्षानात्मकत्वात्संस्कारानुत्पत्त्यं-
सेरुपेक्षानात्मक इत्युक्तम् । तत्संशयात्संस्कारस्यानुत्पत्तेर्निश्चयः इत्युक्तम् ।
तेनोपेक्षान्यनिश्चयत्वेन संस्कारं प्रति हेतुतेति भावः ।

ननु स्मरणं प्रत्युपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वं, तेनोपेक्षादिस्थले न स्मर-
णम् । इत्थं च संस्कारं प्रति क्षान्तत्वेनैव हेतुतास्थिति चेदु—

न । विनिगमनादिरहेणपि संस्कारं प्रति उपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुतायाः
सिद्धत्वात् । किञ्चोपेक्षास्थले संस्कारकल्पनाया शुद्धत्वासंस्कार इति चो-
पेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुतायाः सिद्धत्वात् ॥ १६० ॥

स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते ।

असौ—संस्कारः । तत्र प्रमाणं दर्शयति—स्मरण इति । यतः स्मरणं
प्रत्यभिज्ञानं च जनयत्यतः संस्कारः कल्प्यते । विना व्यापारं पूर्वानुभवस्य
स्मरणादिजननासामर्थ्यात्स्वस्वव्यापारान्यतराभावे कारणत्वासम्भवात् । न
च प्रत्यभिज्ञां प्रति तत्तत्संस्कारस्य हेतुत्वे प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यत्वेन
स्मृतित्वापत्तिरिति वाच्यम्, अप्रयोजकत्वात् ।

परंतु नुद्बुद्धसंस्कारात्प्रत्यभिज्ञानुद्बुद्धसंस्कारस्य हेतुत्वापेक्ष-
या तत्तत्स्मरणस्यैव प्रत्यभिज्ञां प्रति हेतुत्वं कल्प्यत इत्याहुः ॥

मुक्तावलीमयूखः ।

वस्तुतः संस्कारं प्रत्युपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वे एव प्रमाणमस्तीत्याहुः—किञ्चेति ।

संस्कारकल्पनाया इति । अस्य स्मृतिं प्रत्युपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वे इत्यादिः ।

संस्कारः कल्प्यते इति । नन्वनुभवध्वंस एव व्यापारोऽस्तु प्रतियोग्यभावावरोक-
प्राजनकत्वमिति नियमकस्याप्रयोजकत्वात् । न च कारणीभूताभावप्रतियोगित्वेन अनुम-
यस्य स्मृतिप्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति वाच्यम्, संसर्गाभावत्वावच्छिन्नकारणताप्रयोभूता-
भावप्रतियोगित्वस्यैव प्रतिबन्धकतापदार्थत्वादिव च संसर्गाभावेनाजनकत्वादिति चेन्न
संस्कारानुपेक्षारे कदाचिदनुभूतस्य सर्वदा स्मरणपक्षेः अनुभवध्वंसात्मकव्यापारस्य
सत्त्वादिति शिवम् ।

इत्याहुरिति । परंतु त्वन्मते उद्बुद्धसंस्कारस्य स्मरणं प्रति स्मरणस्य च प्रत्यभिज्ञा,

अदृष्टं निरूपयति—

धर्माधर्मादृष्टं स्याद्धर्मः स्वर्गादिसाधनम् ॥ १६१ ॥

गङ्गास्नानादिधामादिव्यापारः स तु कीर्तितः ।

धर्माधर्माविति । स्वर्गादीति । स्वर्गादिसकलसुखानां स्वर्गसाधनोभू-
तशरीरादीनां च साधनं धर्म इत्यर्थः । तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह—यागा-
दीति । यागादिव्यापारतया धर्मः कल्प्यते । अन्यथा यागादीनां चिरवि-
नष्टतया निर्व्यापारतया कालान्तरभाविस्वर्गजनकरत्वं न स्यात् ।
तदुक्तमाचार्यैः—

चिरव्यस्तं फलायास्तं न कर्मातिशयं विना । इति ।

ननु यागध्वंस एव व्यापारः स्यात् । न च प्रतियोगितद्व्यंसदोरेक-
प्राज्ञनकार्यं सर्वत्र तथास्वे मानाभावात्, न च स्वस्मते फलानन्तर्यं, मन्मते
धर्मफलस्यापूर्वनाशकत्वाच्च तथात्वमिति वाच्यम्, कालविशेषस्य सह-
कारित्वादित्यत आह—गङ्गास्नानेति । गङ्गास्नानस्य हि स्वर्गजनकत्वेऽनन्तानां
जलसंयोगध्वंसानां व्यापारतयमपेक्ष्यैकमपूर्वमेव कल्प्यते साधवादिभि भावः ॥

ननु ध्वंसोऽपि न व्यापारोऽस्तु । न च निर्व्यापारस्य चिरव्यस्तस्य
कथं कारणत्वमिति वाच्यम्, अन्यथासिद्धिनिवृत्तपूर्ववर्तित्वस्य तत्रापि
संशयात्, अव्यवहितपूर्ववर्तित्वं हि चक्षुस्संयोगादेः कारणत्वे, न तु सर्वत्र,
कार्यकालवृत्तिरविधौ समवायिकारणस्य कारणत्वे इत्यत आह—

कर्मनाशाजलस्पर्शादिना नाशयस्त्वसौ मतः ॥ १६२ ॥

कर्मनाशेति । यदि ह्यपूर्वं न स्यात्तदा कर्मनाशाजलस्पर्शादिना नाश-

मुक्तान्वयीमपूखः ।

प्रति हेतुताकल्पनं मन्मतेऽन्तरास्मरणव्यक्तिमकल्पयित्वा उद्बुद्धसंस्कारस्यैव प्रत्यक्षिणं
प्रति हेतुताकल्पने लाघवमित्यद्विरादुरित्यनेन सूचिता ॥ १५२-१५५ ॥

यागेति । यागस्य न देवतोद्देशकेत्वस्वत्वध्वंसवद्भ्यविशेष्यकेच्छात्वम् । हो-
मस्य च अग्निर्होमोयानुष्ठीयमानकृतादिवृत्तिवोदनादिव्यापारत्वम् । दानस्य च
मूल्यप्रहणं विना स्वत्वत्वध्वंसपरस्वजनकत्वागतरम् ।

मीमांसकास्तु देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्वागो यागः । स्वकस्य द्रव्यस्य वही प्रक्षेपो होमः ।
स्वकीयद्रव्यस्य स्वत्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादनं दानम् । तदुक्तं म्यायमालायाम्—
आकाङ्क्षा यागशब्दस्य स्वागोर्नैव निवर्तते । स्वागस्योपरि होमस्य विषे. शेषावसानः ॥
होमं द्रव्यं परित्यज्य परस्वीनं यथा भवेत् । तथा सम्पादनं दानं त्यागेष्वेयानि च भिदा ॥ इति ॥

तथात्वे—प्रतियोगिध्वंसदोरेकप्राज्ञनकार्ये ।

चिरविनष्टतयेति । ननु चिरव्यस्तस्यानुभवस्य स्मृतिजनकत्वं दृष्टमत आह—निर्व्या-
पारतयेति । तथाच तस्य संस्काररूपव्यापारद्वारा स्मृतिजनकत्वमिति न दोष इति भावः ।

फलानन्तर्यं—ध्वंसस्याविनाशित्वेन फलपरम्पराप्रसङ्गः ।

त्वं धर्मस्य न स्यात् । न हि तेन यागादेर्नाशः प्रतियन्धो वा कर्तुं शक्यते तस्य पूर्वमेव, घृत्तत्वादिति भावः । एतेन देवताप्रोतेरेव फलत्वमित्यपास्तम्—गङ्गास्नानादौ—सर्वत्र देवताप्रोतेरसम्भवात्, देवतायाश्चेतनत्वेऽपि तत्प्रोतेरनुद्देश्यत्वात्, प्रोतेः सुखस्वरूपत्वेन विष्णुप्रोत्यादौ तदसम्भवात्, अन्यसुखादेस्तत्राभावात् । तेन विष्णुप्रोतिजन्यत्वे न पराभिमतस्वर्गादिव विष्णुप्रोतिशब्देन लक्ष्यते ॥ १६१॥१६२ ॥

अधर्मो नरकादीनां हेतुर्निन्दितकर्मजः ।

अधर्म इति । नरकादिसकलदुःखानां नारकोपशरीरादीनां च साधनमधर्म इत्यर्थः ॥

तत्र प्रमाणमाह—

प्रायश्चित्तादिनाशोऽसौ जीववृत्ती त्विषौ गुणौ ॥ १६३ ॥

प्रायश्चित्तेति । यदि ह्यधर्मो न स्यात्तदा प्रायश्चित्तादिना नाशव्यमधर्मस्य न स्यात् । न हि तेन ब्रह्महत्यादीनां नाशः प्रतियन्धो वा विधातुं शक्यते, तस्य पूर्वमेव विनष्टत्वादिति भावः । जीवेति । ईश्वरे धर्माधर्माभावादिति भावः ॥ १६३ ॥

इमौ तु वासनाजन्यौ ज्ञानादपि विनश्यतः ।

इमौ—धर्माधर्मौ । वासनेति । अतो ज्ञानिना कृते अपि सुकृतदुष्कृतकर्मणो न फलायालमिति भावः । ज्ञानादपीति । अपिना भोगपरिग्रहः ।

ननु तत्त्वज्ञानस्य कथं धर्माधर्मनाशकत्वं ? 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्प्यकोटिशतैरपि' इति वचनविरोधात्, इत्थं च तत्त्वज्ञानिनां हृदिति कायव्युद्देन सकलकर्मणां भोगेन क्षय इति चेद्—न तत्र भोगस्य वेदयोधितनाशकोपलक्षकत्वात् । कथमन्यथा प्रायश्चित्तादिना कर्मणां नाशः । तदुक्तम्—'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन' इत्यादिना । ध्रूयते च—

'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्हृष्टे परावरे' इति ।

ननु तत्त्वज्ञानिनस्तर्हि शरीरावस्थानं सुखदुःखादि च न स्याज्ज्ञानेन सर्वेषां कर्मणां नाशादिति चेद्—

न, प्रारब्धेतरकर्मणामेव नाशात् । तत्तत्त्वरीरभोगजनकं हि यत्कर्म-तत्प्रारब्धं, तदभिप्रायमेव नाभुक्तमिति वचनमिति ॥

मुक्तावलीमयूखः ।

ईश्वरे इति । नन्वीश्वरे कुतो न धर्माधर्मयोक्त्यतिरत आह—वासनाजन्याविति । ईश्वरे वासनाया अभावादिति भावः ।

ननु वासनाया धर्माधर्मजनकत्वे मानामावो अत आह—अतो ज्ञानिनेति ।

सर्वकर्माणि—सर्वकर्मजन्यादृशनीत्यर्थः । अन्यथा कर्मणां क्षयित्वेन नष्टतया ज्ञाननाशव्यक्त्यनासन्नतिः स्यात् ।

शब्दं निरूपयति—

शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिभवो ध्वनिः ॥ १६४ ॥

कण्ठसंयोगादिजन्यावर्णास्ते कादयो मतः ।

सर्वः शब्दो नभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते ॥ १६५ ॥

वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्तिता ।

शब्द इति । नभोवृत्तिराकाशसमवेतः । दूरस्थशब्दस्याप्रहणादाह-
श्रोत्रेति ।

ननु मृदङ्गाद्यच्छेदेनोत्पन्ने शब्दे श्रोत्रे कथमुत्पत्तिरत आह—वीचीति ।
आद्यशब्देन बहिर्विशदिवर्णवच्छिन्नोऽग्न्यः शब्दस्तेनैव शब्देन सदृशो जन्मते ।
तेन चापरस्तद्व्यापकः । एवं क्रमेण श्रोत्रोत्पन्नो गृह्यत इति ।

कदम्बगोलजन्यापादुत्पत्तिः कस्याचिन्मते ॥ १६६ ॥

कदम्बेति । माद्यशब्दादशतु दिक्षु दश शब्दा उत्पद्यन्ते । तेष्वध्वान्ये
दश शब्दा उत्पद्यन्ते इति भावः । अस्मिन्मते कल्पनागौरवादुक्तं—कस्य-
चिन्मत इति ॥ १६४॥१६५॥१६६ ॥

ननु शब्दस्य नित्यत्वादुत्पत्तिकथनमसङ्गतमत आह—

उत्पन्नः को विनष्टः क इति बुद्धेरनित्यता ।

उत्पन्न इति । शब्दानामुत्पादविनाशप्रत्ययशालित्वादनित्यत्वमित्यर्थः ॥

ननु स पदार्थं ककार इत्यादिप्रत्ययमिद्वानाच्छब्दानां नित्यत्वम्, इत्थं
चोत्पादविनाशबुद्धिर्भ्रमरूपैवेत्यत आह—

सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते ॥ १६७ ॥

सोऽयं क इति । साजात्यमिति । तत्र प्रत्ययमिद्वानस्य तत्सजातीयत्वं
विषयो न तु तद्व्यपक्यमेवो विषयः—उक्तप्रतीतिविरोधात् । इत्यञ्च द्वयो-
रपि प्रतीत्योर्न भ्रमत्वमिति ॥ १६७ ॥

ननु सजातीये सोऽयमिति प्रत्ययमिद्वान्मुष्य इत्येतत् आह—

तदेवौपथमित्यादौ सजातीयेऽपि दर्शनात् ।

तस्मादनित्या एवेति वर्णाः सर्वे मतं हि नः ॥ १६८ ॥

इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननमण्डाचार्यकृता कारिकावली समाप्ता ॥

मुक्तावलीमयूतः ।

कल्पनागौरवादिति । दशशब्दानां तत्प्राप्तमाधानां तेषां कार्यकारणभावस्य च
कल्पने गौरवादित्यर्थः ॥ १६२-१६६ ॥

द्वयोऽपीति । अत्र मोमांसकाः । स एवार्थं गकार इति प्रत्ययमिद्वानादगकारस्य
तावत्कारं स्थितेरभ्युपेतत्वात् नाशकप्रामप्रपमावाचित्यत्वम् । नवेयं प्रत्ययमिद्वान् साजा-

तदेवेति । यदौपथं मया कृतं तदेवान्येनापि कृतमित्यादिदर्शनादिति भावः ॥ १६८ ॥

इति न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्यां गुणनिरूपणं समाप्तम् ।

इति महामहोपाध्याय विद्यानिवासभट्टाचार्यसुत-श्रीविश्वनाथपञ्चानन-
भट्टाचार्यविरचिता न्यायसिद्धान्तमुक्तावली सम्पूर्णा ॥

मुक्तावलीमयूखः ।

रमविषयिणी न तु व्यक्त्यभेदविषयिणीति वाच्यम् । सैवेयं दीपकलिकेत्यादौ व्यक्तिभेदस्य स्पष्टमवगमात् तादृशप्रतीतिः साजात्यविषयत्वेऽपि स एवायं गकार इति प्रतीतिः व्य-
पश्यभेदांशे बाधकभावेन साजात्यविषयकत्वे मानाभावात् तज्जातीयोऽयमित्यप्रतीतिश्च ।

न च तारत्वमन्दत्वादिविशदधर्मोऽप्याद्योऽभेदवाचक इति वान्यम् । प्रत्यभिज्ञा-
त्वेन तस्य नित्यत्वसिद्धौ तारत्वादेर्वयुधर्मत्वाङ्गीकारेणादोषात् । एकस्मिन्निरूपकभेदेन पितृ-
त्वपुत्रत्वयोरपि तारत्वमन्दत्वयोरपि समावेशेन विरोधाभावाच्चेत्याहुः—

तत्र, तथासति कर्तव्यत्वादेरपि व्यञ्जकवायुधर्मत्वापत्त्याङ्कारगकारयोरपि भेदाभाव-
प्रसङ्गात् वर्णनित्यतापक्षे कण्ठतात्वाद्यभिधातानां । 'क'साक्षात्कारत्वस्यजम्पतावच्छेदकत्वा-
ङ्गीकारे गौरवाच्च मम तु कर्तव्येव तथेति लाघवमिति ध्येयम् ॥ १६५-१६८ ॥

नगवस्तनवचन्द्रैः सम्मिमे वैक्रमेऽब्दे रघुपतिजनितिष्यां मासि दैत्रे मयूखाः ।

उदित इति विषयिसूर्यनारायणारुह्याद्रघुपतिपदपूजादीपकार्यं श्रयेत् ॥ १ ॥

श्रीगर्गान्वयं चिन्धुतः समुदितो रामेश्वरो अतितां,

देवीश्रीसुघरा च यस्य जननी, श्रीदत्तशर्मा गुरुः—

श्रीमञ्चन्द्रधरश्च यस्य विदितः, साकेत प्रान्तरिषतेः ।

श्रीमत्सारवपारिणः कृतिरियं लोके समुज्जृम्भताम् ॥ २ ॥

साकेताख्यपुरी भनुप्रभृतिभिः श्रीरामचन्द्रान्तिमैः

सम्राट्भिः प्रेषिता त्रिलोकमहितां मुक्तिप्रदा राजते ॥

तस्याः वह्निदिशं श्रिते मुखकरे प्रामाऽठ्ठीहामिधे

क्रोशैर्विशतिसंख्यकैः परिमितेवेशा जनिमैकुधैः ॥ ३ ॥

इति न्यायव्याकरणाचार्य श्रीसूर्यनारायणशर्मशुक्रविरचिते मुक्तावलीमयूखे

गुणनिरूपणं समाप्तं, समाप्तस्थायं मुक्तावलीमयूखः ।

शुद्धकः—विद्याविज्ञास प्रेस, बनारस सिटी ।

रघुवंशमहाकाव्यम् ।

मङ्गिनाथी तथा परीक्षोपयोगी 'सुधा' व्याख्यासहितम् ।

इस संस्करण में प्रत्येक श्लोक का क्रमशः अवतरण, मङ्गिनाथकृत सजीविनी टीका-अन्वय-"सुधाव्याख्या" कोश-समासादि-वाच्यपरिवर्तन-तत्पर्याय-हिन्दी-भाषार्थ तथा जहाँ तहाँ पौराणिक कथायें उपयुक्त टिप्पणियाँ-संक्षिप्त कथायें आदि उपयुक्त विषय तथा ग्रन्थ समाप्ति में परीक्षोपयोगी प्रश्नपत्र भी दिये गये हैं । आज तक ऐसी उत्तम परीक्षोपयोगी टीकायें तथा मङ्गिनाथ कृत सजीविनी टीका सहित का रघुवंश अन्यत्र नहीं छपा है । २-३ सर्ग १।) २ से ५ सर्ग २) तथा ६ से १० सर्ग ३।)

व्युत्पत्ति-प्रदर्शनम्

धनारस मध्यमा परीक्षोपयुक्त सूत्रादि निर्देश पूर्वक
नाना प्रश्नोत्तर संवलित मनुपम ग्रन्थः ।

इसमें सन्धि, कारक, लोपप्रत्यय, समास, तिङन्त, आत्मनेपद, परस्मैपद, लका-रार्थ आदि प्रकरणों का विचार अत्यन्त सरल और संक्षिप्तमें किया गया है । आज तक व्युत्पत्तिप्रदर्शन का पद-प्रदर्शक इसके समान दूसरा ग्रन्थ नहीं छपा है ।)

तर्कसंग्रहः

(परीक्षोपयुक्त अभिनव संस्करण)

न्यायबोधिनी-दीपिका-मयूख टीकात्रयोपेतेन
हिन्दीभाषा भाषित दीपिका-परिशिष्टेन च विभूषि

यह 'मयूख' टीका युत अभिनव संस्करण सर्वतोभावेन परीक्षोपयोगी है । यह मेण्ट संस्कृत कालेज के प्रोफेसर ग्याम व्याकरणाचार्य महाराज द्वारा जी कृत "मयूख" में 'दीपिका' का अनुवाद अलंकृत किया गया है । साथ २ परिशिष्ट में दीपिका की संस्करण की श्रेष्ठता अधिकाधिक प्रशंसनीय है ।

पञ्चतन्त्रम् (अलंकार)

सुबोधिनी-संस्कृत

प्रथमापरीक्षार्थियों के लिये
हिन्दी टीका, टिप्पणी, संक्षिप्त
विस्तृत भूमिका इत्यादि
अलंकार

6000 2-15.

Herbert
College
Library Katak.

Keep books dry and
unsoiled.
Never hold a book by
one of its covers.
Never mark in them.
Do not turn down
their pages.
Do not lay them face
downwards.
Do not strap them up
tightly.
Never let them fall.
Open them gently.
Use books to read, and
for nothing else.
The book you are read-
ing will go to others.
Pass it on to them neat
and clean hoping that
they will also do
the same.